Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) **license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format
Adapt — remix, transform, and build upon the material

Не читали
интересную
книгу

И.-А. Бел.

9(47.925)
Т-31

Կ. Յ. ԲԱՍՄԱՋԵԱՆ

24 JAN 2008

ԻՍԿԱԿԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ՍԿԻԶԲԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

Ա. եւ Բ. ՄԱՍԵՐ

9(47·925)
Բ - 31

Կ. ՊՈԼԻՍ
ԳՐԱՏՈՒՆ Պ. ՊԱԼԵՆՑ
1914 – 1927

LIBRAIRIE ORIENTALE
H. SAMUELIAN
51, RUE MONSIEUR-LE-PRINCE
PARIS VIe — DAN. 88-65

6368

9(47.925)
Б-31

19 AUG 2011
413

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ Պ. ՊԱԼԵՆՑ ԳՐԱՏԱՆ

ԻՍԿԱԿԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ԱՐՏԷՍՆԵՐՈՎ, ՎԱՒԵՐԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՎ
ՃԻՒՂԱԳՐԱԿԱՆ ՏԱԽՏԱԿՆԵՐՈՎ
ԵՒ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒ ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒԱՆՑ ՑԱՆԿԵՐՈՎ

ՊԱՏՐԱՍՏԵՑ
Կ. Յ. ԲԱՍՄԱՋԵԱՆ

Ա. ՄԱՍ

„Թէպէտ եւ եմք ածու փոքր եւ թուով յոյժ ընդ փոքու սահմանեալ եւ զօրութեամբ տկար եւ ընդ այլով յոլով անգամ նուաճեալ թագաւորութեամբ, սակայն բազում գործք արութեան գտանին գործեալ եւ ի մերում աշխարհիս, եւ արժանի գրոց յիշատակի:"

Մ. ԽՈՐԵՆԱՑԻ, Ա, գ.

30973-61

ՀՅՅ
Ե-7

Կ. ՊՈԼԻՍ
ԳՐԱՏՈՒՆ Պ. ՊԱԼԵՆՑ
1914

1 - ... 2013

ԻՍԿԱԿԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

Ա.

ՆԱԽԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԵՐԿՐԻՍ ԽԱՒԵՐԸ

Երկրիս կազմութիւնը. — Նախակենդանական շրջան. — Միջին-կենդանական շրջան. — Նորկենդանական շրջան. — Նորագոյն շրջան. — Մարդուս ծագումը. — Քարի դար. — Պղնձի դար. — Երկաթի դար։

Այս երկրագունդը՝ որուն վրայ կ'ապրինք հիմա, նախապէս հրեղէն գունտ մըն էր և անոր արտաքին մասը դարերու ընթացքին մէջ սառելով՝ երկրիս կեղեւը կազմուեցաւ և գործարանաւոր մարմիններու բնակելի հող դարձաւ։

Երկրիս կեղեւը կը բաժնուի չորս մեծ խաւերու կամ երկրաբանական դարերու, որոնք են՝

Ա. Առաջնակ դար կամ նախակենդանական շըր-ջան, որ ժամանակ երկրագնտիս վրայ երեւիլ սկսած

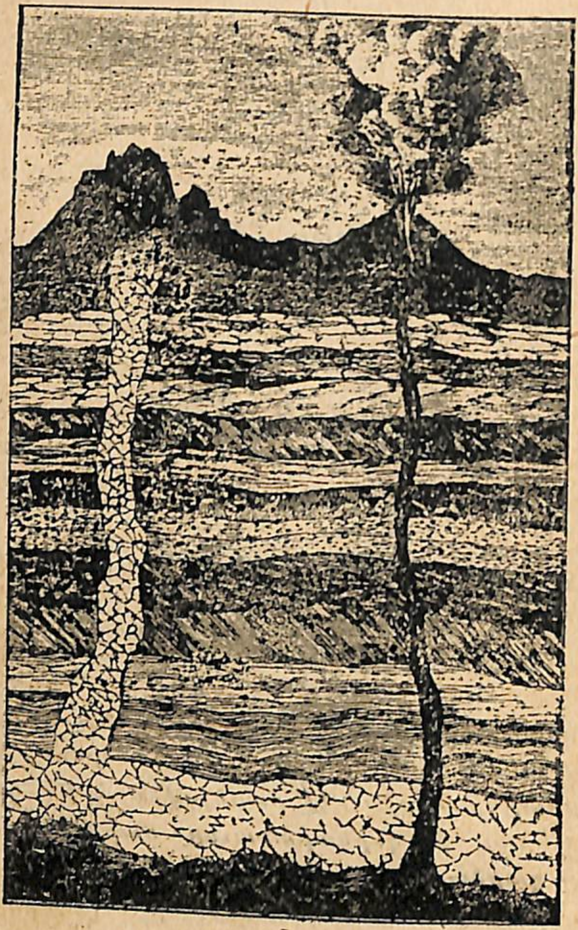

ԵՐԿՐԻՍ ԽԱՒԵՐԸ

են առաջին գործարանաւոր մարմինները, ինչպէս՝ ձուկեր, պտեր բոյսեր, են։ Այս շրջանը կը բաժնուի

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ Гос. Библиотека ՀՍՍՌ-Арм. ССР Мясни

հինգ գետնակներու.— 1. Կամբրեան, 2. Սիլուրեան, 3. Դեւոնեան, 4. Ածխաբեր, 5. Պերմեան։

Բ. Երկրորդակ դար կամ Միջինկենդանական շըր-ջան, որ ժամանակ երեւան եկած են կաթնատու պար-կաւոր կենդանիներու առաջին խումբը, լողացող ու թռչող ահագին սողուններ, են։ Այս շրջանը կը բաժ-նուի երեք գետնակներու.— 1. Տրիասեան, 2. Յուրասեան և 3. Կրային։

Գ. Երրորդակ դար կամ Նորկենդանական շրջան, որ ժամանակ երկրիս եղանակները կազմուած են, և ծագում առած են կաթնատու խոշոր կենդանիները, ինչ-պէս նաև յայտասեր բոյսերը։ Այս շրջանն ալ կը բաժ-նուի երեք գետնակներու .— 1. Ստորին, 2. Միջին, և 3. Վերին։

Դ. Չորրորդակ դար կամ Նորագոյն շրջան, որ մեր ապրած շրջանն է և չէ վերջացած դեռ՝ քանի գոյու-թիւն ունի մարդս։ Այս շրջանին սկիզբը [illegible] է կեն-դանիներու ամենէն կրթուած էակը՝ ՄԱՐԴԸ։ Բայց ա-սիկա չի նշանակեր թէ Չորրորդակ դարէն առաջ մար-դըս գոյութիւն չունէր, այլ մեր ներկայ ժամանակուան մարդը շարունակութիւնն է Երրորդակ դարուն վերջե-րըն ապրող և կապիկներու ցեղէն բայց անոնցմէ աւե-լի խելացի կենդանիի մը, որ մարդուս շատ նման ըլ-լալուն պատճառով՝ Կապկամարդ (Pithecanthropus erectus) կը կոչուի։

Նորագոյն շրջանը կը բաժնուի երեք նոր դարե-րու. —1. Քարի դար, 2. Պղնձի դար (1), և 3. Երկաթի դար, որոնց վրայ զատ զատ պիտի խօսուի վարը։

(1) Այստեղ «պղինձ» բառով սովորական պղինձ (cuivre) ըսել չենք ուզեր, այլ անագապղինձ (bronze), այսինքն՝ ա-նագի ու պղնձի խառնուրդ մը։

Առաջնակ դարէն սկսած մինչեւ Զորրորդակ դար երկրիս զանազան գետնակներն ու անոնց կազմութիւնն ուսումնասիրող գիտութիւնը կը կոչուի՝ Երկրաբանութիւն. իսկ նախնական մարդու ձգած հետքերէն, քարէ, պղնձէ ու երկաթէ գործիքներէն հետեւութիւններ հանող գիտութիւնը՝ Նախապատմական Հնախօսութիւն:

1. ՔԱՐԻ ԴԱՐ

Քարի դար կը կոչուի այն դարն որ ժամանակ մետաղի գործածութիւնը դեռ ծանօթ չէր, և նախամարդն իր պէտքերուն համար կը գործածէր քարէ գործիքներ:

Այս դարն երկու շրջան ունեցած է.— ա. Տաշած կամ Հին քարի շրջան, և բ. Ցղկուած կամ Նոր քարի շրջան:

ա. Տաշած քարի շրջանին մէջ մարդոց ձեռքի գործիքներն եղած են կայծքարէ պատրաստուած կոշտ բայց սրածայր և հատու կացիններ, դանակներ, նիզակի ծայրեր, քերոցներ, ու ոսկորէ ասեղներ: Այս ժամանակուան մարդերն ընդհանրապէս կ'ապրէին քարայրներու մէջ, և կը սնանէին վայրի կենդանիներով, քանի որ ընտանի կենդանին ծանօթ չէր դեռ:

բ. Ցղկուած քարի շրջանին մէջ մարդոց առօրեայ գործիքներն աւելի կանոնաւոր և ողորկ էին, և իրենց կացինները պատրաստելու համար կը գործածէին կայծքարէն աւելի կարծր քար մը, որով կը յղկէին զանոնք: Այս ժամանակուան մարդոց ծանօթ էին մշակութիւնը, ցորենը մանրելով հացի պատրաստութիւնը, ընտանի կենդանիներու գործածութիւնը, ոստայնանկութիւնը, հանդերձագործութիւնը, հողէ ա-

մաններու շինութիւնը, ևն: Ասոնք կը բնակէին շէնքերու մէջ, և իրենց մեռելները մասնաւոր գերեզմաններու մէջ կ'ամփոփէին:

2. ՊՂՆՁԻ ԴԱՐ

Պղնձի դար կը կոչուի այն դարն որուն մէջ մարդիկ՝ քարի փոխարէն՝ սկսան գործածել պղնձէ գործիքներ, ինչպէս՝ նիզակ, կացին, թուր, դանակ, մուրճ, սղոց, ասեղ, կարթ և օղ ու ապարանջանի նըման զարդեր:

Այս դարուն՝ ամէն երկրի մէջ միակերպ և միաժամանակ գոյութիւնը հաստատուած չէ, բայց կարելի է բացարձակ կերպով ըսել թէ՝ Քարի, Պղնձի ու Երկաթի դարերը միեւնոյն տեւողութիւնը չեն ունեցած ամէն տեղ:

3. ԵՐԿԱԹԻ ԴԱՐ

Երկաթի դարն այն ժամանակ սկսած է, երբ մարդիկ երկաթին հետ ծանօթացած և անկէ զէնքեր շինելու ձեռնարկած են, նկատելով այդ մետաղին կարծրութիւնն ու պղնձի վրայ ունեցած առաւելութիւնները:

Հայաստանի նախապատմական գերեզմաններուն մէջ գտնուած երկաթէ զէնքերէն կը հետեւի, թէ անոնց տէրերը կ'ապրէին Երկաթէ դարուն մէջ, թէև այդ զէնքերուն փտելու աստիճան չափազանց ժանգոտած վիճակն ու պղնձէ միւս առարկաներուն անայլայլ մնացած ըլլալը՝ հակառակը կարծել կուտան:

Ժ. դը Մորգան Կովկասի մէջ այս երեք որոշ և նոր դարերու (Քարի, Պղնձի ու Երկաթի) գոյութիւնը

կը մերժէ, և կ'ըսէ թէ՝ այնտեղ ուր մենք քարէ գործիքներու կը հանդիպինք, անոնց քով կը գտնենք նաև մետաղէ առարկաներ. հետևաբար գանոնք Քարի դարուն մէջ դասելու չէ այլ մետաղի դարուն (1)։

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՄԱՐԴԿՈՑԻՆ ԳԱՂԹԸ

Մարդկութեան օրօրանը. — Հայաստան քաղաքակրթի՞չ Եւրոպայի. — «Դրախտ»ին տեղը. — Եդեմի չորս գետերը. — «Նոյայ տապան»ին իջած տեղը. — Մարդկային շուն. — Հնդեւրոպական գաղթականութեան հետեւած ճամբան։

Ո՞ւսկից գաղթած են մարդիկ և ի՛նչ ճամբով տարածուած։

Ահա կնճռոտ խնդիր մը, որուն վերջնական և կտրուկ պատասխան մը չէ կրցած տալ դեռ գիտութիւնը։

Տարակոյս չկայ թէ այս խնդրին հետ սերտ կապ ունի նաև մարդուս նախնական հայրենիքը — Ս. Գրոց լեզուով խօսելով՝ «Եդեմ»ին տեղը — որոշելու ամենադժուարին առեղծուածը։

Ոմանց համար մարդկային ծննդավայրն եղած է Եւրոպա, ուրկից իբր թէ գաղթած ըլլան մարդիկ դէ-

(1) J. de Morgan, «Les Premières civilisations», եր. 167, ծանօթ. 1:

պի Ասիա և Ափրիկէ։ Այս կարծիքին յարողները՝ նոյն իսկ ցոյց կուտան մարդկութեան օրօրանը, որ՝ իրենց կարծիքով՝ կը գտնուէր Թրակիայի մէջ, և կամ՝ ի Լիթուանիա։ Իսկ ուրիշներ՝ իրաւամբ կը պնդեն թէ մարդկութեան օրօրանն եղած է Ասիա, ուրտեղէն գաղթած են մարդիկ Եւրոպա։

Հնէաբանութեան և նախապատմական հնախօսութեան մէջ հեղինակութիւն կազմող գիտնական մը՝ Մորտիյէ՝ կ'ըսէ, թէ Յղկուած քարի շրջանին մէջ Ասիայէ Եւրոպա գաղթած նախնական հրոսախումբերուն անմիջապէս յաջորդած են ուրիշ՝ աւելի քաղաքակրթուած արշաւախումբեր, որոնք բոլորովին բարեփոխած են արեւմտեան Եւրոպայի ժողովուրդը։ Այս առաջին կրթուած արշաւախումբերը ճամբայ ելած են Փոքր Ասիայէն, Հայաստանէն և Կովկասէն (1)։ Բայց Մորտիյէի այս ըսածներէն չի հետեւիր թէ, մարդկութեան առաջին հայրենիքն եղած է Հայաստան, ինչպէս ընդունած են մերոնք, ցոյց տալով նոյն իսկ «Աստուածաշունչ»ի Եդեմին չորս գետերը, — Եփրատ, Դգղաթ կամ Տիգրիս, Գեհոն, որ կը կարծուի թէ Երասխն ըլլայ, և Փիսոն, ոմանց համար Ալիսն է, ոմանց համար Ռիօնը և կամ թէ Կուրը, իսկ այլոց համար՝ Ճորոխը։ Եւ սակայն այս չորս գետերը կը գտնուին նաև Հնդկաստանի հիւսիսային կողմերը, Հինդուքուշ լեռներու և Պամիրի բոլորտիքը, ուր էր հաւանականապէս մարդկութեան հայրենիքը, կամ քիչ մը աւելի հիւսիս՝ Սիպերիոյ մէջ։ Այս չորս գետերն են՝ Ոքսոս կամ Ամու Դարիա, որ և Ջիհուն (= Գեհոն), Յաքսարտէս կամ Սըր Դարիա (=Եփրատ), Ինդոս (= Փիսոն), և Տարիմ (=Դգղաթ)։ Ուրեմն՝ ո՛չ «Դրախտ»ը Հայաստանի մէջ էր, ոչ ալ

(1) G. et A. Mortillet, «La Préhistoire», եր. 665:

Ս. Գրոց մէջ յիշուած «Նոյայ տապան»ը Հայաստանի սրտին վրայ բարձրացած Արարատ լերան գագաթը հանգիստ առած է։ Ս. Գրոց «Արարատ լեռ»ն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ Հայաստանի հարաւային սահմանին վրայ գտնուող Կորդուաց լեռներէն յատկապէս Ջուդի կոչուած լեռը, ուր իջած կը համարուի աւանդական տապանը (1)։

Այսպէս թէ այնպէս՝ մարդկային երկու մեծ չու կ'ենթադրուի այսօր. մին կատարուած է Տաշած քարի շրջանին, և միւսը՝ Յղկուած քարի շրջանին։ Այս երկրորդ գաղթականութիւնն է Հնդեւրոպական՝ անճիշտ կերպով «Արիական»՝ կոչուած գաղթականութիւնը։

Հնդեւրոպական գաղթականութիւնը մի քանի ճիւղի բաժնուելով՝ մէկ կարեւոր ճիւղը Սև ծովի հիւսիսային եզերքը բռնած յառաջացած է Եւրոպայի մինչև արեւմտեան կողմերը։ Այս գաղթականութեան մէկ մասը տարածուած է Թրակիայի զանազան կողմերը, իսկ միւսը՝ Դանուբ կամ Իստէր գետի հակառակ ուղղութեամբ բարձրացած է դէպի ներսերը։ Թրակիա հաստատուած գաղութը դարերու ընթացքին մէջ աճելով՝ իրեն համար նոր հայրենիք մը փնտռելու նպատակով խմբերու բաժնուած և կրկին դիմած է գաղթականութեան։ Այս խմբերէն մի քանին Վոսփորի նեղուցէն և Հելլեսպոնտոսի (=Ջանաք Գալէ) վրայէն միւս կողմ անցնելով նորէն մտած է Փոքր Ասիա և զանազան կողմեր տարածուած։

Ուրիշ կարծիքի մը համաձայն՝ հնդեւրոպական գաղթականութիւնը Սեւ ծովի հիւսիսային և հարաւային եզերքներով Եւրոպայի սիրտը յառաջացած և Բալկանեան թերակղզիի նոյն երկու նեղուցներով Փոքր Ասիա մտած է։

---

(1) Կ. Յ. Բասմաջեան, *Բանասէր*, հտ. Ե, եր. 285-287։

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԼԵԶՈՒ

Լեզուին ծագումը. — Միավանկ լեզուախումբ. — Կցողական լեզուախումբ. — Հոլովական լեզուախումբ. — Հնդեւրոպական լեզուներ. — Հայ լեզուն եւ իր դիրքը:

Նախնական մարդն երբ պէտք զգաց արտայայտուելու, իր բերնէն դուրս թռած առաջին բառն եղաւ ձայն մը կամ աւելի ճիշտը՝ ճիչ *մը, ինչպէս նորածին մանուկն իր առաջին ձայնով կ'արտայայտէ։ Նախնական մարդուն համար իր որոշ նշանակութիւնն ունեցող այս առաջին ճիչը՝ բազմապատկուեցաւ, եղանակաւորուեցաւ, և իւրաքանչիւր եղանակ զատ նշանակութիւն ստացաւ. յետոյ՝ բնութենէ փոխ առնուած ձայներու յաւելումով առաջին բառամթերքը կազմուեցաւ։ Եւ որովհետև նախնական ընտանիքը քաղաքակրթութեան ամենաստորին աստիճանին վրայ կը գտնուի, իր ստեղծած բառերն ալ եղած են խիստ սահմանափակ և նախնական վիճակի բառեր, զուրկ ո և է կանոնէ և հոլովումէ. արդ՝ ասոնք ուրիշ բան չէին բայց եթէ* միավանկ բառեր:

Երբոր մարդիկ կամաց կամաց քաղաքակրթութեան միջին աստիճանները բարձրացան, ստիպուեցան իրենց հնարած միավանկ բառերուն ծայրերը զանազան վանկեր աւելցնել և արմատ բառին իմաստը բարեփոխել. ասով յառաջ եկան կցողական բառերը:

Աւելի ուշ ժամանակ մարդոց քաղաքակրթութեան մակարդակն աւելի բարձրանալով՝ լեզուին կցողական վիճակն անգոհացուցիչ համարուեցաւ և բառերու սկիզբը կամ վերջը որոշ նշանակութիւն ունեցող մասնիկներ աւելցուեցան։ Լեզուին ստացած այս վերջին ձեւը կը կոչուի՝ հոլովական լեզու:

Ուրեմն՝ ընդհանուր առմամբ աշխարհիս բոլոր լեզուները կը բաժնուին երեք մեծ խմբերու.

Ա. Միավանկ լեզուախումբ.
Բ. Կցողական լեզուախումբ.
Գ. Հոլովական լեզուախումբ:

Այս երեք լեզուախումբերէն երկրորդը՝ նախապէս առաջին լեզուախումբին վիճակն ունեցած է, ինչպէս նաև երրորդն անցած է առաջին և երկրորդ լեզուախումբերու վիճակներէն։ Բայց պէտք է գիտնալ, թէ բոլոր լեզուներն ալ անպատճառ մինչեւ երրորդ լեզուախումբին աստիճանը չեն հասած, այլ ոմանք նոյն նախնական վիճակին մէջ մնացած են, ոմանք մինչեւ երկրորդ աստիճանը հասած, ոմանք ալ կէս ճամբան մնացած են։

Հիմա կարգով ներկայացնենք իւրաքանչիւր լեզուախումբին մէջ մտած լեզուներու գլխաւոր ընտանիքները։

Ա. ՄԻԱՎԱՆԿ ԼԵԶՈՒԱԽՈՒՄԲ, որ երեք տոհմի կը բաժնուի.— 1. Զուտ միավանկ լեզուներ, *ինչպէս՝ չիներէն, աննամերէն, սիամերէն, որոնք՝ հակառակ այս լեզուները խօսող ազգերու քաղաքակրթութեան՝ միավանկ մնացած են.* 2. Կցողական նշաններ ունեցող միավանկ լեզուներ, *ինչպէս՝ բիրմաներէն, տիբեթերէն, պեգուերէն, պոլոնգերէն, մոյերէն.* 3. Կէս միավանկ եւ կէս կցողական լեզուներ, *ինչպէս՝ խազիա լեզուն, որ կը խօսուի Հնդկաչինի մէկ մասին մէջ, Բրահմապուտրա գետին ձախ ափերուն վրայ։*

Բ. ԿՑՈՂԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒԱԽՈՒՄԲ, որ երկու տոհմ ունի.— 1. Զուտ կցողական լեզուներ, *ինչպէս՝ հոտենտոտերէն, բուշիմաներէն, կաֆրերէն, պուլերէն, նուբիերէն, նեգրիտոյերէն, պապուերէն, աւստրալերէն, մալայապոլինէզեան լեզուներ, ճապոներէն, կորէերէն, Հնդկաստանի դրաւիդեան լեզուները, տուրանեան կամ ուրալեւալտայեան լեզուներ (որուն մէջ կը մտնէ Թուրքերէնը), բասկերէն, ամերիկեան լեզուներ.* 2. Հոլովման նշաններ ունեցող կցողական լեզուներ, *ինչպէս՝ կովկասեան լեզուներէն մաս մը (վրա-*

ցերէն, մինգրելերէն, իմերետերէն, լազերէն) և իրենց արձանագրութիւններով միայն ծանօթ՝ մեռած լեզուներ (սումերերէն, ելամերէն, ուրարտերէն, քետերէն)։

Գ. ՀՈԼՈՎԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒԱԽՈՒՄԲ, որ երեք տոհմի կը բաժնուի.— 1. Սեմական լեզուներ, *ինչպէս՝ ակկատերէն, ասուրերէն, բաբելոներէն, ասորերէն, եբրայերէն, փիւնիկերէն, հիմեարերէն, արաբերէն.* 2. Քամեան լեզուներ, *ինչպէս՝ եգիպտացերէն, բերբերերէն, գալլաերէն.* 3. Յաբեթական *կամ* Հնդեւրոպական լեզուներ: *Որովհետեւ մինչեւ հոս յիշուած լեզուներէն մեզ ամենէն աւելի շահագրգռողը Հնդեւրոպական տոհմն է, կ'արժէ որ անոր վրայ քիչ մը աւելի մանրամասն խօսինք։*

ՀՆԴԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐ

«Հնդեւրոպական» անունով ո՛չ ազգ մը գոյութիւն ունեցած է, և ոչ լեզու մը. բայց լեզուաբաններն այս անունը հնարած են նշանակելու համար Հնդկաստանէ մինչեւ Եւրոպայի զանազան մասերուն մէջ տարածուած համաբուն և քոյր լեզուները, որոնք՝ սխալ առմամբ՝ «Արիական» ալ կոչուած են ոմանց կողմէ։ Գերմանացիք սովոր են «Հնդիկ-գերմանական» անունը տալ ասոնց, իսկ Հնդիկ-իրանեան բարբառներու ալ՝ «Արիական» անունը։

Արդ՝ լեզուաբանօրէն «Հնդեւրոպական լեզու» ըսելով կ'իմանանք այն նախալեզուն որմէ ծնած են հնդիկ-իրանեան, յունական, իտալական, կելտական, գերմանական, բալտիկեան, սլաւեան լեզուախումբերը, և ալբանական ու հայկական լեզուները. բայց այս նախալեզուն շատոնց դադրած է գոյութիւն ունենալէ։

Հայերէն լեզուին անցնելէ առաջ այս բոլոր լեզուախումբերն արագ կերպով քննենք անգամ մը։

Ա. Հնդիկ-իրանեան լեզուախումբ.— *Հնդիկ-իրանեան լեզուախումբը՝ ինչպէս անունէն ալ կը տեսնուի, կը բաժնուի երկու ճիւղի. այսինքն՝ Հնդկաստանի ճիւղ, և Պարսկաստանի կամ Իրանի ճիւղ։*

Հնդկաստանի ճիւղը կը ներկայացնեն Հնդիկներու կրօնական գրքերն (Վէդա) ու բուդդայական արձանագրութիւններ։ Այս ճիւղին գլխաւոր լեզուն կը կազմէ սանսկրիտը։

Պարսկաստանի ճիւղը կը կազմեն՝ հին-պարսկերէնն ու պահլաւերէնը, Պարսիկներու կրօնական գիրքը (Աւեստա, որ գրուած է զանդկերէն լեզուով), և նոր-պարսկերէնն ու աֆղաներէնը։

Բ. յունական բարբառներ.— *Յունական բարբառներու ներկայացուցիչ են՝ յոնիական-ատտիկեան ճիւղը, դորէական բարբառը, հիւսիսային արեւելեան բարբառները, և արկադեան ու կիպրական բարբառները։*

Գ. իտալեւկեղտական բարբառներ·— *Իտալական ճիւղին մէջ կը մտնեն՝ լատիներէնը, օմբրերէնն ու օսկերէնը. իսկ կեղտական ճիւղին մէջ կը մտնեն՝ գաղղիարէնը* (gaulois), *գալլերէնը* (gallois), *կոռներէնը, բրըտաներէնն ու գաէլեան բարբառը (իրլանդերէն)։*

Դ. գերմանական բարբառներ.— *Գերմանական բարբառներու մէջ կը մտնեն՝ գոթերէնը, հոլանդերէնը, նորուեգերէնը, դանմարկերէնը, շուէդերէնը, հին-անգլիերէնը, սաքսոներէնը, և ստորին ու բարձր գերմաներէնը։*

Ե. բալտիկեան ու սլաւեան լեզուներ.— *Բալտիկեան լեզուախումբը կը ներկայացնեն լիթուաներէնն ու լետտերէնը. իսկ սլաւեանը կը ներկայացնեն՝ բուլգարերէնը, սերբերէնը, խրուատերէնը, սլաւոներէնը, ռուսերէնը, չեհերէնը, պոլոներէնն և ուրիշներ։*

Զ. Ալբանական լեզու.— *Այս լեզուն առանձին ճիւղ մը կը կազմէ և լատիներէնէ, յունարէնէ, սլաւերէնէ ու Թուրքերէնէ փոխառեալ բառերով խառնուած է։*

Է. Հայկական լեզու.— *Հայերէնը լեզուախումբ մը չի կազմեր, այլ շատ շատ՝ միւս լեզուներու նման՝ գաւառաբարբառներու բաժնուած է, միշտ մնալով առանձին և բոլորովին անկախ։*

ՀԱՅ ԼԵԶՈՒՆ ԵՒ ԻՐ ԴԻՐՔԸ

Հայ լեզուին ծագման խնդիրը սերտ կապ ունի հայ ազգին ծագման հետ. ուստի՝ այս մասին պիտի խօսինք աւելի վարը, երբ Հայոց ծագման խնդրով զբաղինք։ Այստեղ մենք զուտ լեզուաբանական տեսակէտէ պիտի քննենք հայերէն լեզուն։

Հայ լեզուաբանութեան հիմնադիրն եղած է Յովհաննէս Շրէօդէր անուն գերմանացին, որ 1711ին իր Thesaurus linguae armenicae *վերնագրով հրատարակած երկասիրութեամբ առաջին հիմնաքարը դրաւ։ Շէնքին շինութեան ձեռնարկեցին՝ Պետերման, Վինդիշման, Գոշէ, Բէօտտիխէր(=Լագարդ), Ֆ. Միւլլէր, Բոպ, և մերիններէն՝ Ք. Պատկանեան ու Հ. Սեր. Վ. Տէրվիշեան։ Իսկ այս հսկայական շէնքին աւարտումը կատարեց ու տարիներու ընթացքին մէջ ճարտարօրէն կատարելագործեց մեծ հայերէնագէտ Հայնրիխ Հիւբշման, որուն աջակից գտնուեցան Բարթոլոմէ, Սոֆուս Բուգգէ, Ա. Մէյէ, Բրուկելման և ուրիշներ, որոնց պակաս թողած մասերը կը լրացնեն այսօր՝ Կարստեր, Պեդերսըններ ու Լիդէններ։*

Անգամ մը որ հայ լեզուաբանութեան հիմը դրըուեցաւ և ստուգուեցաւ, որ հայերէնի ու հնդեւրոպական լեզուներու միջև ոչ միայն արմատներու նմանութիւն կայ այլ և քերականական ձեւերու նոյնութիւն, որոշուեցաւ հայերէնը դասել հնդեւրոպական լեզուներու խմբին մէջ։ Արդ՝ կը մնար որոշել, թէ ո՛ր լեզուներու քով պէտք է տեղ տալ հայերէնի։ Այս մասին Ֆ. Միւլլէր ու Լագարդ՝ հայերէնի մէջ գտնուած պարսկերէն բազմաթիւ բառերը ցոյց տալով՝ երկար ժամանակ պնդեցին, թէ հայ լեզուն իրանեան ճիւղին կը պատկանի։ Ասոնք՝ լեզուաբանական աշխարհին մէջ իրենց հետեւողներն ունեցան թէև, բայց Հիւբշման 1875ին անհերքելի փաստերով ու վերջնականապէս և անդառնալի կերպով հաստատեց, թէ հայերէնը հընդ-

եւրոպական ինքնուրոյն լեզու մըն է, իրանեանէ բոլորովին անկախ, և *թէ իր բռնելիք տեղն է՝ իրանեան և լետտասլաւեան լեզուներու մէջտեղը* (1)։

Հայերէնի մէջ իրանեան բառերու գոյութիւնը կը բացատրուի անով՝ որ երբ Հայաստան Կիւաքսարի ձեռքով Մարաց թագաւորութեան և հետեւաբար Պարսից պետութեան միացաւ, Հայերն ուղղակի իրանեաններու ազդեցութեան տակ մնացին։ Նոյն իսկ Քրիստոսի առաջին դարէն մինչեւ չորրորդ դարուն վերջերը, այսինքն՝ Հայ-Արշակունեաց հարստութեան ամբողջ տեւողութեան ժամանակ, Հայոց ազնուական դասակարգը կա՛մ Պարթեւ էր և կամ ձուլուած էր պարթեւ ազնուականներու հետ. այս պատճառով ալ բազմաթիւ իրանեան բառեր մտան հայերէնի մէջ։ Եւ արդէն փոխառեալ բառերու թուականը կարելի է ճշտել իրենց ձեւերէն, որ հին պարսկականը չէ, այլ շատ հին պահլաւական մը (2)։

Այսօր ոմանք կը ջանան հաստատել թէ հայերէնը կեղտական լեզուներու դրացի լեզու մըն է. ոմանք ալ կը կարծեն թէ հայ լեզուն ցեղակից է ետրուրերէնի, թրակերէնի, փռիւգերէնի, ակկադերէնի, ուրարտերէնի, Քետացւոց, Աղուանից և դեռ չգիտեմ ինչ լեզուներու, որոնց մասին պիտի խօսինք վարը։ Իսկ Ն. Մառ համոզուած կերպով կը շեշտէ, թէ հայերէնը բնիկ սեմական *լեզու մըն է և քոյր վրացերէնի։ Մառի այս կարծիքը ցարդ ընդունելութիւն չէ գտած լեզուաբաններէ, և տարակուսելի է թէ ընդունուի։*

---

(1) «Kuhn's Zeitschrift», հտ. ԻԵ, եր. 39:

(2) A. Meillet, «Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique», եր. ԺԹ:

Բ.

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆՑ ՇՐՋԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՆԱԽԱՀԱՅՔ

ԸՍՏ ԲԵՒԵՌԱԳԻՐ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆՑ

Նաիրի. — Ուրարտի. — Մաննա. — Բիայնա. — Թագղաթփաղասար Ա. ի Հայաստան. — Պատերազմ Նաիրիի թագաւորներուն հետ. — Աշշուրնացիրաբալ և Նաիրիցիք. — Սաղմանասար Բ.ի յարձակումները.—Կակիա, թագաւոր Նաիրիի.—Արամէ, թագաւոր Ուրարտիի.—Վերջ Նաիրի-Ուրարտիի թագաւորութեան.—Նոր հարստութիւն.—Սարդուրիշ Ա.—Վանայ ժայռին արձանագրութիւնները.—Նախահայոց քաղաքակրթութեան աստիճանը.—Սաղմանասար Բ. և Սարդուրիշ Ա. կը պատերազմին. — Իշպուինիշ և Շամշի-Ադադ Դ.—Իշպուինիշի երկլեզուեան արձանագրութիւնը.—Բեւեռագրերու լեզուն.—Մենուաշ և Ադադ-Նիրարի Գ. — Մենուաշի երկրին ընդարձակութիւնն և իր շինութիւնները. — Ինուշպուաշ. — Արգիշտիշ Ա.—Յարձակումները.—Սարդուրիշ Բ. — Պատերազմ Քետացիներու դէմ.—Թագղաթփաղասար Գ. ի Հայաստան. — Ռուսաշ Ա.—Սարգոն ի Հայաստան.—Կիմմերեանք ի Հայաստան.—Իրանզու.—Միտատտի.—Ազա.—Բագդատտի.—Ուլլուսուն.—Իանզու. — Ուրզանա.—Բոլորն ալ կը յաղթէ Սարգոն. — Արգիշտիշ Բ. — Ռուսաշ Բ.—Սենեքերիմ.—Ռուսաշ Բ.ի արշաւանքներն ու շինութիւնները. Էրիմէնաշ.—Ռուսաշ Գ.—Սարդուրիշ Գ. — Կիմմերեաններու մեծ արշաւանքը.—Մարք կը տիրեն Հայաստանի. — Քսենոփոնի յիշած Հայերը.—Բեւեռագիր արձանագրութիւնք այլ եւս կը լռեն Հայոց մասին խօսելէ.—Համեմատական ցուցակ Ասորեստանի և Բիայնայի թագաւորներու։

Պարսկական, արաբական ու թաթարական արշաւանքներու ժամանակ, և վերջերս՝ համիդեան վարչու-

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ Гос. Библиотека ՀԱՍՌ – Арм. ССР им. А. Мясникяна

թեան օրով, Հայաստանի մէջ տեղի ունեցած ամէն տեսակ խժդժութիւններն ու բարբարոսութիւնները կը յիշեցնեն՝ ասկէ երեք հազար տարի առաջ Ասորեստանցիներու կողմէ նոյն հողին վրայ կատարուած համանման ջարդերն ու գազանութիւնները․․․։

Հայաստան առաջին անգամ կը յիշուի պատմութեան մէջ Քրիստոսէ առաջ տասներկուերորդ դարուն Նաիրի անուան տակ։

Նաիրի կը տարածուէր Ուրմիոյ լճէն կամ ծովէն մինչեւ Եփրատի արեւմտեան ջրաբաշխը, այսինքն՝ մինչեւ այնտեղ ուր կը վերջանայ Մեծ Հայոց արեւմտեան սահմանը։

Սակայն մինակ Նաիրի չէր որ կը համապատասխանէր դասական մատենագրաց Հայաստանին. Ուրարտի ու Մաննա եւս Հայաստանի մաս կը կազմէին։

Ուրարտի գիրքն էր Նաիրիի հիւսիսային սահմաններէն մինչեւ Գեղամայ ծով. իսկ Մաննա կ'ամփոփուէր Վանայ ծովէն մինչեւ Ուրմիոյ ծովեզերքը։

Բայց ամբողջ երկիրը բնիկներէն կը կոչուէր Բիայնա, որ ասուրական արձանագրութեանց Ուրարտի ու Նաիրի երկիրներուն կը համապատասխանէ։ Այս «Բիայնա» անունն անծանօթ է Ասորեստանցիներու, ինչպէս եւ բնիկներուն անծանօթ են յիշեալ «Ուրարտի» եւ «Նաիրի» անունները։ Բացառութիւն կը կազմեն Վանայ քարաժայռին վրայ Սարդուրիս Ա.ի կողմէ փորագրել տրուած երկու ասուրական արձանագրութիւններ ու Մուցացիրի (=Քէլիշին) բարձունքին վրայ Իշպուինիսի կողմէ կանգնուած երկլեզուեան արձանագրութիւնը։

Նաիրի կը բաղկանար իրարու դաշնակից փոքրիկ թագաւորութիւններէ ու անկախ իշխաններէ, որոնք իրենց հողերն ընդարձակելու համար դրացի երկիրներու վրայ կ'արշաւէին անդադար։

Նաիրիի հարաւային կողմի դաշնակիցներուն վրայ առաջին անգամ յարձակողն եղած է Ասորեստանի թագաւորներէն Սալմանասար Ա. (իրր 1320 Ք. Ա.), բայց Նաիրիի բուն սիրտը մտնելով մեծ յաղթութիւն տանողն է Թուկուլթի-ապալ-է-շարրա (=Թագղաթփաղասար) Ա. թագաւորը (իրր 1120 Ք. Ա.), ինչպէս կ'աւանդեն բեւեռագիր կամ սեպագիր արձանագրութիւնները։ Մինչեւ այս թուականը՝ բուն Նաիրիի եւ անոր բնակիչներուն մասին ոչ մէկ յիշատակութեան չենք հանդիպիր։

Այն իրողութիւնը որ Թագղաթփաղասար Ա. ստիպուած էր «երեք անգամ երթալ Նաիրի երկիրը», — ինչպէս կ'ըսէ Սէբէնէ-Սուի արձանագրութիւնը, տող 10, — կը հաստատէ թէ Ասորեստանցի այս հզօր թագաւորն իր իշխանութեան ամբողջ շրջանին մէջ դժուարութիւններու հանդիպեցաւ Ասորեստանի հիւսիսային սահմաններուն վրայ բնակող Նաիրիցիներու հետ. եւ Նաիրի մտնելու համար ուրիշ կողմնակի ճամբայ մը փնտռեց, այն է՝ Նաիրիի արեւմտեան սահմանին կից Կումմուխի (=Կոմմագենէ) երկիրը, ուսկից սակայն մեծամեծ դժուարութիւններէ ետք միայն կրցաւ մտնել Նաիրի, վասն զի Ասորեստանցիներու բանակը պէտք էր անցնէր «տասնվեց մեծ լեռ», որոնք են՝ Էլամա, Ամադանա, Էլխիշ, Շերաբէլի, Տարխունա, Տիրխակուլի, Կիսրա, Տարխունաբէ, Էլուլա, Խա՛շտարա, Շախիշարա, Ուբերա, Միլիադրունի, Շուլիանզի, Նուբանա՛շէ ու Շէշէ (1)։ Այս լեռներէն ետք՝ անցաւ Եփրատը։

Պատերազմն սկսաւ։

Հոն Թագղաթփաղասար իր առջեւ գտաւ Նաիրիի

(1) Հատուածակողմ արձանագրութիւն Թագղաթփաղասար Ա.ի, սիւնակ Դ, տող 58—65։

խումբ մը թագաւորներ, թուով քսաներեք, որոնք մէկ ծայրէն միւս ծայրը քաջութեամբ կը պաշտպանէին իրենց երկիրը։ Նախ հանդիպեցաւ Նիմմէի կամ Տումմէի թագաւորին դիմադրութեան, յետոյ՝ Տունուբէի թագաւորին, անկէ ետք՝ Տուալիի, Կիդարիի, Ուզուլայի, Ունզամունիի, Անդիարէի, Պիլակինիի, Ատուրգինիի, Կուլիբարզինիի կամ Կուլիմաչզինիի, Շինիբինիի, Խիմուայի, Պայտերիի, Ուլիրամի կամ Շամիրամի, Շուրուրիայի, Աբաէնիի, Ադաէնիի, Կիրինիի, Ալբայայի, Ուգինայի կամ Շամգինայի, Նազաբիայի, Աբարսիունիի կամ Ամաշսիունիի ու վերջապէս Դայաէնիի թագաւորներուն [1]։

Պատերազմի յուրն արագութեամբ տարածուեցաւ ամէն կողմ. և Նաիրիի միւս մնացած թագաւորներն ալ — թուով վաթսուն — իրենց դաշնակիցներուն օգնութեան հասան. բայց բոլորն ալ Թագղաթփաղասարի զօրութեան առջև կա՛մ կ'իյնային, և կամ փախուստ կը դիմէին։

Այս առաջին պատերազմէն ետք՝ կ'երևայ թէ երեք դարու չափ կանոնաւոր վիճակ ստացաւ երկիրը, և թէ Նաիրիի թագաւորները կամաց կամաց ինքզինքնին կը գտնէին և կորուստը դարմանելու համար պատրաստութիւններ կը տեսնէին։ Այս ենթադրութիւնը հիմնուած է այն ճշմարտութեան վրայ որ՝ երեք հարիւր տարուան երկար ժամանակամիջոցին մէջ արձանագրութիւնները բա՛ռ մը անգամ չեն յիշեր Նաիրիի մասին։

Սակայն անգամ մը որ Նաիրցիք իրենց ուժերը վերստին հաւաքեցին և ինքզինքնին զօրաւոր զգացին, իրենց նախահայրերուն ձեռքէն խլուած երկիրները նորէն ետ առնելու համար սկսան Ասորեստանցիներու վրայ

(1) Անդ., սիւնակ Դ. տող 71—83։

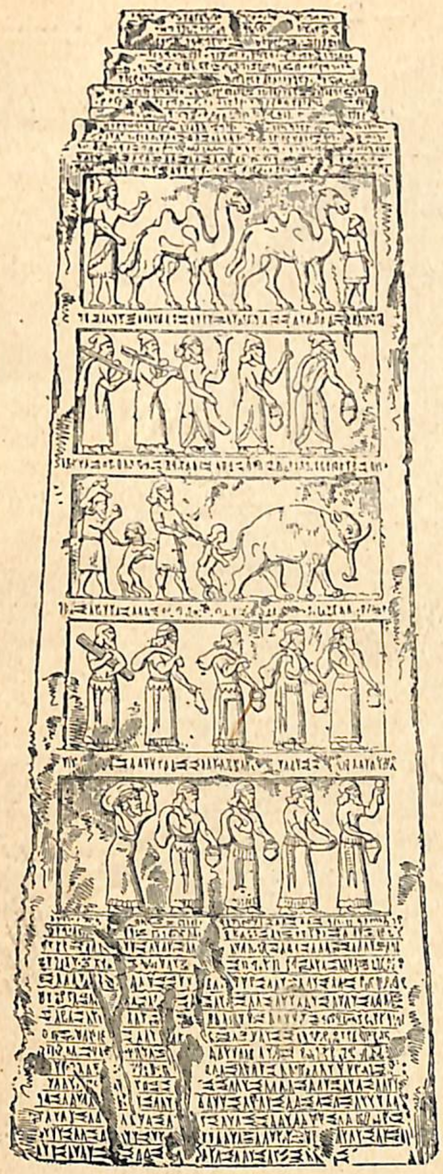

Սաղմանասար Բ.ի կոթողը

յարձակիլ. և Աշուր-նա՛ցիր-աբալ Ասորեստանի թագաւոր հռչակուելուն պէս (885—860 Ք. Ա.) ստիպուած՝ Նաիրիի վրայ քալեց. աւերեց այրեց բերդեր ու քաղաքներ, և իր ճամբուն վրայ հանդիպողները ջարդեց կոտորեց, առանց խնայելու ո՛չ կնկան և ոչ մանկան. իսկ իրեն հնազանդութիւն յայտնող գաւառներու ամբողջ բնակիչները տեղափոխեց հեռացուց, որպէս զի մի անգամ ընդ միշտ ազատի «ապստամբ» ժողովրդի մը ձեռքէն։

Ուրարտուի ու Նաիրիի թագաւորներն այս անգամ վճռեցին իրենց բոլոր ուժը գործածել, լաւ դաս մը տալու համար Ասորեստանցիներու. և այս նպատակով՝ հարկ

եղած պատրաստութիւնները տեսան։ Այս՝ միջոցին Աշչուր-Նամ՝ գիր-աբալ մեռաւ, և յաջորդեց իր որդին՝ Շուլմանու-աշարիդ (=Սաղմանասար) Բ. (860–824)։

Ուրարտիի և Ասորեստանի միջև պատերազմը ծայր տուաւ. և Սաղմանասար իր թագաւորութեան առաջին տարին իսկ յարձակեցաւ՝ ի մէջի այլոց՝ Նաիրիի թագաւոր Կակիայի վրայ, ինչպէս նաև Ուրարտիի թագաւոր Արամէի վրայ. բայց չկրցաւ իր թշնամիները ձեռք ձգել՝ այլ միայն անոնց քաղաքները կործանելով ետ դարձաւ։

Երկու տարի ետք (857) Սաղմանասար նորէն արշաւեց Հայաստան. և այս անգամ Ուրարտիի մայրաքաղաք Արզաշկուն (=Արճէշ) գրաւեց, մէջի բնակիչները սրէ անցուց, և իր զոհերուն «գլուխներով քաղաքին մեծ դրան երկու կողմը բուրգեր բարձրացուց»(¹)։

Պատերազմի ժամանակ Արամէ իր հոգին ազատելու համար վտաքար փախաւ, և Ուրարտի ամբողջութեամբ Սաղմանասարի իշխանութեան տակ անցաւ։

Սակայն Նաիրիի և Ուրարտիի թագաւորները նորէն միացան, և տասներկու տարի շարունակ պատրաստութիւն տեսնելէ ետք՝ ամբողջ Նաիրին ոտքի հանեցին։ Բանակին գլուխն անցած էր Արամէ, որ մէկ թափով ուղղակի Ասորեստանի վրայ քալեց։ Բայց Սաղմանասար ցիրուցան ըրաւ անոր զօրքը, հիմնայատակ կործանեց քաղաքները, և Նաիրի-Ուրարտիի թագաւորութիւնը վերջ գտաւ (Ք. Ա. 845)։

Այս վերջին պարտութենէն ետք տասներկու տարի անցած էր, և ահա Նախահայկական Նոր հարստութեան մը հիմը դրուեցաւ, այս անգամ աւելի ապահով տեղ մը,

(1) Միաքար արձանագրութիւն Սաղմանասար Բ.ի, սիւնակ Բ. տող 53։

— Վանայ անմատչելի քարաժայռերուն վրայ (833)։

Նոր հարստութեան մեզ աւանդած արձանագրութիւններէն միայն կ՚իմանանք, թէ այս երկիրը կը կոչ-

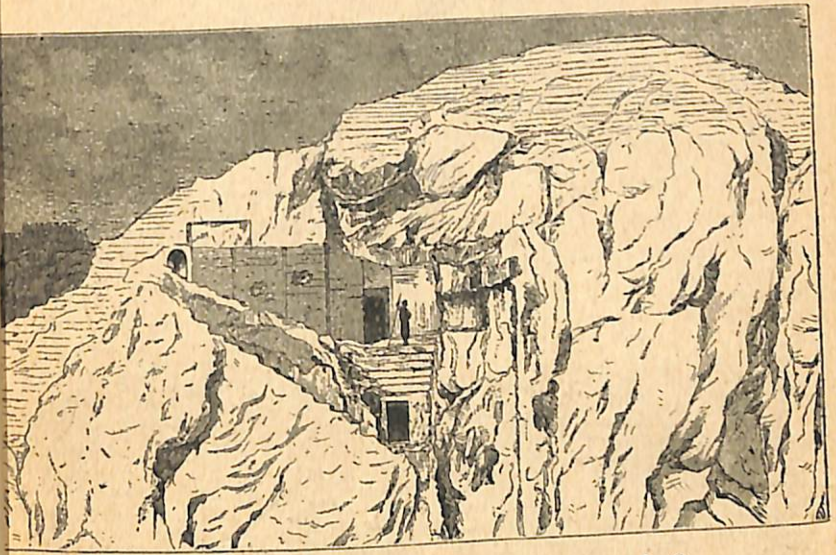

Վանայ քարաժայռն եւ արձանագրութիւն
(Խորխոռի կողմ)

ուէր Բիայնա (=Վանայ նահանգը), իսկ մայրաքաղաքը՝ Տուշպա (=Տոսպ, Θωσπία = Վան քաղաքը)։

Հարստութեանս առաջին թագաւորն եղաւ՝ Սարդուրիս Ա. որդի Լուտիպրիշի, որ յատկապէս Ասորեստանէն իր քով հրաւիրեց հմուտ գրիչներ, և Վանայ ժայռին վրայ՝ երկու տեղ՝ իր անունն ու տիտղոսները փորագրել տուաւ, իբրև «Մեծ թագաւոր, հզօր թագաւոր (և) թագաւոր բազմութեան», տիտղոսներ՝ որ սովորաբար Ասորեստանի թագաւորներուն կողմէ կը գործածուէին։ Գրիչներու Ասորեստանցի ըլլալէն և այս

— ինչպէս նաև Բէլիշինի — արձանագրութեանց ասուրերէն լեզուով ու սառներով գրուելէն թերևս կարելի ըլլայ հետևցնել, թէ Նախահայոց պաշտօնական լեզուն ասուրերէնն էր նախապէս. իսկ յետոյ՝ տեղական լեզուն գործածել սկսան, ինչպէս Սարդուրիշ Ա.ի յաջորդներէն գրուած արձանագրութեանց մէջ կը տեսնուի:

Շատ հաւանական է, որ Վանայ հիմնարկութիւնն ալ կատարած ըլլայ Սարդուրիշ Ա.:

Ստոյգ կերպով յայտնի չէ, թէ Սարդուրիշէ առաջ ինչ էր այս երկրին ճարտարապետական ոճը. բայց վստահաբար գիտենք, թէ այս թագաւորը Վանայ ժայռե-

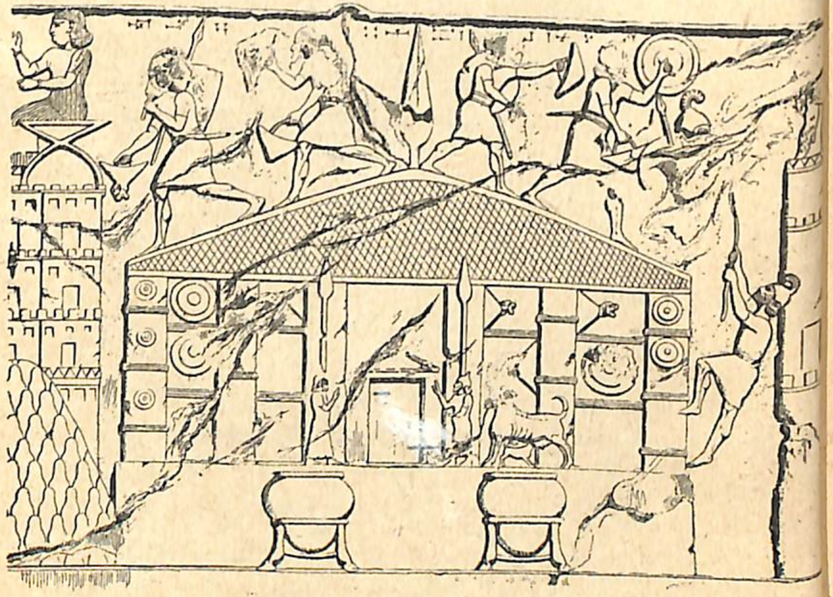

Մուցացիրի տաճարը

րուն մէջ փորել տուաւ սենեակներ, և մի և նոյն ժայռերուն վրայ հաստատեց այն ահագին բերդերը՝ որոնք մինչև հիմա կանգուն կը մնան, քիչ կամ շատ փոփո-

խութեամբ: Իսկ Մուցացիրի շինութիւնները՝ այս լեռնցիներու կրօնական ու քաղաքային ճարտարապետութեան մասին գաղափար մը կրնան տալ մեզ. և կարելի է ենթադրել, թէ յունական ճարտարապետութեան հիմը կազմած ըլլայ Նախահայ արուեստը. վասն զի Պարթենոնի ճակատին եռանկիւն պսակը (fronton) նոյնութեամբ կը համապատասխանէ Մուցացիրի տաճարին ճակտի պսակին: Պէտք է նաև նկատի առնել թէ Պարթենոնի հիմնարկութիւնը Մուցացիրի տաճարէն առնուազն երեf դար եsf կատարուած է [1]: Ուրեմն կը հետևի, թէ Նախահայոց քաղաքակրթութեան աստիճանը բաւական զարգացած վիճակի մէջ կը գտնուէր [2]:

Տարակոյս չկայ, թէ Բիայնացիք իրենց համար ապահով տեղեր ընտրելով և անմատչելի ժայռերու վրայ քաշուելով՝ իրենց նպատակն էր Ասորեստանցիներու վրայ յարձակիլ և եա առնալ ինչ որ կը պատկանէր Նաիրիի թագաւորներուն: Արդ՝ Սարդուրիշ իր թագաւորութեան առաջին տարին իսկ արշաւեց Սաղմանասարի վրայ, որ՝ ծերացած և յոգնած՝ անձամբ չկրցաւ երթալ Սարդուրիշի դէմ, այլ իր բանակին Դայան-Աշշուր անուն հրամանատարը ղրկեց իր տեղը: Ինչպէս Սաղմանասարի յաջորդաբար կատարած արշաւանքներէն կը հետևի, Ասորեստանցիներու բոլոր ճիգերն ապարդիւն անցած են գրեթէ, և Սաղմանասար ստիպուած էր Նախահայոց վրայ կրկին և կրկին բանակներ ղրկել: Այսպէս՝ երկու տարի վերջ (331) բանակ մը ղրկեց Ուրարտի-Բիայնա, և յաջորդ տարին՝ բանակ մըն ալ ղրկեց Մաննա, ուրուն թագաւորը՝ Ուալկի՝ իր մայրաքա-

[1] Այս մասին տեսնել իմ մէկ մասնաւոր յօդուածս «Բանասէր»ի մէջ, Զ. 71:

[2] Տես նաև քիչ մը վարը, Մենուաշի վրայ խօսուած տեղը:

ղաքը ձգելով լեռներն ապաստանեցաւ։ Ասկէ ետք՝ Սաղմանասար իր հրամանատարը նորէն ղրկեց Ուրարտի։

Այս միջոցներուն Սարդուրիշ Ա. մեռաւ, և իր որդին՝ Իշպուինիշ՝ Տուշպայի մէջ թագաւոր հռչակուեցաւ (իրր 828). յեղափոխութիւնն ալ ծայր տուաւ ոչ միայն Հայաստանի մէջ՝ այլ եւ Ասորեստանի ամէն մէկ անկիւնը, այնպէս որ Սաղմանասար այս շարժումը զսպելու անկարող զգալով ինքզինք՝ իշխանութենէ հրաժարեցաւ, և թագաւորութիւնը յանձնեց իր որդւոյն՝ Շամշի-Ադադ Դ.ի (824 - 812)։ Այս վերջինս իր պապերուն շաւղին հետեւելով՝ ուզեց իր երկիրն ընդարձակել և Ասորեստանի սահմանակից բոլոր ազգերն իրեն հպատակեցնել. ուստի գահակալութենէն անմիջապէս ետք արշաւեց Հայաստան։

Յաջորդ տարին ալ՝ երկրորդ արշաւանքի ժամանակ՝ Հայաստան ղրկեց իր Մուտարրից-Աշշուր անուն բարձր պաշտօնեան, որ Իշպուինիշի երկրէն աւերեց և այրեց «տասնմէկ բերդ ու երկու հարիւր քաղաք». իսկ Նաիրիի իշխաններէն Մեկտիարայի որդի Շարզինայի սեպհական երկրէն քանդեց և այրեց՝ ընդ ամենը 300 քաղաք։ Երրորդ տարին՝ Հայաստանի վրայ երրորդ յարձակում մըն ալ գործեց, և անոր շատ մը թագաւորներէն ու իշխաններէն հարկեր ստացաւ. բացառութիւն կը կազմէր միայն Իշպուինիշ, Բիայնայի դաշնակցութեան պետը, որ բոլորովին անկախ և անմերձենալի մնաց։

Իշպուինիշ պատերազմասէր մէկն ըլլալուն՝ հակառակ Ասորեստանի թագաւորին արշաւանաց՝ իր երկիրն ամէն կողմէ ընդարձակեց. բայց որովհետեւ տարիքն առած էր, մի քանի դժուար յարձակումներու համար՝ ինչպէս կ՚աւանդեն արձանագրութիւնք՝ իր Մենուաշ որ-

դին օգնական առաւ իրեն։ Ուրիշ արձանագրութեան մը մէջ ալ կը կարդանք, որ Իշպուինիշ նոյն իսկ իր մէկ թոռը՝ Ինուշպուաշ՝ աջակից առած է իրեն։

Քէլիշինի արձանագրութիւնը, ինչպէս տեսանք, ցոյց կուտայ որ Իշպուինիշ իր հօր նման իր առաջին արձանագրութիւնը փորագրել տուած է ասուրերէն լեզուով, բայց իր ժողովուրդն ալ նկատի առնելով՝ մի և նոյն կոթողին հակառակ կողմը գրած է նաև անոր բնիկ լեզուով մէկ թարգմանութիւնը։ Ասիկա՝ Բելք-Լէմանի գտած Տոպզաւէի արձանագրութեան հետ՝ երկլեզուեան երկրորդ արձանագրութիւնն է։ Ամէն ոք կընայ ըմբռնել, թէ երկլեզուեան արձանագրութիւն մը ո՜րքան մեծ լոյս կը սփռէ անծանօթ լեզուի մը մթապատ ծալքերուն վրայ։

Քէլիշինի կոթողը

Քէլիշինի արձանագրութենէն ետք՝ գրութիւններու մէջ բնիկ լեզուն գործածելն այլ եւս սովորութիւն դարձաւ, պահելով սակայն ասուրական տառերը, անոնց ձեւերուն մէջ խիստ թեթեւ փոփոխութիւններ մտցնելով։

Բայց ինչ է այս լեզուն. իսկապէս ո՞ր լեզուախումբին հետ առնչութիւն ունի. հարցումներ՝ որոնց պատասխանը — բացի ենթադրութիւններէ — կարելի չէ տալ վճռապէս: Կրնանք միայն բացարձակապէս ըսել, թէ ո և է կապ չունի այն լեզուին հետ՝ որ օր մը Քրիստոսի Ե.րդ դարուն Հայոց գրական լեզուն պիտի դառնար, և որ մինչեւ հիմա պահած է իր գոյութիւնը։

Անցնինք մեր պատմութեան ։

Ասորեստանի մէջ Շամշի-Ադադ մեռած էր ։ Գահը բարձրացած էր իր որդին՝ Ադադ-Նիրա՛րի Գ․ (812—783) ։

Գրեթէ մի և նոյն ժամանակ մի և նոյն դէպքը պատահած էր նաև Հայաստանի մէջ․ այսինքն՝ Իշպուինիս մեռած էր, և իրեն յաջորդած՝ Մենուաշ ։

Պատերազմի դաշտին վրայ այս երկու ռազմիկները կը չափուէին իրարու հետ ։

Ադադ-Նիրա՛րի իր հակառակորդէն աւելի յանդուգն գտնուելով՝ քանիցս յարձակում գործեց Հայաստանի վրայ․ իսկ Մենուաշ մէկ կողմէ բուռն կերպով կը պաշտպանէր իր հայրենիքը, և միւս կողմէ դրացի ուրիշ ժողովուրդներու վրայ կ'արշաւէր ։ Այսպէս՝ արեւմտեան կողմէն մինչև Մելիտա (= Մալաթիա) քալեց, և Ասորեստանցիներն ու Քետացիները վանեց նոյն տեղերէն․ հիւսիսային կողմէն՝ յառաջացաւ մինչև Այրարատեան դաշտը և Կովկասեան լեռները․ իսկ արեւելքէն՝ գնաց հասաւ մինչև Ուրմիոյ լիճը ։ Երկրին ընդարձակման հետ ծաղկեցուց նաև թէ՛ բնիկ և թէ գրաւուած քաղաքները՝ հաստատելով զանազան շէնքեր, ինչպէս՝ պալատներ, տաճարներ, պարտէզներ(1) և զանոնք ջրելու համար ջրաբաշխական գիտութեան համաձայն կատարելագործուած ագուգաններ (2) ։

Մենուաշ՝ թագաւորութիւնն իր երէց որդի Ինուշպուաշի ձեռք յանձնելու համար իրեն գործակից առաւ

(1) Վան քաղաքին Այգեստանները։

(2) Խօսքս Շամիրամայ առուի մասին է (Շամիրամ-Սու), որ մասնաւոր կերպով շինուած ճամբայով մը՝ Անգղայ գետին վրայէն կտրելով կ'անցնի, և Վանայ մօտ ծով կը թափի։

զայն, բայց երկուքն ալ գրեթէ մի և նոյն ժամանակ մեռան, և իշխանութիւնն անցաւ Արգիշտիս Ա․ի (784—760), որ Մենուաշի կրտսեր որդին էր ։

Արգիշտիս Ա․, քաջամարտիկ և աշխոյժ, իր հօր գաղափարն իրականացուց ։ — Յաջորդաբար կատարած իր տասնչորս արշաւանքներով՝ իր բոլոր թշնամիներուն վրայ սարսափ ձգեց․ Բիայնայի երկիրն անհամեմատ կերպով ընդարձակեց, ու նաև՝ ո՛չ միայն Ասորեստանցիներու վրայ քալեց, այլ Քետացիներու վրայ ալ յարձակեցաւ ։ Այս բոլոր արշաւանքներու ժամանակ՝ ամէն կողմէ մեծաքանակ աւարներ առնելով, — ինչպէս՝ ոսկի, արծաթ, ոչխար, եզ, ձի, զինուոր, այր, կին, տղայ, և ուրիշ զանազան հարստութիւններ, — իր մայրաքաղաքը վերադարձաւ ։

Ադադ-Նիրա՛րիի յաջորդեց իր որդին՝ Սալմանասար Գ․ (782—772) ։ Ասիկա զուր տեղ ստիպուեցաւ Բիայնայի թագաւորին յարձակումներուն դէմ իր երկրին սահմանները պաշտպանել․ վասն զի ամէն անգամ որ սահմանագլխին վրայ կ'երեւար, Արգիշտիսի կողմէ մինչև Նինուէ կը հալածուէր ։ Այլ ևս ո՛չ Սալմանասար Գ․ի որդին Աշշուր-դանան(1) Գ․ (772—754) և ոչ թոռը՝ Աշշուր-Նիրա՛րի (754—745) կը համարձակէին մօտենալ Բիայնայի սահմաններուն ։

Աշշուր-Նիրա՛րիի մահով Ասորեստանեայց երկրորդ հարստութիւնը վերջ գտաւ ։

Հայաստանի մէջ Սարդուրիս Բ․ (760—730) յաջորդելով իր հօր՝ Արգիշտիսի, անոր սկսած արշաւանքները

(1) Այս անունը շփոթելու չէ Ս․ Գրոց մէջ յիշուած «Ասորդան»ի հետ, որ այնտեղ դրուած է Սենեքերիմի որդիներէն Աշշուր-ախի-իդդինի տեղ։

չարունակեց և վերջացուց: Սարդուրիշ Բ. իր երկրին սահմաններն Ուրմիայէն մինչև Ասորիք ընդարձակեց, և իրեն հպատակեցուց Բեռացիները, որոնք նախապէս Արգիշտիշի խոստացուած հարկերը մերժած էին վճարել:

Սարդուրիշ Բ. մէկ անգամ միայն արշաւեց դէպի հիւսիսային արևելք, ինչպէս Վանայ ժայռին վրայ գրուած ընդարձակ արձանագրութենէ մը կ'երևայ, որ իր կատարած յաղթութիւններուն վրայօք մի քանի մանրամասնութիւններ կուտայ: Արձանագրութեանս մէջ կ'ըսէ Սարդուրիշ. «Բարխուի երկրին մէջ գրաւեցի 3 պալատ, 23 քաղաք ու 60 գիւղ: Պալատները քանդեցի, իսկ քաղաքները կրակի տուի: ...Հետս վերցուցի 8,135 տղայ, 25,000 կին, 6,000 գերի, 2,500 ձի, 12,000 եզ (ու) 32,000 ոչխար»: Եւ այսպէսով յառաջակողման Ասիայի տէր դարձաւ Սարդուրիշ:

Սարդուրիշի յաջողութիւնները՝ Ասորեստանեայց նախանձն ու միանգամայն բարկութիւնը գրգռեցին. և յեղափոխութիւն մըն է պայթեցաւ Ասորեստանի մէջ: Շարժումը կազմակերպող առաջնորդն արքայական գահը գրաւելով՝ ինքզինքը թագաւոր հռչակեց, և կոչուեցաւ Թագղաթփաղասար Գ. (745–727): Ասիկա զօրաւոր բանակով մը Սարդուրիշի վրայ քալեց, և Բեռացւոց երկիրն անոր ձեռքէն առնելէ ետք՝ փախուստի դատապարտեց զայն (743): Թագղաթփաղասար քիչ ժամանակէն Ասորւոց երկրին ալ տիրացաւ, և Հայաստանէն առած բոլոր գերիները հոն աքսորեց:

Ասով չվերջացաւ սակայն:

Թագղաթփաղասար իր յաջողութիւններէն գինովցած՝ գնաց պաշարեց Բիայնայի մայրաքաղաքը, Տուշպա (735). բայց Սարդուրիշը չկրցաւ ձեռք բերել, այլ միայն անոր քաղաքներն աւերելով և այրելով գոհացաւ: Այս-

պէսով՝ Նաիրիի մեծ մասն ու գրեթէ ամբողջ Մաննա, որոնք Մենուաշի օրէն ի վեր Հայաստանի մաս կը կազմէին, Ասորեստանեայց ձեռք անցան: Կը մնար միայն Ուրարտի, իբրև միակ ազատ երկիր Նախահայոց:

Թագղաթփաղասար՝ արևմտեան Ասիայի մէջ փառաւոր անուն մը ձգելէ ետք մեռաւ: Իր յաջորդը՝ Բէլխարրան-Բէլ-ուցուր (727) հազիւ մէկ քանի ամիս ապրեցաւ, և իշխանութիւնն անցաւ Սաղմանասար Դ.ի (727-722):

Վերջին երկու թագաւորներու կողմէ դէպի Հայաստան կատարուած արշաւանքի խօսք չեն ըներ արձանագրութիւնք:

Գալով Հայաստանի, հոն գահին վրայ կը գտնենք ուրիշ թագաւոր մը՝ Ռուսաշ Ա. (730—714), որ յաջորդած է իր հօր՝ Սարդուրիշ Բ.ի: Ասոր առաջին տարիները խաղաղ անցան, և ժամանակ մը իր երկրին հանգստութեան ու կանոնաւորութեան աշխատելէ ետք՝ դէպի հիւսիս քալել սկսաւ, և հիւսիսային ազգերէն «23 թագաւոր» իրեն հպատակեցնելով՝ անոնց վրայ զանազան տուրքեր դրաւ:

Ասորեստանի և Հայաստանի միջև կատարուած առժամեայ զինադադարը շատ երկար չտևեց սակայն: Թագղաթփաղասարի մահը, ինչպէս նաև իր յաջորդներուն անգործութիւնը՝ քաջալերեցին Ռուսաշը, որ իրենց կորուսած երկիրները վերստին ձեռք բերելու վերջնական որոշումը տուաւ:

Բայց Սաղմանասար Դ.ի յաջորդած էր նշանաւոր ռազմիկ մը՝ Շարգինա կամ Շարրու-ուկին (= Սարգոն) (722—705), որ արդէն հռչակ հանած էր իր քաջութիւններով:

Սարգոն իր բանակն առաջնորդեց Հայաստան, որուն

մէկ մասին վրայ հնդեւրոպական ժողովուրդներ (Կիմմեր-եանք) եկած հաստատուած էին այն ժամանակ։

Մաննայի թագաւորն Իրա՛նզու, որ Ասորեստանեայց հարկատու էր, Ռուսաշի հետ չուզեց դաշնակցիլ։ Իր քաղաքներէն երկուքը, — Շուանդախուլ ու Դուրդուխա. — Զիկկիրտուցիներու հետ միացան, որովհետեւ Զիկկիրտուի Միտա՛տտի թագաւորը, որ Ռուսաշի դաշնակից էր, Սարգոնի յարձակումներուն կը դիմադրէր (719)։ Բայց Սարգոն Միտա՛տտիի ձեռքէն առաւ ոչ միայն առաջին երկու քաղաքները, այլ ուրիշ երեք քաղաքներ ալ։

Յաջորդ տարին Իրա՛նզուի յաջորդեց իր որդին՝ Ազա՛։ Ասիկա՝ Սարգոնի դէմ պատրաստութիւններով զբաղած ժամանակ՝ յանկարծ չրջապատուեցաւ թշնամիէն, եւ ողջ ողջ մորթազերծ եղաւ (716)։ Ազա՛ի որդին Բա՛գդա՛տտի իրեն յաջորդելով՝ անմիջապէս դաշնակցեցաւ Ռուսաշի հետ։ Բայց Սարգոն անոր վրայ ալ յարձակեցաւ, եւ ձերբակալելով զայն՝ ճիշտ Ազա՛ի նման մորթազերծ ըրաւ։ Մաննայի միակ ժառանգորդ մնաց Ուլլուսուն, Բա՛գ-դա՛տտիի եղբայրը, որ իր եղբօր բռնած քաղաքականութեան հետեւելով՝ Ռուսաշի հետ միացաւ։ Ասոր հետեւեցան նաեւ դրացի միւս թագաւորները։ Սարգոն Հայաստանի մէջ անցած-դարձածներուն վրայ տեղեկութիւն առնելով՝ նախ արշաւեց Ուլլուսունի վրայ. գերի բռնեց զայն, եւ մայրաքաղաքը՝ Իզի՛րտու՝ կրակի տուաւ։ Յետոյ գնաց Միտա՛տտիի վրայ, որ Զիկկիրտուն թշնամիին ձեռքը ձգելով փախաւ։

Նաիրի ու Մաննա հնդեւրոպական Կիմմերեաններու ձեռք անցած էր այլ եւս։ Հին Բիայնայէն կը մնար միայն Ուրարտի, իբրեւ ոչ-հնդեւրոպական իշխանութիւն, պահելով հանդերձ վաղեմի մայրաքաղաքը՝ Տուշպա։ Եւ

սակայն՝ Նաիրիի թագաւորն Ուրարտիի թագաւորին ամենէն հաւատարիմ դաշնակիցներէն մէկն էր, որուն տարակոյս չունէր Սարգոն։ Արդ՝ 715ին Սարգոն իմանալով որ Մաննայի կուսակալներէն Դայուկկու աջակցութիւն ցոյց կուտայ Ռուսաշի, յարձակեցաւ վրան. յետոյ բանակն ուղղեց Խուբու՛ուշկիա, Նաիրիի մայրաքաղաքը, եւ արշաւեց երկրին թագաւոր Իա՛նզու՛ի վրայ։ Յաջորդ տարին ալ (714) հալածեց Ռուսաշը, որ իր արքայական գահն ու բանակը ձգելով փախաւ Մուցացիրի թագաւոր Ուրզանայի քով։ — Մուցացիրի թագաւորները Բիայնայի թագաւորներուն դաշնակցեցան այն օրէն՝ երբ Մենուաշ իր յաղթական կոթողը կանգնեց Մուցացիրի (=Քէլիշին) բարձունքներուն վրայ, Ասորեստանի արեւելեան կողմը, հիմակուան Ռէվանդուզի մօտ։

Ուրզանայի կնի՛քը

Սարգոն այս անգամ իր զէնքերն Ուրզանայի կողմ դարձուց, եւ զայն պատժելու համար արշաւեց Մուցացիրի վրայ։ Քաղաքը պաշարման վիճակի մէջ մնաց երկար ժամանակ, եւ ներքին սաստիկ դիմադրութիւններէ ետք միայն յանձնուեցաւ Սարգոնի, որ աւարի տուաւ

զայն, իրեն հետ վերցնելով Ուրզանայի ամբողջ գանձը՝ կինը, զաւակները, ինչպէս նաև 20,170 գերի և իրենց հարստութիւնը։ Ասոնցմէ զատ՝ առաւ նաև Խալդիա ու Բա՛գ-բա՛րտու աստուածներու արձանները, որոնք ո՛րքան յարգի էին յաչս Նախահայոց։ Իսկ Ուրզանա՝ իր կեանքն ազատելու համար փախաւ ապաստանեցաւ ամայի լեռներ։

Այս չարաչուք լուրն երբ իմացաւ Ռուսաշ՝ սաստիկ յուսահատութեան մատնուելով անձնասպան եղաւ։ Իրեն յաջորդեց որդին՝ Արգիշտիշ Բ. (714)։

Սեպագիր արձանագրութիւնք Հայաստանցիներու և Ասորեստանցիներու միջև կատարուած պատերազմի ո և է խօսք չեն ըներ մինչև Ասորդան։

Արգիշտիշ Բ. սկսաւ երկրին հասած չարիքները դարմանելու աշխատիլ. վասն զի Հայաստանէ կորզուած և Ասորեստանի կցուած էին Նաիրի, Մաննա, Մուցացիր՝ Քեռայց երկիրը, և ուրիշներ։ Կումմուխի թագաւորը Մուտալլու եւս թէև ժամանակ մը փորձեց մտնել Արգիշտիշի, որպէս զի Ասորեստանի թագաւորին հարկ չվճարէ, բայց ան ալ իր կարգին խիստ կերպով պատժուեցաւ այս վերջինէն (708)։

Ոչ Արգիշտիշ Բ. և ոչ իր որդին Ռուսաշ Բ. թշնամական վերաբերում ունեցան Սին-ախե-էրբայի (=Սենեքերիմ) դէմ, որ յաջորդած էր Սարգոնի (705—681)՝ Եւ Ասորեստանցիք ստիպուած եղան ճանչնալ Հայաստանի անկախութիւնը։ Խաղաղութիւնը մինչև իսկ Սենեքերիմի եղեռնական մահէն ետքն այսպէս տևեց անվրդով։

Հայաստանի այս առժամեան անկախութիւնը կը հաստատէ նաև Ս. Գիրք (1), ըսելով որ՝ Սենեքերիմ

(1) Այստեղ երբեւ վաւերական գրութիւն կարելի էր յիշել միայն՝ Հ. Շէյլի կողմէ հրատարակուած շատ հետաքրքրական արձանագրութիւն մը, բայց մեր խնդիրը լուսաբանող մասը կոտրած է դժբաղդաբար։

«մինչդեռ երկիր պագանէր ի տան Նեսրաքայ աստուծոյ իւրում, Ադրամելէք և Սարասար որդիք նորա հարին զնա սրով, և ինքեանք զերծան յերկիրն Արարատայ»(1)։ Ուրեմն՝ Ուրարտի = Հայաստան այն տեսակ ազատ երկիր մըն էր, որ Սենեքերիմի հաւատարիմ որդին՝ Աշշուր-ախի-իդդին (=Ասորդան)՝ իր հայրասպան եղբայրները հալածելու և ձերբակալելու համար չկրցաւ ոտք կոխել հոն։

Ռուսաշ Բ.ի արշաւանքները սովորաբար կը կատարուէին դէպի հիւսիս և արևելք. Ասորեստանցիներու կողմէ առանց արգելքի հանդիպելու։ Այս թագաւորն իր շինութիւններով անուանի եղաւ, և Վանայ մօտակայ Թօփրաք-Քալէ ըսուած տեղն հաստատեց իր գեղեցիկ ամարանոցը, որ կոչուեցաւ Ռուսախինա. նոյնպէս և Այրարատեան նահանգի Կուսուրլի գաւառին մէջ հիմնարկեց զանազան շէնքեր ու ջրմուղներ (2)։

Ասորդան (681–668), Սենեքերիմի յաջորդը Ռուսաշի որդի և յաջորդ Էրիմէնաշի հետ ո և է վէճ չունեցաւ։ Բայց Մաննայիներու հետ այսպէս չէր. վասն զի Սարգոնի ժամանակէն ի վեր հոն կը տիրապետէին երբեմն Կիմմերեաններ և երբեմն Սկիւթացիներ. արդ՝ Ասորդան զօրաւոր բանակով մը Մաննայի վրայ յարձակեցաւ և այնտեղ եղած ապստամբութիւնը զսպեց (678)։

Ասորդանի մահով Ասորեստանի ընդարձակ պետու-

(1) Դ. Թագ. ԺԹ 37, և Եսայ. ԼԷ 38 ուր հայ թարգմանութիւնը «յերկիրն Արարատայ» ըսելու տեղ կը դնէ՝ «ի Հայս»։

(2) Հմմտ. **La Stèle de Zouarthnotz**, par K. J. Basmadjian. Paris 1901.

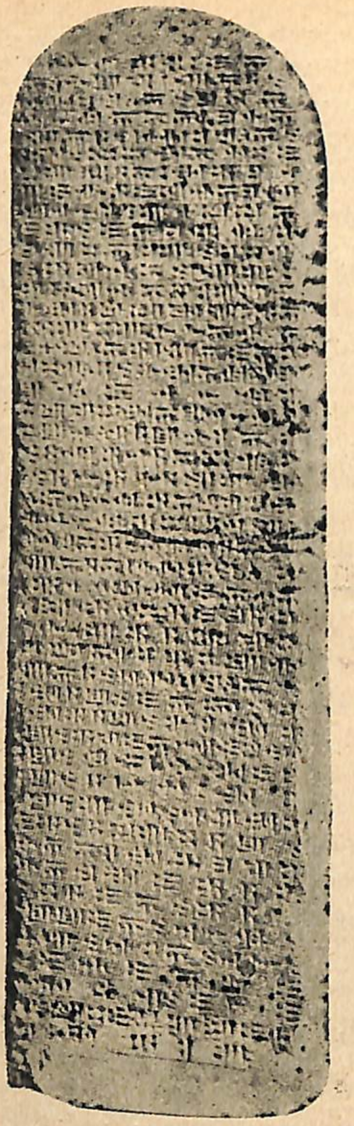

Ռուսաս Գ.ի կոթողը (Զուարթնոց աւերակներէն)

թիւնն իր երկու զաւակներուն մէջ բաժնուեցաւ. — Աշշուր-բանի-ապալ (= Սարդանապալ) բարձրացաւ բուն Ասորեստանի գահը (668—625), իսկ Շամաշ-շում-ուքին՝ Բաբելոնի թագաւոր հռչակեցաւ (668—648):

Հայաստանի նոր թագաւորը՝ Ռուսաշ Գ., Էրիմէնայի որդին, Ասորեստանի նոր թագաւորին իր բարեկամութիւնը յայտնելու համար մասնաւոր պատուիրակի մը՝ ձեռքով թանկագին նուէրներ ղըրկեց (655), և ինքզինքը տուաւ իր երկրին բարգաւաճման: Վան ու Արմաւիր քաղաքներն և անոնց շրջականները նորանոր հաստատութիւններով շէնցուց:

Ռուսաշ Գ.ի յաջորդեց իր որդին Սարդուրիշ Գ., որ իր հօր շաւղին հետեւելով՝ Ասորեստանի թագաւորին յատուկ դեսպան մը ինչպէս նաև բազմաթիւ նուէրներ ղրկեց

և յայտնեց իր գահակալութիւնն ու բարեկամութիւնը (644):

Ասուրական և Վանեան սեպագիր արձանագրութիւններէն՝ Բիայնայի թագաւորութեան մասին մեր բոլոր գիտցածը մինչև հոս կը հասնի:

Ասկէ ետք կուգայ բուն արշաւանքը Կիմմերեաններու, որոնք ահագին բազմութեամբ երկրին զանազան կողմերը կը տարածուին, Քրիստոսէ առաջ 640 և 620 թուականներուն միջև:

Յետոյ՝ Կիաքսարով (625 — 584) երևան կուգայ Մարաց մեծ պետութիւնը:

Այլ ևս ո՛չ Սարդանապալ և ոչ իր յաջորդները կըրցան դիմադրել Մարաց: Բաբելոն արդէն բոլորովին բաժնուած էր Ասորեստանէն և Մարաց հետ դաշնակցած: Իսկ 608ին՝ Կիաքսար Ասորեստանի մայրաքաղաք Նինուէն գրաւեց: Ասկէ ետք՝ ամբողջ Հայաստան (Բիայնա և ուրիշ թագաւորութիւններ) ինչպէս նաև Փոքր Ասիա՝ Մարաց իշխանութեան տակ անցան:

Սարդուրիշ Գ.է ետք Բիայնայի պատմութեան վերաբերեալ ո՛չ մէկ արձանագրութեան և ոչ ուրիշ մէկ հետքի կը հանդիպինք թէև, բայց կարելի է ըսել թէ՝ Բիայնա — միւս պետութիւններու նման — ստիպուեցաւ հպատակիլ Կիաքսարի, որով Նախահայք ի սպառ անհետացան հրապարակէն, և յետոյ՝ Կիւրոսի ձեռքով՝ Մարական ահեղ պետութիւնն ալ վերջ գտաւ (550):

Քսենոփոնի համեմատ՝ «Հայերը» (=Ἀρμένιοι) թէ՛ Աժդահակի (584—549) և թէ Կիւրոսի (558—529) դէմ պատերազմ մղած են[1]: Բայց որո՞նք էին այս «Հայե-

---

[1] Կիւրախրատ, Բ. և Գ.:

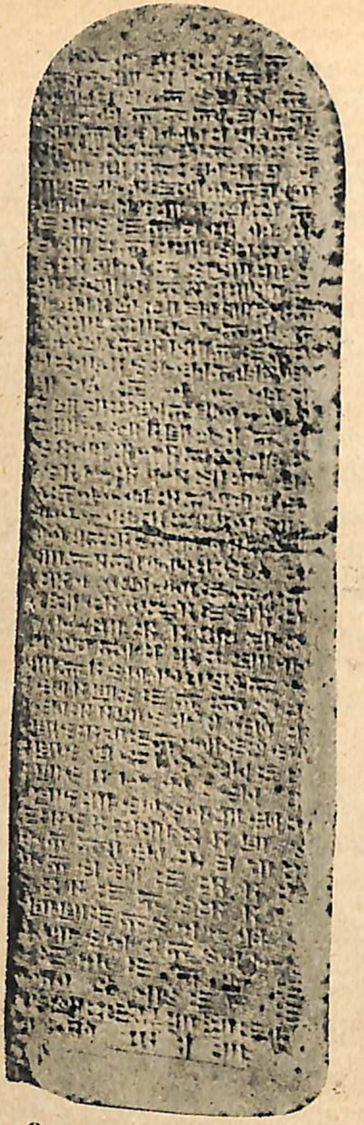

Ռուսաս Բ.ի կոթողը
(Զուարթնոց աւերակներէն)

թիւնն իր երկու զաւակներուն մէջ բաժնուեցաւ. — Աշշուր-բանի-ապալ (= Սարդանապալ) բարձրացաւ բուն Ասորեստանի գա՛հը (668—625), իսկ Շամաշ-շում-ուքին՝ Բաբելոնի թագաւոր հռչակուեցաւ (668—648)։

Հայաստանի նոր թագաւորը՝ Ռուսաշ Գ., Էրիմէնայի որդին, Ասորեստանի նոր թագաւորին իր բարեկամութիւնը յայտնելու համար մասնաւոր պատուիրակի մը՝ ձեռքով թանկագին նուէրներ ղրկեց (655), և ինքզինքը տուաւ իր երկրին բարգաւաճման։ Վան ու Արմաւիր քաղաքներն և անոնց շրջակաները նորանոր հաստատութիւններով շէնցուց։

Ռուսաշ Գ.ի յաջորդեց իր որդին Սարդուրիշ Գ., որ իր հօր շաւղին հետեւելով՝ Ասորեստանի թագաւորին յատուկ դեսպան մը ինչպէս նաև բազմաթիւ նուէրներ ղրկեց

և յայտնեց իր գահակալութիւնն ու բարեկամութիւնը (644)։

Ասուրական և Վանեան սեպագիր արձանագրութիւններէն՝ Բիայնայի թագաւորութեան մասին մեր բոլոր գիտցածը մինչև հոս կը հասնի։

Ասկէ ետք կուգայ բուն արշաւանքը Կիմմերեաններու, որոնք անգին բազմութեամբ երկրին զանազան կողմերը կը տարածուին, Քրիստոսէ առաջ 640 և 620 թուականներուն միջև։

Յետոյ՝ Կիաքսարով (625 — 584) երևան կուգայ Մարաց մեծ պետութիւնը։

Այլ ևս ո՛չ Սարդանապաղ և ոչ իր յաջորդները կրցան դիմադրել Մարաց։ Բաբելոն արդէն բոլորովին բաժնուած էր Ասորեստանէն և Մարաց հետ դաշնակցած։ Իսկ 608ին՝ Կիաքսար Ասորեստանի մայրաքաղաք Նինուէն գրաւեց։ Ասկէ ետք՝ ամբողջ Հայաստան (Բիայնա և ուրիշ թագաւորութիւններ) ինչպէս նաև Փոքր Ասիա՝ Մարաց իշխանութեան տակ անցան։

Սարդուրիշ Գ.է ետք Բիայնայի պատմութեան վերաբերեալ ո՛չ մէկ արձանագրութեան և ոչ ուրիշ մէկ հետքի կը հանդիպինք թէև, բայց կարելի է ըսել թէ՝ Բիայնա — միւս պետութիւններու նման — ստիպուեցաւ հպատակիլ Կիաքսարի, որով Նախահայք ի սպառ անհետացան հրապարակէն, և յետոյ՝ Կիւրոսի ձեռքով՝ մարական անեղ պետութիւնն ալ վերջ գտաւ (550)։

Քսենոփոնի համեմատ՝ «Հայերը» (=᾿Αρμένιοι) թէ՛ Աժդահակի (584—549) և թէ Կիւրոսի (558—529) դէմ պատերազմ մղած են[1]։ Բայց որո՞նք էին այս «Հայե-

(1) Կիւրոպեդիա, Բ. և Գ.։

Ռուսաս Բ.ի կոթողը (Զուարթնոց աւերակներէն)

թիւնն իր երկու զաւակներուն մէջ բաժնուեցաւ. — Աշշուր-բանի-ապալ (= Սարդանապաղ) բարձրացաւ բուն Ասորեստանի գահը (668—625), իսկ Շամաշ-շում-ուքին՝ Բաբելոնի թագաւոր հռչակուեցաւ (668—648)։

Հայաստանի նոր թագաւորը՝ Ռուսաշ Գ., Էրիմէնաշի որդին, Ասորեստանի նոր թագաւորին իր բարեկամութիւնը յայտնելու համար մասնաւոր պատուիրակի մը ձեռքով թանկագին նուէրներ ղրկեց (655), և ինքզինքը տուաւ իր երկրին բարգաւաճման։ Վան ու Արմաւիր քաղաքներն և անոնց շրջականները նորանոր հաստատութիւններով շէնցուց։

Ռուսաշ Գ.ի յաջորդեց իր որդին Սարդուրիշ Գ., որ իր հօր շաւղին հետեւելով՝ Ասորեստանի թագաւորին յատուկ դեսպան մը ինչպէս նաև բազմաթիւ նուէրներ ղրկեց

և յայտնեց իր գահակալութիւնն ու բարեկամութիւնը (644)։

Ասուրական և Վանեան սեպագիր արձանագրութիւններէն՝ Բիայնայի թագաւորութեան մասին մեր բոլոր գիտցածը մինչև հոս կը հասնի։

Ասկէ ետք կուգայ բուն արշաւանքը Կիմմերեաններու, որոնք ահագին բազմութեամբ երկրին զանազան կողմերը կը տարածուին, Քրիստոսէ առաջ 640 և 620 թուականներուն միջև։

Յետոյ՝ Կիաքսարով (625 — 584) երևան կուգայ Մարաց մեծ պետութիւնը։

Այլ ևս ո՛չ Սարդանապաղ և ոչ իր յաջորդները կըրցան դիմագրել Մարաց։ Բաբելոն արդէն բոլորովին բաժնուած էր Ասորեստանէն և Մարաց հետ դաշնակցած։ Իսկ 608ին՝ Կիաքսար Ասորեստանի մայրաքաղաք Նինուէն գրաւեց։ Ասկէ ետք՝ ամբողջ Հայաստան (Բիայնա և ուրիշ թագաւորութիւններ) ինչպէս նաև Փոքր Ասիա՝ Մարաց իշխանութեան տակ անցան։

Սարդուրիշ Գ.է ետք Բիայնայի պատմութեան վերաբերեալ ո՛չ մէկ արձանագրութեան և ոչ ուրիշ մէկ հետքի կը հանդիպինք թէև, բայց կարելի է ըսել թէ՝ Բիայնա — միւս պետութիւններու նման — ստիպուեցաւ հպատակիլ Կիաքսարի, որով Նախահայք ի սպառ անհետացան հրապարակէն, և յետոյ՝ Կիւրոսի ձեռքով մարական ահեղ պետութիւնն ալ վերջ գտաւ (550)։

Քսենոփոնի համեմատ՝ «Հայերը» (= Ἀρμένιοι) թէ՛ Աժդահակի (584—549) և թէ Կիւրոսի (558—529) դէմ պատերազմ մղած են[1]։ Բայց ո՞րոնք էին այս «Հայե-

(1) Կիւրախւրաս, Բ. և Գ.։

րը»։ Փռիւգացիներու սերո՞ւնդ, թէ Ուրարտացիներ.— որոշ կերպով կարելի չէ վճռել. սակայն կը կարծեմ թէ Քսենոփոնի յիշած Հայերը՝ մնացորդներն ըլլան նախկին Ուրարտացիներու, որոնք Կիմմերեաններու ազդեցութեան տակ իրենց լեզուն փոխած պիտի ըլլան[1]։

Դարեհ Ա.ի (521 — 485) սեպագիր արձանագրութիւններուն համաձայն՝ իր օրով «Հայաստան» (𐎠𐎼𐎷𐎡𐎴 = Արմինա = Հայաստան) անկախ պետութիւն մըն էր, և ինք քանի՛ քանի անգամներ ստիպուած էր հոն արշաւել[2]։

Այս Թուականէն սկսած բեւեռագիր արձանագրութիւնք բոլորովին կը դադրին «Հայոց» մասին խօսելէ՝ այլ մեզ առաջնորդ կը հանդիսանան դասական մատենագիրները,— յոյն թէ լատին,— որոնք կը հասցնեն մեզ հայ գրականութեան արշալոյսը։

Ահաւասիկ Ասորեստանի և Բիայնայի (=Հայաստանի) թագաւորներուն համեմատական մէկ ցուցակը։

Ասորեստան	Բիայնա
Աշշուր-նացիր-աբալ (885—860)	Ա. Ա.
Սալմանասար Բ. (860—824)	Արամէ և Սարդուրիշ Ա.
Շամշի-Ադադ Դ. (824—812)	Իշպուինիշ
Ադադ-Նիրարի Դ. (812—783)	Մենուաշ և Ինուշպուաշ

(1) Այս մասին տես աւելի հեռուն, գլուխ Դ։

(2) Տեսնել այս մասին հեղինակին ընդարձակ յօդուածը «Բանասէր»ի մէջ, Ա. 6—45, և ներկայ Պատմութեան Դ.րդ շրջանը։

Ասորեստան	Բիայնա
Սալմանասար Գ. (782—772)	Արգիշտիշ Ա.
Աշշուր-դանան Գ. (772—754)	— և Սարդուրիշ Բ.
Աշշուր-Նիրարի (754—745)	Սարդուրիշ Բ.
Թագլաթփալասար Գ. (745—727)	— և Ռուսաշ Ա.
Բէլ-խարրան-Բէլ-ուցուր (727) } Սալմանասար Դ. (727—722)	Ռուսաշ Ա.
Սարգոն (722—705)	— և Արգիշտիշ Բ.
Սենեքերիմ (705—681)	Արգիշտիշ Բ. և Ռուսաշ Բ.
Ասորդան (681—668)	Էրիմէնաշ
Սարդանաբաղ (668—625)	Ռուսաշ Գ. և Սարդուրիշ Գ.
Կիմմերեանց արշաւանքը (640—620)։	

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՔԵՏԱՑԻՔ

Քետացւոց պետութեան ընդարձակութիւնը.—Դրութեան ձեւը. — Հա՞տ թէ Քետ. — Իրենց նախնական հայրենիքը. — Կարքեմիշ ու Կադէշ մայրաքաղաքները. — Հիւսիսային ու Հարաւային Քետացիք. — Ի՞նչ կ'ըսեն եգիպտական, ասուրական և ուրարտեան արձանագրութիւնք. — Քետական արձանագրութիւններու ընթերցումն ու լեզուն. — Ցեղէն և Հայոց ծագումը. — Խատ, ոչ թէ «Հատ». — Պատիններ և Հայեր. — Քետացիք մոնղոլեան ցեղէ են։

Փոքր Ասիոյ գրեթէ ամբողջ տարածութեան մէջ, Ալիս գետէն մինչև Եգէական ծով մէկ կողմէ և միւս կողմէ դէպի հարաւ՝ մինչև Լիբանան երկարող ընդարձակութեան վրայ կը տեսնուին բարձրաքանդակ շատ մը անհեթեթ արձաններ ու արձանագրութիւններ, որոնք ո՛չ յունական են, ո՛չ լատինական և ոչ իսկ ուրարտեան, այլ առաջին առթիւ եգիպտական մեհենագրերու կը նմանին։ Այս երկիրներու մէջ այսպիսի միօրինակ արձանե-

րու և արձանագրութիւններու գոյութիւնը կը հաստատեն, թէ այս ընդարձակ տարածութեան վրայ տիրապետած է մեզ համար բոլորովին անծանօթ և հզօր ազգ մը, որ ժամանակ մը իր տիրապետութեան տակ առած է Փոքր Ասիոյ զանազան ազգերը:

Այս հզօր ազգը Ս. Գրոց մէջ Քետացի անունով յիշուածն է, որուն սխալմամբ «Հատտ» կամ «Հաթ» անունը կուտան հիմա, ինչպէս և Բիւզանդացիներու՝ սխալ կերպով «Խալդիացի» անունը:

Քետացւոց նախնական հայրենիքն եղած է Տաւրոսի հիւսիսային զառիթափերը, ուսկից տարածուած են հիւսիս, արեւմուտք և մանաւանդ հարաւ, ուր հաստատած են իրենց վերջնական կայանն ու մայրաքաղաքը:

Քետացւոց առաջին մայրաքաղաքն էր Կարքեմիշ, այժմ Ջերաբլս, Եփրատի աջ ափին վրայ, Մէմպիջի և Բիրէջիկի մէջտեղերը. իսկ երկրորդ մայրաքաղաքը՝ Կադէշ, Կարքեմիշէն բաւական վար, Հոմս լճին հարաւային կողմը, Որոնդէսի ձախ ափին վրայ, որ հիմա ծանօթ է Թէլ Նէբի-Մինդէ անունով: Այս երկրորդ մայրաքաղաքը Քետացւոց պետութեան ամենէն հարաւային սահմանը կը կազմէր:

Պատմութեան մէջ երկու տեսակ Քետացիք գոյութիւն ունեցած են. — Հարաւային Քետացիք և Հիւսիսային Քետացիք: Հարաւային Քետացիք կը բնակէին Պաղեստինի հարաւային կողմերը, և Ամորհացիներու հետ խառնուելով սեմականացած և միասին Երուսաղէմը հիմնած էին. իսկ Հիւսիսային Քետացիք կը բնակէին Ասորւոց հիւսիսային կողմերը, և ցեղով տուրանեան էին: Այստեղ մեր գործը Հիւսիսային Քետացիներու հետ է, քանի որ ասոնցմէ՛ բաժնուած էին առաջինները:

Եգիպտական մեհենագրոշմ արձանագրութեանց հա-

Քետական արձան եւ արձանագրութիւն
(Շնորհիւ Տ. Մէլիք-Թէվէքէլի)

մաձայն՝ Խեթացւոց իբրեւ պետութիւն առաջին անգամ երեւան գալը պատահած է եգիպտական ԺԸ. րդ հարստութեան թագաւորներէն Թութմէս Գ.ի (1503—1449 Ք. Ա.) ժամանակ։ Այս թագաւորն իրենց Ասիայի մէջ ունեցած հպատակներէն ստացածին նման՝ Խեթացւոց թագաւորէն ալ հարկ կ'առնէր, մինչեւ որ իր յաջորդներու ժամանակ Խեթացիք ուժի զօրանալով՝ Ասիայի մէջ եգիպտական ազդեցութիւնն ինկաւ եւ հպատակ ազգերը Խեթացւոց իշխանութեան տակ անցան։

Բայց այս վիճակը շատ երկար չտեւեց. վասն զի Ասորեստանի Թագլաթփալասար Ա. թագաւորն (1120 (Ք. Ա.) իրեն հպատակեցուց ոչ միայն Խեթացւոց երկրին դրացի ազգերը, այլ նոյն իսկ Խեթացիներու մէկ մասն ալ։

Այս նշանաւոր դէպքէն բաւական երկար ժամանակ ետք՝ Ասորեստանի թագաւորներէն Աշշուրնացիրպալ (885 860) Խեթացւոց մայրաքաղաք Կարքեմիշը փորձեց գրաւել. բայց Խեթացիք թանկագին նուէրներով յաջողեցան Ասորեստանցիներու սիրտը շահիլ եւ ետ դարձնել թշնամին։ Յետոյ Սաղմանասար Բ. իր հօր յաջորդելով Խեթացւոց երկիրն յարձակման ենթարկեց անդադար, եւ խեթական զօրութեան մէկ կարեւոր մասը խորտակեց՝ Իսկ Խեթացւոց իշխանութեան վերջին եւ մահացու հարուածը տուողն եղաւ Թագլաթփալասար Գ., որուն պակաս թողածը լրացուց Սարգոն, եւ 717ին (Ք. Ա.) Խեթացւոց մայրաքաղաքն ու վերջին թագաւորը՝ Պիսիրի գերի ինկան Սարգոնի ձեռք։ Այսպէսով Խեթացւոց մեծ կայսրութիւնը վերջ գտաւ։

Այն միջոցին որ Ասորեստանցիք եռեւէ եռեւ յարձակում կ'ընէին Խեթացւոց վրայ, Ուրարտուի թագաւորներն ալ պարապ չմնացին։

Ինչպէս վաննեան արձանագրութեանց մէջ կը կարդանք եւ ինչպէս նախորդ գլխուն մէջ տեսանք, Մենուաշ եւ յետոյ Արգիշտիշ Ա. Խեթացւոց երկրին վրայ քալեցին եւ անոնց մէկ քանի կարեւոր քաղաքներն առնելով՝ Ուրարտուի տէրութեան միացուցին։

Եգիպտական, ասորեստանեան եւ վաննեան արձանագրութիւններէն ա՛յսչափ բան գիտենք Խեթացւոց մասին։

Գալով խեթական արձանագրութեանց, անոնց ամբողջական ընթերցումը տարակուսելի է դեռ, քանի որ Տարկուդիմմէի երկլեզուեան կոճակէն զատ վստահելի բանալի մը չունինք ձեռքերնիս, որպէս զի կարենանք առանց տարակուսանքի կարդալ եւ իմանալ խեթական մինչեւ հիմա ծանօթ արձանագրութեանց գաղտնիքը։ Ինչ որ մինչեւ հիմա փորձուած եւ ինչ որ ըսուած է այս արձանագրութեանց լեզուի մասին, բոլորն ալ կասկածելի են, չըսելու համար անընդունելի։ Հետեւաբար Ցենսէնի հայերէնի հետ ըրած համեմատութիւնը եւ անկէ հանած հետեւութիւնները, — իբր թէ Հայերը նախկին Խեթացիներն ըլլան եւ թէ հայերէնը Խեթացւոց լեզուին մնացորդն ըլլայ (1), — շատ խախուտ հիմերու վրայ հաստատուած են (2)։

Եգիպտական արձանագրութեանց մէջ Խեթացիք կը կոչուին՝ Խէտա կամ Խիտի, ասորեստանեան արձանագրութեանց մէջ՝ Խատտի կամ Խատէ, վաննեան արձանագրութեանց մէջ Խատէ կամ Խատի, իսկ Ս. Գրոց եբրայական բնագրին մէջ՝ Խէտ կամ Խիտտի, բոլորն ալ խ-ով

(1) Տեսնել Ցենսէնի խոշոր գիրքը՝ **Hittiter und Armenier**, Ստրասբուրգ 1898։

(2) K. J. Basmadjian, **A propos des Deux Sceaux Hétéens**, եւ անկէ առաջ գրած դիտողութիւնս ալ «Հանդ. Ամս.»ի մէջ, 1894, էր. 383—384։

գրուած։ Արդ՝ հայերէնի ձայնաբանական օրէնքով կարելի չէ որ խ տառը h-ի փոխուի և ըլլայ նախապէս «Հատ», նոյնքէն ալ «Հայ», ինչ որ պարապ տեղը կը ճգնի հաստատել Ցենսէն, որուն կը հետեւին մերազգի բանասէրներէ ոմանք։

Բայց որպէս զի Ցենսէն կարենայ «Հայ» անունը «Խատ»է սերած ըլլալը հաստատել, կ'առարկէ՝ թէ իրօք միւս ազգերը Քետացիներուն **Խատէ**, են. անունը կուտան, — խ-ով գրուած, — բայց Քետացիք զիրենք կ'անուանեն **Հատին**, — h-ով, — որմէ եղած է **Հատ**, և ապա Հայ. ապացո՞յց. — վասն զի քետական արձանագրութեանց մէջ՝ ի միջի այլոց՝ դանակ բռնած ձեռքի մը պատկերը կայ, որ **հայերէն** լեզուով կը նշանակէ «**հատ**-անել». ուստի՝ այս ժողովուրդն ինքզինք կը ներկայացնէ «Ձեռքը դանակ բռնած» գաղափարանիշով և հայերէն «**հատ**-անել» բայի արմատէն կը կոչուի՝ «Հատ»...

Արդ՝ քաչքչուկ չէ՞ք գտներ այս մեկնութիւնը, մանաւանդ երբ նկատի առնուի, թէ «**հատ**-անել» բայի **հատ** արմատը նախնական պաղ ձեւէ յառաջ եկած է։ (1)

Եթէ կ'ուզուի Հայերն անպատճառ մերձեցնել Քետացւոց, չեմ ըսեր կարելի է այլ կ'ըսեմ **պէտք է** համեմատել Քետացւոց արեւմտեան դրացի Պատիններու հետ, քանի որ հայ անունը մի միայն ***պատ** (կամ թէ ***ւատ**) ձեւէ մը յառաջ կրնայ գալ, և թէ Պատինները ցեղակից կը համարուին Քետացւոց. բայց այս պարագային ի՞նչ պէտք է ընել Պատին անունին ծայրի ին-ը։ Ասկէ զատ, ընդունելով որ «հնդեւրոպական» Հայերը նոյնպէս «հնդեւրոպական» Քետացիներու ժառանգներն ըլլան, բայց Քետացւոց ճակատները մանաւանդ այտերը՝ մոնղոլեան ցե-

(1) H. Hübschmann, **Armenische Grammatik**, եր. 464։

ղին մէջ տեսնուածին նման՝ դուրս ցցուած են, և թէ եգիպտական պատկերներու վրայ իրենց մարմիններուն գոյնը նկարուած է դեղինով, ճիշդ Մոնղոլներու մորթին գոյնին նման. հետեւաբար՝ Քետացիք Մոնղոլեան ցեղին կը պատկանէին (1)։

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԵՏՐՈՒՐԱՑԻՔ

Ետրուրացւոց հայրենիքը.—Զարգացումը.—Ի՞նչ կ'ըսեն Եգիպտացիք.—Ետրուրական պետութեան տեւողութիւնը.—Անկումն և Հռոմայեցւոց հետ ձուլումը.—Ետրուրական արձանագրութիւններ և լեզուն.—«Ետրուրերէն և հայերէն».—Համեմատութեան եղանակն անընդունելի։

Ետրուրացի կը կոչուի այն կորսուած ազգը, որ՝ Հերոդոտոսի համաձայն՝ հնագոյն ժամանակներու մէջ Լիւդիայէ (Փոքր Ասիա) գաղթելով գացած հաստատուած է Միջին Իտալիոյ մէջ, ուր թողած է բազմաթիւ արձանագրութիւններ ու գեղարուեստական խիստ ճաշակաւոր գործեր։

Ժամանակի ընթացքով Ետրուրացւոց քաղաքակրթութեան աստիճանն այնքան զարգացած և իրենց պետական կազմն այնքան զօրացած է, որ Ետրուրացիք Իտալիոյ մեծ մասին տէր դարձած են։

(1) Ա. Հ. Սէյս, Քետացիք կամ մոռցուած կայսրութեան մը պատմութիւնը, թրգմ. Յ. Վ. Յակոբեանէ, եր. 10 և 62—63։

Ետրուրացւոց զօրութեան մասին իրենց արձանագրութիւններէն ոչինչ չենք գիտեր, բայց եգիպտական արձանագրութիւններն առաջին անգամ յիշատակելով կ'ըսեն, թէ Ետրուրացիք Ռամսէս Բ.ի (1330 Ք. Ա.) և Ռամսէս Գ.ի (1230) ժամանակ յարձակում գործած են Եգիպտոսի վրայ: Ուրեմն Ետրուրացիք Ք. Ա. ԺԴ.րդ և նոյն իսկ ԺԵ.րդ դարերուն մէջ գոյութիւն ունէին: Այս

Ետրուրական արձան եւ արձանագրութիւն

թուականներէն մինչեւ Գ.րդ դար իբրեւ ուրոյն պետութիւն ապրեցան, և Հռոմի հիմնարկութեան մասնակցեցան, բայց Հռոմայեցիներու հետ երկար պատերազմներէ ետք՝ 280ին (Ք. Ա.) անոնցմէ նուաճուեցան, և Քրիստոսի Ա. դարուն Ետրուրացւոց ազգութիւնն ամբողջովին ձուլուեցաւ Հռոմայեցիներու հետ, հազիւ մէկ երկու դար եւս կարենալով պահել իրենց մայրենի լեզուն, որ սակայն Գ.րդ դարուն (Ք. Ե.) բոլորովին անհետացաւ երկրիս վրայէն:

Հիմա մեր ձեռքին տակ ունինք ետրուրական հազարաւոր արձանագրութիւններ, բայց անոնց լեզուն՝ Քետացւոց արձանագրութեանց մէջ տեսնուածին նման՝ կարելի չէ եղած հասկընալ, որովհետեւ լեզուն կորսուած է և ո՛ և է ծանօթ լեզուի միջոցով լուծելն անկարելի դարձած: Հետաքրքրական կէտն այն է, որ արձանագրութիւնները կարելի է կարդալ, բայց կարդալ միայն, առանց իմաստն հասկնալու, մինչդեռ Քետացւոց արձանագրութիւնները կարդալն ալ չէ յաջողուած դեռ:

Ետրուրացւոց լեզուն երկար ժամանակէ ի վեր գիտնականներու քննութեան առարկայ դարձած է: Ոմանք կարծած են սեմական ըլլալ, ոմանք՝ հնդեւրոպական, ուրիշներ ալ՝ ֆիննական: Այս մասին յայտնուած զանազան կարծիքներէն մեզ շահագրգռողը Սոֆուս Բուգգէի կարծիքն է, որուն համեմատ Ետրուրացւոց լեզուն ազգական է հայերէնի: Բուգգէէ առաջ այս կարծիքը յայտնած էր նաև Ռոբերտ Էլլիս իր «Ետրուրացւոց հայկական ծագումը» վերնագիր աշխատութեան մէջ[1], բայց Բուգգէ իր նախորդին ենթադրութիւնները քիչ մը աւելի կատարելագործելով՝ «Ետրուրերէն եւ հայերէն» խորագրին տակ այս երկու լեզուներուն վրայ համեմատական ուսումնասիրութիւն մը հրատարակեց[2], որուն մէջ ոչ միայն առանձին բառերու բաղդատութիւնը կ'ընէր, այլ և անոնց կազմութիւնը, քերականական ձեւերը, մասնիկները, ձայնական շեշտերը, եւն. կը քննէր: Բայց դժբախտաբար Բուգգէի մահով՝ ետրուրերէնի և հայերէնի համեմատութիւնը իրեն հետ գերեզման իջաւ:

Ճիշտ է, որ Բուգգէի ցուցումներով՝ ետրուրերէնի և հայերէնի միջև բաւական նմանութիւններ կային, բայց

(1) Robert Ellis, **The Armenian origin of the Etruscans**, Լոնդոն 1861:

(2) Sophus Bugge, **Etruskische und Armenisch**, Քրիստիանիա 1890:

այս նմանութիւնները հիմնական չէին այն պարզ պատճառով՝ որ հայերէն բառի մը դիմաց դրուած եւրոպերէնի բառական իմաստն ապահով չէր, այլ սոսկ ենթադրութիւն(1)։

ԳԼՈՒԽ Դ.

ՀԱՅՈՑ ԾԱԳՈՒՄԸ

Ի՞նչ կ'ըսէ Խորենացի և ի՞նչ կշիռ ունի իր կարծիքը.— Ստրաբոնի կարծիքը.— Հերոդոտոսի վկայութիւնը. — Հայերը Փռիւգացի՞. — Ասքանազեա՞ն. բայց սոնք Սկիւթացիներ են. — Թորգոմեա՞ն. սոնք ալ Կիլիկեցիք են. — «Յաբեթական ազգ». — «Արարատեան թագաւորութիւնք և Ասքանազեան գունդ». — Մինի = Հայաստան. — «Արմէնիա» անունը. — Հայերը տոհմական ցեղէ. — Հայ նախարարութիւնները նախահայ շրջանէ են։

Ազգային հնագոյն պատմիչներէն Մովսէս Խորենացի կ'ըսէ, թէ Հայոց նախահայրն եղած է «Հայկ» անունով մէկը, որմէ ամբողջ ազգը կոչուած է Հայ և երկիրը Հայաստան։

Կ'երեւայ թէ Խորենացի Հայ և Հայաստան անուններուն նոյնութիւն մը տալ ուզելով՝ իր երեւակայութեան մէջ «Հայկ» անունով անձնաւորութիւն մը ստեղծած և ազգին ու երկրին անուններն անկէ յառաջացուցած է. և կամ՝ Հայոց ծագման մասին ժողովր-

(1) Ետրուրացիներու մասին աւելի տեղեկութիւն ուզողը թող դիմէ «Հանդ. Ամս.»ի մէջ հրատարակած յօդուածիս, 1892, էր. 101—102։ Իսկ լեզուի մասին տես «Պատկեր»ի մէջ գրածս, 1892, էր. 234—236։

դին մէջ տարածուած այս տեսակ աւանդութեան մը վաւերական գոյն տուած և սրբագործած է, ինչպէս որ հռոմայեցի պատմիչներն իրենց ազգին ծագման և Հռոմի շինութեան մասին աւանդուած «Հռոմուլոս»ի զրոյցն իբրեւ պատմութիւն արձանագրած են։

Ասկէ առաջ տեսանք, թէ «Հայ» անունը լեզուաբանօրէն *պատ և կամ *սատ ձեւերէ կրնայ գալ։ Արդ՝ գրեթէ ընդունուած կարծիք է, թէ «Հայ» անունին նախնական ձեւն էր պաիտի, որ կը նշանակէ «տէր», և որ հայերէնի յատուկ լեզուաբանական օրէնքով փոփոխութեան ենթարկուելէ ետք եղած է հայ։ Յետոյ թերեւս իբրեւ նուազական «Հայ» անուան՝ յառաջ եկած է Հայ-կ, նախապէս անցնելով *Հայ-իկ ձեւէ մը, ինչպէս կ'ընդունի Գաթըրճեան (1)։ Իսկ Լեպսիոս կը կարծէ, թէ «Հայկ» Եգիպտական Սեկ անունին հնդեւրոպական ձեւն ըլլայ (2)։

Օտարազգի պատմիչներ Հայոց ծագման մասին Խորենացիէ բոլորովին տարբեր կարծիք կը յայտնեն։

Խորենացիէ հինգ-վեց դար առաջ ապրող յոյն աշխարհագիրն Ստրաբոն (Ք. Ա. 58—25 Ք. Ե.) հետեւեալը կը գրէ.— Հայոց ծագման մասին հին աւանդութիւն մը կ'ըսէ, թէ Արմենոս Թեսաղացին իր ծննդավայր Արմենիոն քաղաքը,— որ Փերէսի և Լարիսայի մէջտեղը՝ Բեբէի մօտ կը գտնուէր,— թողուց, հետեւելու համար Յասոնի, որուն հետ մինչեւ Հայաստանի սահմանները մտաւ։ Արդ՝ Կիւրսիլ Փարսալացի ու Մեդիոս Լարիսացի պատմիչներուն համաձայն, որոնք Աղեք-

(1) Հ. Յովս. Գաթըրճեան, Տիեզերական Պատմ. Ա. 95։

(2) K. Lepsius, Chronologie der Aegypter, Ա. 108։

սանդրի զինակից ընկերներ եղած են, Հայաստան (= Արմէնիա) *իր անունը կը պարտի այս Արմենոսի։ Այլ մատենագիրներու համաձայն՝ Հայոց ազգային տարազն ուրիշ բան չէ բայց եթէ Թեսաղացւոց տարազը։ Այս աւանդութեան ստուգութեան ապացոյց է Յասոնի Հայաստան երթալը։ — Ուրիշ աւանդութիւն մըն ալ կայ, որուն համաձայն Երասխ* (=Արաքս) *իր անունն առած է Պենէ գետէն, որ նախապէս Արաքս կը կոչուէր (1)։*

Ստրաբոնէ ժամանակով շատ աւելի հին գրող մը՝ Հերոդոտոս՝ (484—425 *Ք. Ա.*) *կ՚ըսէ, թէ Հայերն ու Փռիւգացիները իրարու շատ նման լեզու մը կը գործածէին. որուն երբեք չի զարմանար Հերոդոտոս, նըկատելով որ «Հայերը Փռիւգիայէ գաղթած են»* (2)*։ Եւ որովհետեւ աւանդութեան մը նայելով Փռիւգացիք ալ իրենց կարգին Թրակիայէ Փոքր Ասիա գաղթած են* (3)*, ուրեմն Ստրաբոնի մէջ բերած աւանդութիւնը ճշմարտութեան կը մօտենայ, և կը հետեւի թէ Հայոց նախնական հայրենիքն եղած է Թրակիա - Թեսաղիա կամ Բալքանեան թերակղզին, իսկ իրենց լեզուն՝ թըրակերէն, ազգակից փռիւգերէնի, ինչ որ այսօր շատ մը գիտնականներու կողմէ ընդունուած և տիրող հանդիսացած կարծիք է։*

Այս տեսակ մեկնեցման նպաստած է նաև այն՝ որ աւանդութեան մը համաձայն Փռիւգացւոց նախահայրը կը կոչուէր Ասկանիոս, *որմէ երկրին նախնական անունը՝* Ասկանիա*։ Արդ՝ որովհետեւ ընդունուած կարծիք է թէ Հայերը կը կոչուէին նաև «Ասքանազեան ազգ»,*

(1) *Ստրաբոն, ԺԱ,* 14:

(2) *Հերոդոտոս, Է,* 73:

(3) *Հերոդոտոս, անդ:*

ուրեմն Փռիւգացիք և Հայք ցեղակից են իրարու։

Աւելորդ է այստեղ երկարօրէն բացատրել, թէ Փռիւգական «Ասկանիա» և Հայ «Ասքանազ» բոլորովին տարբեր են իրարմէ (1). բայց լուսաբանութեան համար կ՚արժէ մի քանի տողով տեղեկութիւն տալ։ Ինչպէս տեսանք, Փռիւգացւոց բնակած երկիրը նախապէս կը կոչուէր Ասկանիա: *Այս ծանօթութեան կարելի է կցել նաև, թէ Փոքր Ասիոյ արեւմտեան մասին վրայ «Ասկանիոս» անունով գետ մը, «Ասկանիա» անունով լիճ մը, նաւահանգիստ մը ու կղզիներու խումբ մը կար։ Միւս կողմէ գիտենք, թէ Ս. Գրոց մէջ «Արարատեան թագաւորութեանց» հետ «Ասքանազեան գունդ» մըն ալ կը յիշուի* (2)*։ Արդ՝ Ս. Գրոց Ասքանազեանները բեւեռագիր արձանագրութեանց «Աշքուզա»ին հետ բացարձակապէս նոյն են, որոնք* հիւսիսային *կողմէ Հայաստան արշաւող Սկիւթացիներն են, ինչպէս ցոյց կուտան «Աշքուզ» և «Սկիւթ» անուններու աչքի զարնող նմանութիւնները, մինչդեռ Փռիւգացիք կը բնակէին Հայաստանի* արեւմտեան *կողմը. հետեւաբար պատմութեան մէջ երկու տեսակ Ասքանազեաններ պիտի ընդունինք,— առանց հաշուելու Գերմանիոյ Ասքանազեանները* (3)*։*

Հայոց ծագման մասին ուրիշ աւանդութիւն մըն

(1) *Մանրամասնութեանց համար տեսնել իմ “Հայք Ս. Գրոց մէջ„ վերնագիր ուսումնասիրութիւնս, “Բանասէր„ի մէջ, հտ. Ե. եր.* 1—7, 33—35 *եւ* 285—289: *Տես նաեւ “Բազմավէպ„* 1899, *եր.* 63—66 163—165 *եւ* 431—433:

(2) *“Պատուէր տուր յինէն Արարատեան թագաւորութեանցն եւ Ասքանազեան գնդին„.* (*Երեմիա, ԾԱ.* 27:)

(3) *Միջին դարու մէջ Գերմանիոյ հիւսիսային կողմը “Ասկանեան„ անունով հարստութիւն մը կար, որ* 1802*ին պրուսական պետութեան հետ միացաւ եւ ձուլուեցաւ: Ասոնցմէ Կ. Պոլսոյ բնակիչներուն ծանօթ են հիմա՝ գերմանացի Հրեաները, որոնք “Աշքենազիմ„* (=*Ասքանազեանք*) *կը կոչուին:*

ալ կայ, որ մեր ազգին սկզբնաւորութեան մեծ հնութիւն մը տալու համար «Հայկ նահապետն» ու հետեւաբար Հայերը սերած կը համարէ Թորգոմէ, ինչպէս և Վրացիք իրենց հին ազգ մը ըլլալը հաստատելու համար ինքզինքնին կը սերեն մի և նոյն Թորգոմէ։ Բայց այս աւանդութիւնն ալ՝ «Սաքանազեան» աւանդութեան նման՝ հաստատուն ո և է հիմ չունի. ուստի Թորգոմի՝ Յաբեթէ սերած ըլլալուն պատճառով մեր ազգին «Յաբեթական» կոչուիլն ու մինչեւ Նոյ նահապետ բարձրանալը կեղծիք մըն է։

Տեսնենք հիմա, թէ այս կեղծիքն ինչպէ՞ս արմատ ձգած է մեր մէջ։

Բեւեռագիր արձանագրութեանց մէջ Թուլգարիմու անունով քաղաք մը կը յիշուի, որ Ս. Գրոց եբրայական բնագրին մէջ եղած է Թոգարմահ։ Այս վերջինը Եօթանասնից թարգմանութեան մէջ եղած է երբեմն ուղիղ կերպով Թոգարմա, և երբեմն սխալ՝ Թորգոմա։ Արդ որովհետեւ հայերէն Աստուածաշունչը թարգմանուած է յունարէնի վրայէն, և ոչ թէ եբրայերէնի, ուրեմն Թորգոմա սխալ ձեւը հայերէնի մէջ եղած է «Թորգոմ» և «Տուն Թորգոմայ»։ Պէտք է նկատողութեան առնել, թէ ոչ բեւեռագրերու Թուլգարիմու քաղաքն և ոչ Աստուածաշունչի «Տուն Թորգոմայ» ըսած տեղն Հայաստանի մէջ կը գտնուէին և կամ կը նշանակէին Հայաստան, այլ Ասորիքի վերին կողմերն ու թերեւս Կիլիկիոյ արեւելեան մասը (1)։

Հիմա բնականապէս պիտի հարցուի, թէ քանի

(1) Այս խնդիրներու մասին մանրամասն տեղեկութիւններ ուզողը կը ղրկեմ «Բանասէր»ի վերջիշեալ ուսումնասիրութեանս, հտ. Ե. (1903)։

որ Հայերը ո և է կապ չունին ոչ Փռիւգացիներու, ոչ Թրակացիներու, ոչ Թեսաղացիներու, ոչ Սաքանազեաններու և ոչ իսկ Թորգոմեաններու հետ, ուսկի՞ց ծագած են ուրեմն։

Այս հարցումին պատասխանը մեր ծանօթութեանց սահմաններէն դուրս է. ուստի՝ կարելի չէ վճռական կերպով բան մը ըսել,— թէև Լէհմանի գըտած բեւեռագիր արձանագրութեան մը մէջ Ուրմէնի անունն «Արմէնի» անուան նախնական ձեւը համարած և վերջնականապէս վճռած են ոմանք։ Այս կարծիքն յառաջ եկած է անկէ, որ Լէհման ենթադրած է թէ՝ «թերեւս կարելի ըլլայ այս Ուրմէնի անուան մէջ տեսնել Հայոց Արմէնի անունը» (1)։ Բայց Ուրմէնի անունը Լէհմանէն շատ տարիներ առաջ արդէն ծանօթ էր ուրիշ բեւեռալէտներու, որոնք տարբեր արձանագրութեանց մէջ (օրինակի համար՝ Սարդուրիշ Բ.ի և Արգիշտիշի Վանայ ժայռին վրայ փորագրել տուած արձանագըրութեանց մէջ) տեսած և զետեղած էին դայն Ուտիի կողմերը. վասնզի Ուրմէնի անունին վերջին նի մասնիկը սեռական հոլովի նշան է, հետեւաբար բառիս ուղղական ձեւն է՝ Ուրմէ։

Անշուշտ ժամանակի ընթացքով ու նորանոր գիւտերու շնորհիւ կարելի պիտի ըլլայ այս կնճռոտ խնդիրն ալ լուծել օր մը։ Սպասելով այն երջանիկ օրուան մանաւանդ այն երջանիկ մահկանացուին երեւան գալուն, որ պիտի կարենայ այս փափագելի վճիռն արձակել, մենք ջանանք մեր ունեցած արդի ծանօթութիւններու օգնութեամբ և երկիւղած քայլերով մերձենալ անոր։

(1) Sitzungsberichte der königl. preuss. Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1900, եր. 621.

ալ կայ, որ մեր ազգին ակզբնաւորութեան մեծ հնութիւն մը տալու համար «Հայկ նահապետն» ու հետեւաբար Հայերը սերած կը համարէ Թորգոմէ, ինչպէս և Վրացիք իրենց հին ազգ մը ըլլալը հաստատելու համար ինքզինքնին կը սերեն մի և նոյն Թորգոմէ։ Բայց այս աւանդութիւնն ալ՝ «Ասքանազեան» աւանդութեան նման՝ հաստատուն ո և է հիմ չունի. ուստի Թորգոմի՝ Յաբեթէ սերած ըլլալուն պատճառով մեր ազգին «Յաբեթական» կոչուիլն ու մինչեւ Նոյ նահապետ բարձրանալը կեղծիք մըն է։

Տեսնենք հիմա, թէ այս կեղծիքն ինչպէ՞ս արմատ ձգած է մեր մէջ։

Բեւեռագիր արձանագրութեանց մէջ Թուլգարիմու անունով քաղաք մը կը յիշուի, որ Ս. Գրոց եբրայական բնագրին մէջ եղած է Թոգարմահ։ Այս վերջինը Եօթանասնից թարգմանութեան մէջ եղած է երբեմն ուղիղ կերպով Թոգարմա, և երբեմն սխալ՝ Թորգոմա։ Արդ որովհետեւ հայերէն Աստուածաշունչը թարգմանուած է յունարէնի վրայէն, և ոչ թէ եբրայերէնի, ուրեմն Թորգոմա սխալ ձեւը հայերէնի մէջ եղած է «Թորգոմ» և «Տուն Թորգոմայ»։ Պէտք է նկատողութեան առնել, թէ ոչ բեւեռագրերու Թուլգարիմու քաղաքն և ոչ Աստուածաշունչի «Տուն Թորգոմայ» ըսած տեղն Հայաստանի մէջ կը գտնուէին և կամ կը նշանակեն Հայաստան, այլ Ասորիքի վերին կողմերն ու թերեւս Կիլիկիոյ արեւելեան մասը (1)։

Հիմա բնականապէս պիտի հարցուի, թէ քանի

(1) Այս խնդիրներու մասին մանրամասն տեղեկութիւններ ուզողը կը ղրկեմ «Բանասէրի» վերյիշեալ ուսումնասիրութեանս, հտ. Ե. (1903)։

որ Հայերը ո և է կապ չունին ոչ Փռիւղացիներու, ոչ Թրակացիներու, ոչ Թեսաղացիներու, ոչ Ասքանազեաններու և ոչ իսկ Թորգոմեաններու հետ, ուսկից ծագած են ուրեմն։

Այս հարցումին պատասխանը մեր ծանօթութեանց սահմաններէն դուրս է. ուստի՝ կարելի չէ վճռական կերպով բան մը ըսել,— թէև Լէհմանի գըտած բեւեռագիր արձանագրութեան մը մէջ Ուրմէնի անունն «Արմէնի» անուան նախնական ձեւը համարած և վերջնականապէս վճռած են ոմանք։ Այս կարծիքն յառաջ եկած է անկէ. որ Լէհման ենթադրած է թէ՝ «թերեւս կարելի ըլլայ այս Ուրմէնի անուան մէջ տեսնել Հայոց Արմէնի անունը» (1)։ Բայց Ուրմէնի անունը Լէհմանէն շատ տարիներ առաջ արդէն ծանօթ էր ուրիշ բեւեռագէտներու, որոնք տարբեր արձանագրութեանց մէջ (օրինակի համար՝ Սարդուրիշ Բ.ի և Արգիշտիշի Վանայ ժայռին վրայ փորագրել տուած արձանագրութեանց մէջ) տեսած և զետեղած էին զայն Ուտիի կողմերը. վասնզի Ուրմէնի անունին վերջին նի մասնիկը սեռական հոլովի նշան է, հետեւաբար բառիս ուղղական ձեւն է՝ Ուրմէ։

Անշուշտ ժամանակի ընթացքով ու նորանոր գիւտերու շնորհիւ կարելի պիտի ըլլայ այս կնճռոտ խնդիրն ալ լուծել օր մը։ Սպասելով այն երջանիկ օրուան մանաւանդ այն երջանիկ մահկանացուին երեւան գալուն, որ պիտի կարենայ այս փափագելի վըճիռն արձակել, մենք ջանանք մեր ունեցած արդի ծանօթութիւններու օգնութեամբ և երկիւղած քայլերով մերձենալ անոր։

(1) Sitzungsberichte der königl. preuss. Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1900, եր. 621.

Երեմիայի գրքին այն հատուածը որ հայերէն թարգմանութեան մէջ կ՚ըսէ՝ «Պատուէր տուք յինէն Արարատեան թագաւորութեանցն և Ասքանազեան գնդին (1)», եբրայական բնագրին համաձայն է՝ «թագաւորութիւնս Արարատայ, Մինեայ և Ասքանազայ», որ ասորական Պշիթտօ կոչուած թարգմանութեան մէջ եղած է՝ «թագաւորութիւնս Արարատայ, Հայաստանի և Ասքանազայ». ուրեմն Ս. Գրոց ասորական թարգմանութեան վկայութեամբ՝ Մինի կը նշակէր — Հայաստան: Ասորական այս վկայութենէն ուրիշ հետեւութիւն մըն ալ կրնանք հանել. այսինքն՝ Երեմիայի վերոյիշեալ հատուածին գրութեան ժամանակ,— մօտաւորապէս Ք. Ա. 585ին,— Արմէնիա (=Հայաստան) անունը՝ կ՚ըսեմ անունը միայն՝ ծանօթ չէր դեռ, այլ Մինի անունով կը ճանչնային Հայաստանը, որ կը տարածուէր Ուրմիոյ լճէն մինչեւ Վանայ ծովին քովերը, և որուն բնակիչները՝ Հայերը՝ «Արարատեան թագաւորութեանց» հետ ձուլուեցան: Այս ձուլումէն ետք է որ Արմէնիա ընդհանուր անունին տակ ծանօթ է այն միացեալ թագաւորութեան ընդարձակ երկիրը որ «Հայաստան» կոչուած է մերիններէ (2):

Կ՚երեւայ թէ այս ձուլումը տեղի ունեցած է Պարսից Դարեհ Ա. թագաւորին գահակալութենէն (Ք. Ա. 521) առաջ, թերեւս Կիւրոս Բ.ի օրով (558—529) երբ Ասիոյ մեծագոյն մասը Պարսից իշխանութեան տակ անցաւ. վասն զի Դարեհ՝ առաջին անգամ այս անունը կը գործածէ իբրև որոշ երկրի և ազգի անուն, որ կազմուած ըլլալու է Արարատի ու Մինիի երկրնե-

(1) Երեմիա. ԾԱ. 27:

(2) «Մինի» անունը բեւեռագիր արձանագրութիւններէն ալ ծանօթ է «Մաննա» ձեւով, զոր տեսանք վերը, եր. 18:

րուն միացումէն, իբրեւ Ար(արատ)-Մինի, Ար-Մինի, որ աքեմենեան բեւեռագիր արձանագրութեանց մէջ եղած է Արմինի (=Հայաստան), իբրև մէկ բառ, ինչպէս այսօր գոյութիւն ունի Մօլդօվալաքիա անունը, կազմուած՝ Մոլդավիա ու Վալաքիա երկիրներու միացումէն, և կամ՝ Աւստրօհունգարիա, կազմուած՝ Աւստրիա ու Հունգարիա անուններէն:

Մինիի բնակիչները հաւանականաբար տուրանեան ծագում ունէին, բայց Ք. Ա. Է.րդ դարուն սկիւթական-կիմմերեան արշաւախումբերու ազդեցութեան տակ հնդեւրոպական դարձան:

Մինի-Հայաստանի ինչպէս նաև Ուրարտի-Արարատի մէջ խօսուած նախկին լեզուներու՝ եկւոր ուրիշ ազգի մը լեզուին ազդեցութեան տակ բոլորովին անհետանալուն օրինակ կրնայ ծառայել Եւրոպան, որուն մեծագոյն մասին մէջ Կելտերու տարածմամբ՝ խօսուած լեզուն էր կելտերէնը. բայց Հռոմայեցւոց ու Գերմանացւոց աշխարհակալութիւններով՝ յաղթուած ժողովուրդներն իրենց մայրենի լեզուն կամաց կամաց կորսնցուցին և իրենց նոր տէրերուն լեզուն գործածել սկսան: Այսպէս նաև Ռուսաստանի Հայութիւնը (Կովկասը մէջ առած) մի քանի սերունդ ետք բոլորովին պիտի կորսնցնէ իր մայրենի լեզուն և պիտի խօսի լոկ ռուսերէն, ինչպէս արդի պարագաները ցոյց կուտան դժբախտաբար:

Արարատ-Ուրարտիի թագաւորութեանց ու Հայոց ձուլումին անհերքելի ապացոյց է հայ նախարարութեանց մէկ մասին նախահայկական ծագում ունենալը:

Հայ նախարարութիւնները՝ Ուրարտի-Բիայնայի բազմաթիւ փոքրիկ թագաւորութեանց նման՝ անկախ իշխաններ կամ արքայիկներ էին, և պատմական հին

ժամանակներէ ի վեր իրենց սեփական ժառանգական երկրին ու ժողովրդին վրայ կ'իշխէին իբրև տեղական փոքրիկ թագաւորներ։ Այս նախարարութիւններէ, որոնց թիւը 256ի կը հասնէր և թերևս աւելի, քառասունհինգը զուտ Ուրարտացիներ՝ այսինքն ուրարտեան թագաւորութիւններու սերունդ էին, ինչպէս կը տեսնենք իրենց ցեղական անուններու հետևեալ համեմատութենէն (1)։

Հայ	Ուրարտեան
1. Աբեղունիք	Աբիլիանի
2. Աբհունիք	Աբունի
3. Ակեանք	Ակուանի
4. Աղձնիք	Ալձինի
5. Աղձնունիք	Ալձինի-նի
6. Աղնեւունիք	Ալնիունի
7. Ամատունիք	Ամադանի
8. Այրարատեանք	Արարդի
9. Անձտ-եայք	Ինձիտէ
10. Աշրունիք	Ուշուռնու
11. Ապահունիք	Աբաէնի
12. Ապատունիք	Աբդանայ
13. Ապպատունիք	Աբդադանա
14. Արծրունիք	Արծունի
15. Արուշեանք	Արուշի
16. Բուժունի	Բուշտունի

(1) Հետաքրքիր ընթերցողը կը դրկեմ «Բանասէր»ի մէջ հրատարակած ուսումնասիրութեանս. հտ. Դ. եր. 193—196, 239—251, 314—317, ուր հայ նախարարութիւններու եւ բևեռագիր արձանագրութեանց մէջ յիշուած նախահայ փոքրիկ թագաւորութիւններու առնչութեանց մասին խօսած եմ ընդարձակ կերպով։

17. Գամրեանք	Գիմիրրայ
18. Գարգարացիք	Խարխար (Տե՛ս նաև Խոր-
19. Գեղունիք	Գիէխունի խոռունիք)
20. Գերզանիք	Գիլզանայ
21. Գողթան-տէր	Գուլութա-խի
22. Դերջայինք	Տերիուշաինի
23. Խաղտեանք	Խալդի
24. Խորխոռունիք	Խարխար (Տե՛ս նաև Գար-
25. Կամխեայք	Կումմուխի գարացիք)
26. Կղուղեանք	Կուլուայ
27. Կողբացիք	Կուլիբարզի-նի
28. Կոտայ-եցիք	Կուտա
29. Կորդուացի	Կուրտիէ
30. Հաշտեանք	Աշդիաշ
31. Հարուժեան	Արուշի
32. Մանաւազեանք	Մենուաշ
33. Մանուեանք	Մանինուի
34. Մելիտեանք	Մելիդայ
35. Մեղտեանք	Միլդիշ
36. Ցիանեանք	Ցիաիա
57. Որդունիք	Իրդանիունի, Իրդուանի
38. Ուրծեայք	Ուրծանա
39. Պալունի, Պալունիք	Պալաինի
40. Պաղակունիք	Պիլակինի
41. Ռըշտունիք	Ռիշուաինի
42. Սաթրունիք	Սաթիրիայ
43. Սանասունք	Սանաշու
44. Վարձաւունի, Վարձաւունիք	Աբարսիունի, Բարձիա
45. Տրունի, Տրունիք	Տարիունի

Գ.

ԱՒԱՆԴԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՀԱՅԿ ՆԱՀԱՊԵՏ

Աշտարակաշինութիւն. — Հայկի ծագումը. — Գաղթը. — Բէլի հետ պատերազմին պատճառը. — Պատերազմը. — Բէլ կսպանուի. — Հայկի եւ Հայոց պատմութեան սկզբնաւորութիւնը. — Օտար ազգերէն օրինակներ. — Մ. Խորենացի եւ իր պատմութեան արժէքը. — Ս. Գիրքն իբրեւ աղբիւր. — Հայկ եւ Աբրահամ նահապետ. — Հայկ եւ Որիոն համաստեղութիւնը. — Բէլ՝ դիցաբանական անձնաւորութիւն. — Նեբրովթ եւ Բէլ։

Նոյ նահապետի սերունդը շատնալով՝ երկրորդ ջրհեղեղի մը պարագային իրենց անձը փրկելու համար Սենաարի դաշտին մէջ, ի Բաբելոն, հսկայ աշտարակի մը շինութեան ձեռնարկեցին, որպէս զի երբ ջրերը նորէն բարձրանան՝ իրենք ալ իրենց աշտարակին բարձրերն ապաստանելով ազատին։ Բայց հազիւ թէ աշտարակին կէսերն հասած էին, շինութիւնը փլաւ, լեզուներն իրար խառնուեցան, ու մարդիկ սկսան իրարու իշխանական հրամաններ արձակել և միւս ցեղերն իրենց հնազանդեցնելու համար բռնութիւններ բանեցնել։ Ասոնցմէ ամենէն զօրաւորը՝ Նոյ նահապետի Քամ որդիէն սերած Բէլ անունով ցեղապետ մըն էր, որ մասամբ իր նպատակին հասնելէն ետք Նոյի Յաբէթ որդիին թոռանը թոռ և Հայոց ցեղապետ Հայկն ալ իրեն հնազանդեցնել ուզեց. բայց Հայկ Բէլի նման բռնաւորի մը իշխանութեան տակ մնալ չուզելով, Բաբելոնի մէջ իր Արմենակ որդւոյն ծննդենէն ետք իր ցեղին բոլոր մարդերը ժողվեց, թուով 300, և Արարատեան գաւառն երթալու հաստատուելու համար

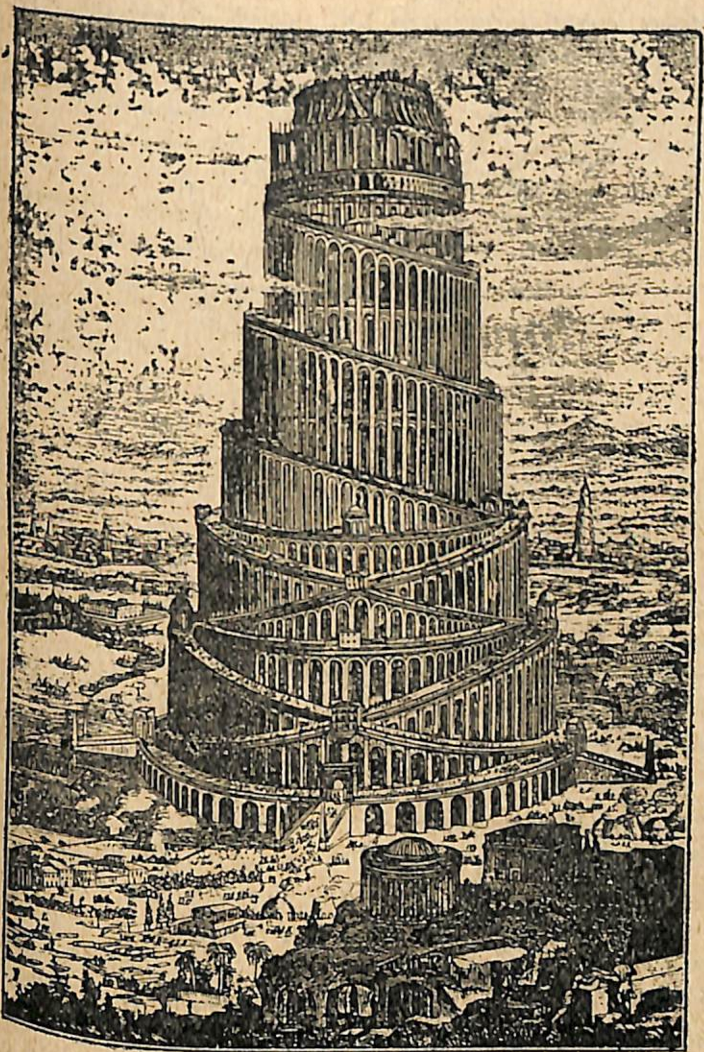

Բաբելոնեան աշտարակ մը

ճամբայ ելաւ։ Ճանապարհին՝ լերան մը ստորոտին վրայ գտնուող դաշտային տեղ մը կանգ առաւ, և իրմէ առաջ Սենաարէ հոն գացող ժողովուրդն իրեն հնազանդեցուց։ Հոն բնակութեան տեղեր ու կալուածներ հաստատեց և՝ իբրև ժառանգութիւն՝ Արմենակի Կադմոս որդւոյն տուաւ բոլորը։

Հայկ՝ մնացած մարդերով իր ճամբան շարունակեց, և արևմտեան հիւսիսային կողմը գտնուող բարձրաւանդակ դաշտի մը վրայ հաստատուեցաւ։ Հոն գիւղ մը շինեց, զոր անուանեց Հայկաշէն. իսկ լեռնադաշտին անունը դրաւ Հարք (Ք. Ա. իբր 2350 թուին)։

Բէլ իշխանութիւնն ամէն տեղ տարածելէ ետք՝ իր որդիներէն մէկը պատգամաւորութեան մը գլուխ դնելով Հայկին զրկեց, առաջարկելով գալ հնազանդիլ իրեն և ապրիլ խաղաղութեամբ.— «Ցուրտ ու սառած երկիրներ գացիր բնակիր ես, ըսաւ. արդ՝ քու ցուրտ ու հպարտ բնաւորութիւնդ մէկ կողմ ձգէ, և ինծի հնազանդելով՝ երկիրներուս մէջ ուզած կողմդ հանգիստ կերպով բնակէ»։ Հայկ խիստ պատասխան մը տալով ետ դարձուց պատգամաւորները։

Բէլ Հայկի պատասխանն իմանալով՝ իր զօրքը ժողվեց և Հայկի վրայ քալեց։ Երբ Կադմոսի երկիրը մօտեցաւ, անիկա հետևեալ լուրը ղրկեց Հայկին. «Գիտցած ըլլաս, ո՛վ մեծդ դիւցազանց, որ Բէլ բազմաթիւ քաջերով ու հսկաներով քու վրադ կուգայ։ Երբ իմացայ թէ իմ երկիրներուս մօտեցած է, փախուստ տուի և արտորնօք քեզի կուգամ։ Ուստի՝ ինչ որ պիտի ընես, շուտով մտածէ»։ Այս լուրին վրայ Հայկ իր մարդիկը ժողվեց և թշնամիին վրայ քալեց։ Երբ Վանայ ծովին քովերը հասաւ, իր զօրքին ըսաւ. «Բէլի մարդոց դէմ գտնուած ատեննիս ջանանք հասնիլ այն տեղ՝ ուր քաջերու բազմութեան մէջ կե-

ցած է Բէլ. և՝ կա՛մ մեռնինք և մեր տունն ու տեղը Բէլի ձեռք անցնի, և կամ մեր ձեռքերու ճարպիկութիւնն անոր ցոյց տալով՝ իր ամբոխը ցրուենք և յաղթութեան փառքը մե՛նք ստանանք»։ Այս յուզիչ խօսքերէն ետք Հայկի բանակն յառաջացաւ. և բարձր լեռներու մէջ դաշտաձև տեղ մը հասնելով՝ գետի մը քով դիրք բռնեց։ Երբ Հայերը վեր նայեցան, տեսան որ Բէլի անկարգ ամբոխին բազմութիւնը ցիրուցան և յանդուգն կերպով յառաջ կը քալէ, իսկ Բէլ՝ գլուխը երկաթէ սաղաւարտ, կուրծքն ու կռնակը պղնձէ տախտակներ, թևերն ու ոտքերը պահպանակներ, մէջքը գօտի, ձախ կողմը երկսայրի սուր, աջ ձեռքով նիզակ մը բռնած և ձախով վահան մը՝ կը դիտէ. բոլորտիքն ալ շարուած էին իր գլխաւոր ռազմիկները։ Հայկ անիկա տեսնելով՝ իր զօրքը կարգի դրաւ, և եռանկիւն մը կազմելով՝ աջ կողմը յանձնեց Արմենակին ու անոր երկու եղբայրներուն, ձախ կողմը՝ Կադմոսին ու անոր միւս հօրեղբայրներուն, որոնք աղեղ ու սուր գործածելու մէջ շատ վարպետ էին. ինք ալ այս երկու խմբերուն առջևի կողմը բռնելով՝ թշնամիին վրայ յարձակեցաւ։

Երկու հակառակ կողմերն երբ իրարու հանդիպեցան, ահագին դղրդիւն մը բարձրացուցին, և իրենց փոխադարձ յարձակումներով՝ իրարու մէջ մեծ վախ ձգեցին։ Այս յարձակումներու ժամանակ երկու կողմէն ալ բազմաթիւ կորուստներ եղան, որուն առջև Բէլ շուարած ու զարհուրած՝ սկսաւ ետ քաշուիլ և իջած բլրին վրայ բարձրանալ, որպէս զի զօրքին մնացած մասն առնելով՝ նորէն յարձակի Հայոց վրայ. բայց Հայկ անիկա տեսնելով՝ յառաջ վազեց, և Բէլին մօտենա-

լով՝ իր լայնալիճ աղեղն այնպէս ուժով մը նետեց, որ նետը Բէլի կուրծքէն մտաւ և կռնակէն դուրս ելաւ իյնկաւ գետին։ Հպարտացած հսկան ալ գետին իյնալով կործանուեցաւ և հոգին փչեց։ Իսկ Բէլի զինուորները՝ քաջութեան այսպիսի ահագին գործի մը ականատես ըլլալով, ցիրուցան եղած փախան։

Պատերազմին վայրը Հայկ դաստակերտ մը շինելով՝ անունը դրաւ Հայք, որով գաւառն ալ կոչուեցաւ Հայոց ձոր. իսկ Բէլի ու զինուորներուն ինկած տեղն ալ անուանեց Գերեզմանք։ Այս Հայկի անունով մեր ազգը կոչուեցաւ Հայ, և մեր երկիրը՝ Հայաստան. իր հաստատած իշխանութիւնն ալ՝ Հայկազանց հարստութիւն անուանեցին մեր պատմիչները։

*
* *

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ

Հայկի և այս անունէն հանուած հետեւութիւններու մասին խօսած ենք աւելի առաջ։ Հոս Հայկի աւանդութիւնը համառօտ կերպով ընդհանուր քննութենէ պիտի անցունենք։

Ըսինք թէ բոլոր հին ազգերու ծագումը խոր մթութեան մէջ թաղուած ըլլալով՝ ժողովուրդն ստեղծած է զանազան առասպելներ, և իւրաքանչիւր ազգ իր ցեղին հնութիւնը փնտռելու համար դիմած է հին երեւակայական անձնաւորութիւններու օգնութեան։ Այսպէս՝ Հռոմայեցւոց պետութեան հիմնադիրներն եղած են Հռոմուլոս ու Հռեմոս անուն երկու եղբայրներ, Արէս (=Հրատ) աստուծոյ զաւակները, որոնց աշխարհ գալէն ետք՝ իրենց մեծ քեռին Ամուլիոս օրօրոցով Տիբեր գետը նետած է զանոնք. բայց օրօրոցը ջրով

տարուած է և ծառի մը քով կանգ առած, ուր էգ գայլ մը օգնութեան հասնելով՝ երկու փոքրիկները սնուցած է իր կաթով, և օրին մէկն ալ հովիւ մը զանոնք տեսնելով՝ իր տունը տարած մեծցուցած է։ — Աւելի կա չէ՞ յիշեցներ մեզ Մովսէս մարգարէի առասպելախառն պատմութիւնը, ինչպէս նաև պարսկական պետութեան հիմնադիր Կիւրոս Բ.ի մանկութիւնը։

Ոչ նուազ առասպելական է նաև Յոյներու ծագումը։

Յոյն պատմիչներու համեմատ՝ առաջին մարդն ստեղծուած է Պրոմեթեսի ձեռքով, որ կաւէ մարդ մը շինելով՝ անոր հոգի տալու համար կենդանարար կրակը գողցած է Զեւսէն։ Զևս իր վրէժը լուծելու համար՝ Պրոմեթեսը շղթայել տուած է Կովկաս լերան վրայ, ուր անգղ մը անոր լեարդը պիտի կրծէ մշտընջենապէս։ Յետոյ Զեւսի բարկութիւնն աւելի շատնալով՝ Ջրհեղեղով մը պատժեց բոլոր մարդիկը։ Բայց Պրոմեթեսի որդին՝ Դեւկալիոն՝ նաւակի մը օգնութեամբ Ջրհեղեղէն ազատեցաւ, և երբ ջրերը քաշուեցան՝ երկիրը նորէն բնակիչներով լեցուց։ Ամէն անգամ որ ուսին վրայէն քար մը կը նետէր Դեւկալիոն, իւրաքանչիւր քարէն մարդ մը կը ծնէր։ Դեւկալիոնի զաւակներէն մէկուն անունն էր Հելլէն, ուսկից յառաջ եկան Հելլէնները։— Այս պատմութիւնն ալ կը յիշեցնէ մեզ Ծննդոց գրքին սկիզբը դրուած մարդկութեան հրաշագործ ծագումը, Ջրհեղեղի աւանդական առասպելն ու հայ պատմիչներու երեւակայական Արտաւազդ Բ.ը, որուն իսկութիւնը պիտի տեսնենք աւելի հեռուն։

Ուրիշ օրինակներ չեմ տար։

Այս երկուքը կը բաւեն ցոյց տալու, թէ ի՛նչպէս

մեր մէջ ալ ծագում առած են Հայոց սկզբնաւորութեան մասին նախապէս ժողովուրդին մէջ տարածուած ու յետոյ պատմական արժէք ստացած զրոյցները, որոնք յերիւրուած են նոյն իսկ ժողովուրդին կողմէ, ուրիշ մեկնութիւն չկարենալով տալ իր ազգին ծագման, ինչպէս նաև Հայ և Հայք (=Հայաստան) անուններուն։ Հայոց նախնական ժամանակի դէպքերն աւանդող մեր գլխաւոր պատմիչը Մովսէս Խորենացի՝ փոխանակ ժողովրդական զրոյցները նոյնութեամբ և հարազատ կերպով աւանդելու, շատ անգամներ իբրև ստոյգ պատմութիւն քշած է զանոնք։ Եւ՝ որպէս զի իր ըսածները կշիռ ստանան, ստեղծած է Նինուէի դիւանը, Մար Աբաս Կատինայ անունով մէկը, Մծբնի արձանագրութիւնները, և ուրիշ անձնաւորութիւններ ու վաւերագրեր, որոնցմէ իբր թէ քաղած ըլլայ իր պատմութիւնը։ Այս կարգէն է նաև Նոյ նահապետի հետ Հայոց ազգակցութեան առասպելը։ Բայց տեղ տեղ ինքզինք չքմեղացնելու համար այսպիսի խօսքեր ալ կ՚ըսէ Խորենացի. «Այս արդարացուցանէ զանգիր հին ասացեալ զրոյցս», և նման հատուածներ։

1) Մար Աբաս անունը քրիստոնէական է, և չի կրնար քրիստոնէութենէ մանաւանդ Գ. դարէ առաջ գոյութիւն ունեցած ըլլալ։ 2) Նինուէի դիւանը՝ Մար Աբասի երևակայական գոյութեան թուականէն դարեր առաջ բոլորովին կործանուած և թանձր հողերու տակ ծածկուած էր. արդ՝ անցած դարուն մէջ էր, որ առաջին պեղումները կատարուեցան և յիշեալ դիւանն երևան ելաւ։ 3) Մծբնի արձանագրութիւնները գոյութիւն չեն ունեցած երբեք, այլ Անանուն-Սեբէոսի գործարանին մէջ դարբնուած հրամցուած են անոնք, որպէսզի Հայ ազգին հնութեան շօշափելի և անհերքելի ապացոյց մը գտնուի մէջտեղ։ 4) Գալով Նոյ նահապետի հետ Հայոց

ազգակցութեան, այս ալ՝ միամիտ ժողովուրդին կրօնական հաւատքը շահագործելու և Ս. Գրքի անունով ժողովուրդին վրայ ազդելու համար հնարուած կեղծիք մըն է։ Խորենացի իր գրածներուն վաւերական գոյն մը տալու համար ստիպուած էր ժողովուրդի աչքին մեծ արժէք ունեցող Աստուածաշունչ մատեանն իրեն հիմ բռնել։ Անկէ յառաջ եկած են նախ Հայկի ծագումը, Նոյ նահապետի Յաբեթ որդիին թոռան Թորգոմ անուն զաւկէն, որոնց անունները յիշուած են Աստուածաշունչի մէջ. երկրորդ՝ Հայկի բաբելոնական ծագումն և Բաբելոնէն գաղթը, որ իբրև աշխարհակալութեան վայր նոյնպէս յիշուած է նոյն Ս. Գրքին մէջ. երրորդ՝ վերջապէս Հայկի բոլոր գործերուն ու շարժումներուն նմանութիւնը Ս. Գրոց Աբրահամ նահապետին գործերուն հետ։ Աբրահամ՝ Խորենացիին իբրև տիպար ծառայած է (1)։

Օրիոն=Հայկ

Հայ ժողովուրդին քով Հայկի առասպելը ժամանակ մը այնքան զօրաւոր եղած է, որ ան իր ազգին նահապետը մինչև երկինք բարձրացուցած և երկինից ամենէն լուսաւոր համաստեղութիւններէն մէկն ըրած է զայն, այն է՝ յունական Օրիոնը, որ մեր մէջ կոչուած է Հայկ։ Աստ-

(1) Տե՛ս հետաքրքրական համեմատութիւն մը այս երկու նահապետներու գործերուն՝ ի «Հանդ. Ամս.», հտ. ԻԱ. եր. 33—36։

ուածաշնչի հայերէն թարգմանութեան մէջ ալ յունական Որիոնի տեղ գրուած է «Հայկ» (1)։ Իսկ Որիոն՝ յունական աւանդութեան մը համեմատ՝ Հայկի նման աղեղնաւոր հսկայ մըն էր, որ երբ մեռաւ՝ իր Սիրիոս (= Շնիկ աստղ) շան հետ երկինք փոխադրուեցաւ, ուր երկուքն ալ համաստեղութեան փոխուեցան։

Անկէ աւելի արժէք չունին նաև Բէլի մասին ըսուած առասպելները։

Բէլ պատմական անձնաւորութիւն մը չէ, այլ Ասորեստանցիներու մէկ կուռքը, որուն համբաւը տարածուած էր սեմական գրեթէ բոլոր ազգերու մէջ և անոնցմէ կը պաշտուէր իբրև իրենց արարիչը և տէրը, ինչպէս ցոյց կու տայ «Բէլ» անունին իմաստն ալ — «տէր»։ Բաբելացւոց դիցաբանութեան մէջ Բէլ՝ եռաստուածութեան (Անու, Բէլ և Էա) մէկ անձնաւորութիւնն էր, որ ստեղծած էր աշխարհը, և բոլոր երկիրներու տէրն էր ու բոլոր ոգիներու պետը։ Այս կարևոր և բարձր հանգամանքներու շնորհիւ էր որ Բէլ՝ Բահաղ անունին տակ կը պաշտուէր Եբրայեցիներու, Փիւնիկեցիներու և ուրիշ ազգերու կողմէ։ Արդ, Խորենացի դիցաբանական Բէլը Նոյ նահապետի թոռնորդի Նեբրովթին հետ նոյնացնելով՝ իր պատմութիւնն ուղած կերպով հիւսած է, մանաւանդ նկատելով որ «Նեբրովթ» կը նշանակէ «ամբարշտութիւն», ուստի՝ պէտք էր ամբարիշտ դեր մը տալ անոր՝ ինչ որ ըրած է Խորենացի։

---

(1) Յոբ, ԼԸ, 31 և Եսայի, ԺԳ, 10։

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԱՐՄԵՆԱԿԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՀԱՐՄԱ

Արմենակ և Արագած.—Արմայիս և Արմաւիր.— Երասխ.— Շարա և Շիրակ.—Ամասիա և Մասիս.—Փառոխ և Փառախոտ.—Ցոլակ և Ցոլակերտ.—Գեղամ և Գեղաքունի. — Սիսակ և Սիւնիք.—Նախարարութիւններ.—Հարմա.—Քննութիւն Արմենակ, Արմայիս, Կադմոս, Ամասիա, Երասխ, Գեղաքունի, Մանաւազ, Արմաւիր, Մասիս, Ցոլակերտ ու Շարա անուններու։

Արմենակէն մինչև Հարմա հինգ իշխան յաջորդած են իրարու (Ք. Ա. 2300—2000)։

Ա. ԱՐՄԵՆԱԿ իր Խոռ ու Մանաւազ եղբայրներն ինչպէս նաև Մանաւազի Բազ որդին Հարք գաւառը ձգելով՝ իր միւս մարդերուն հետ հիւսիսային արևելեան կողմերը գնաց, և բարձրագագաթ լեռներով պաշարուած դաշտի մը մէջ — Այրարատեան դաշտը — բնակութիւն հաստատեց ու զանազան կալուածներով այն կողմերը շէնցուց։ Արմենակ այս լեռներէն մէկն իր անունով Արագած կոչեց, իսկ կալուածները՝ Արագածոտն կամ Ոտն Արագածու, ուր իր Արմայիս զաւկին ծննդենէն շատ տարիներ ետք խաղաղ կեանքով մեռաւ։

Բ. ԱՐՄԱՅԻՍ իրեն բնակութեան համար ուրիշ տեղ մը փնտռելով՝ մեծ գետի մը ափին քով գտնուած բլրի մը վրայ հաստատուեցաւ, որուն անունը դրաւ Արմաւիր, իսկ գետը՝ իր Արաստ զաւկին անունով կոչեց Երասխ։ Իր բազմածին և շատակեր միւս զաւակն ալ՝ Շարան՝ իր բոլոր ընտանիքով մօտակայ բարեբեր դաշտը ղրկեց, որ Շարայի անունով Շիրակ կոչուեցաւ։ — Շարայի շատակերութիւնը ժողովրդին մէջ այն աստիճան տարած-

ուած էր, որ առածի կարգ անցած էր, եւ գեղացիները շատակերներու կըսէին՝ «Թէ քո Շարայի որկորն է, մեր Շիրակայ ամբարքն չեն». այսինքն՝ «Եթէ քու փորդ Շարայի փորն է, մեր ամբարները Շիրակի ամբարները չեն»։

Արմայիս շատ տարիներ ապրելէ ետք՝ իր Ամասիա զաւկին յանձնեց իշխանութիւնը, եւ մեռաւ։

Գ. ԱՄԱՍԻԱ երեք զաւակ ունեցաւ. — Գեղամ, Փառոխ ու Ցողակ։ Ասոնց չափահաս ըլլալէն ետք, Ամասիա՝ գետին միւս կողմն անցաւ եւ հարաւային բարձր լերան ստորոտը երկու գիւղ շինեց, որոնց մին Փառոխին տուաւ, իսկ միւսը՝ Ցողակին։ Փառոխին բնակած գիւղը կոչուեցաւ Փառախոտ, եւ Ցողակին բնակած գիւղը՝ Ցողակերտ։ Այն մեծ լեռն ալ Ամասիա իր անունով Մասիս անուանեց, որմէ ետք մինակը Արմաւիր դառնալով մեռաւ, եւ իշխանութիւնն անցաւ Գեղամին։

Դ. ԳԵՂԱՄ Արմաւիրի մէջ իր Հարմա զաւկին աշխարհ գալէն ետք, երկրին հիւսիսային արեւելեան կողմերը՝ լեռներու ետին գտնուող ծովակի մը ափերը գնաց եւ այն տեղերը գիւղ մը հաստատեց։ Լեռներէն մէկն իր անունով Գեղ կոչեց, իսկ գիւղը՝ Գեղարքունի, ինչպէս եւ ծովակը՝ Գեղարքունի կամ Գեղամայ ծով։ Գեղամ հոն ծնաւ իր Սիսակ որդին, որուն իր հարստութեան մեծ մասը տալով՝ Գեղամայ ծովին միւս կողմը ղրկեց։ Սիսակ հոն շատ մը գիւղեր հաստատելով ու մարդեր բնակեցնելով շէնցուց, եւ այն տեղերն իր անունով կոչեց Սիւնիք, որուն Պարսիկներն աւելի ճիշդ կերպով կըսեն Սիսական։

Սիսակէն սերեցաւ Սիւնեաց նախարարութիւնը՝ ինչպէս նաեւ Խոռէն՝ Խորխոռունեաց, Մանաւազէն՝ Մանաւազեանց, Բազէն՝ Բզնունեաց նախարարութիւնները՝

Ե. ՀԱՐՄԱ Գեղամի որդին էր, որ իշխանութեան

գլուխ անցնելով՝ ժամանակ մը կառավարեց երկիրը, եւ իր Արամ զաւկին ծննդենէն տարիներ ետք՝ անոր յանձնեց իշխանութիւնը, եւ մեռաւ։

*
* *

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ

Ինչպէս Հայկի՝ նոյնպէս եւ իր յաջորդներու պատմութիւնը բոլորովին առասպելական է, եւ պատմական ոեւէ արժէք չունի։ Յիշուած անունները, աշխարհագրական թէ ցեղական, կա՛մ երեւակայական եւ շինծու անուններ են, կամ թէ սեմական եւ կամ նախահայկական-ուրարտեան անուններ։ Այսպէս՝ «Արմեն-ակ» եւ «Արմայ-իս» անունները յարմարցուած են Ս. Գրոց Արամ անունին վրայէն։ — «Կադմ-ոս» եբրայերէն կադամ բառէն է եւ կը նշանակէ «արտորել, դիմաւորել, նախազգուշացնել», ինչպէս որ Կադմոս առտորեան մարդ ղրկեց եւ ինքն ալ անձամբ գնաց դիմաւորեց Հայկը, նախազգուշացնելու համար զայն, թէ Բէլ իր վրայ կուգայ։ — «Ամասիա» անունը Ս. Գրոց Ամասիա անունին հետ նոյն է եւ անկէ օրինակուած։ — «Երասխ»՝ Պղուտարքոսի յիշած Երաշ թագաւորին անունէն է, եւ կամ՝ ինչպէս տեսանք, Պենէ գետին Արաքս անունէն։ — «Գեղաքունի» Գեղամ անունէն չէ, այլ Ուրարտացւոց Գիխունի անունէն։ — «Մանաւազ» անունը՝ պարթեւական պետութեան հպատակ Մանաւազ թագաւորին անունէն է, եւ կամ՝ Ադիաբենի թագաւորներէն մէկուն՝ Մոնոբազի անունէն։ — «Արմաւիր» Արմայիսի կողմէ շինուած չէ, այլ Ուրարտուի թագաւոր Արգիշտի Ա.ի կողմէ։ — «Մասիս»՝ Ամասիա անունէն չէ, այլ պարզապէս յոյն մա-

տենագիրներու Մասիս լերան անունէն է, որ կը տրուէր Կորդուաց լեռներէն մէկ մասին, յատկապէս՝ այսօրուան Տուր-Աբդինի։ — «Ցոլ-ա-կերտ» անունին վերջին կերտ մասնիկը զուտ պարսկական է, և չի կրնար Խորենացիի կողմէ յիշուած ժամանակ մեր մէջ մտած ըլլալ, քանի որ Պարսիկներու հետ յարաբերութեան մէջ չէինք դեռ։ — Իսկ ամենէն զարմանալին՝ Քրիստոսէ իբր 2000 տարի առաջ «Տարա» անունին գոյութիւնն է։ «Տարա» հայերէն բառ չէ և ոչ ալ յատուկ անուն, այլ պարսկական հասարակ բառ է և կը նշանակէ որկրամոլ, բառ մը՝ որ ճիշտ կերպով կը համապատասխանէ երեւակայական Տարայի տրուած «շատակեր» յատկութեան։

Այսպէս մինչև վերջը։

Նախարարութեանց անուններուն ծագման մասին այստեղ կրկին գրելն աւելորդ կը համարիմ, քանի որ ասկէ առաջ անգամ մը խօսած եմ այդ մասին, եր. 55-57։

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԱՐԱՄ

Արամ և Արմէն.—Արամի քաջագործութիւնները. — Մարաց Նիւքար Մադէս իշխանին դէմ պատերազմը.—Նիւքարի պարտութիւնն ու կրած պատիժը.—Արամ՝ Ասորեստանի Նինոս թագաւորէն պատիւներ կ'ստանայ. — Արամ՝ Ասորեստանի Բարշամ իշխանին դէմ կը պատերազմի և անոր երկրին մեծ մասը կը գրաւէ.—Արամ Կապպադովկիա կ'արշաւէ և իր Մշակ իշխանը հոն կառավարիչ կը դնէ.—Առաջին Հայք ու Մաժաք.— Երկրորդ, Երրորդ և Չորրորդ Հայք.—Հայոց Արամը Ս. Գրոց Արամն է.—Մարք ժամանակով շատ աւելի նոր են քան թէ Արամ.—Մադէս՝ Մար չէ

այլ Սկիւթացի Մադեւսը.—Նինոս առասպելական անձնաւորութիւն մըն է.—Ի՞նչ կ'ըսէ Դիոդորոս Սիկիլիացի. —Բարշամ նոյնպէս առասպելական է.—«Մաժաք» կարելի չէ.—Առաջին, Երկրորդ, ևն. Հայոց բաժանումները նոր են։

Արամի մասին կը պատմեն, թէ շատ մեծ քաջութիւններ գործած և պատերազմներու մէջ երեւելի հանդիսացած է։ Այս քաջագործութիւններու հետեւանքով Արամ Հայոց սահմաններն ամէն կողմէ ընդարձակեց և օտարներու առջև մեծ անուն ստացաւ, այնպէս որ՝ Յոյներն Արամի անունով մեր ազգը Արմէն կոչեցին, իսկ Ասորիներն ու Պարսիկները՝ Արմնի։

Արամ այնքան շատ հայրենասէր մէկն էր, որ աւելի լաւ կը սեպէր իր հայրենիքին համար մեռնիլ, քան թէ տեսնել որ օտար մարդիկ իր ազգին ու հայրենիքին վրայ տէրեր են։ Արդ՝ անիկա տեսնելով որ Հայաստանի սահմանակից ազգերն իր ժողովուրդը կը նեղէ, յիսուն հազարի չափ կտրիճ մարդ ժողվեց և անոնց վրայ քալեց (Ք. Ա. իբր 2000)։

Արամի առաջին գործն եղաւ Մարաց՝ Մադէս կոչուած Նիւքար իշխանին դէմ պատերազմիլ. վասն զի Նիւքար երկու տարիէ ի վեր Հայաստանի մէկ մասը գրաւած էր և բնակիչներէն տուրք կ'ստանար։ Արամ արշալոյսէն առաջ Նիւքարի վրայ յարձակելով՝ անոր զօրքը ջարդեց, զինքն ալ գերի բռնելով Արմաւիր տարաւ, ուր հրամայեց ճակտէն երկաթէ գամ մը մխելով պարսպին աշտարակին ծայրը գամել, որպէս զի բոլոր անցորդներն ու հոն եկողները տեսնեն։

Այս ժամանակները Նինոս Ասորեստանի թագաւոր դառնալով և իմանալով որ իր նախնիքներէն Բէլն սպանողը Հայերն են, միջոց մը կը խորհէր բոլոր Հայերը ջնջելու. բայց վախնալով որ այս տեսակ գաղափարի մը

գործադրութեամբ իր թագաւորութեան վնաս կը հասնի, իր այս չար դիտաւորութենէն ետ կեցաւ, և Արամն իրեն երկրորդ անուանելով՝ մարգարտէ վարսակալ կապելու իրաւունք տուաւ։

Ասկէ ետք՝ Արամ Ասորեստանի Բարշամ իշխանին դէմ պատերազմ հրատարակեց. վասն զի Բարշամ Հայաստանի մէկ մասին տիրելով՝ սաստիկ կը նեղէր ժողովուրդը։ Պատերազմի միջոցին Բարշամ Արամի զինակիրներէն սպաննուեցաւ և իր զօրքէն մէկ մասը ջարդուեցաւ, միւս մասն ալ Ասորեստանի ներսերը փախաւ ապաստանեցաւ։ Այսպէսով Արամ Ասորեստանի դաշտերէն մեծ մասը գրաւեց և տեղացի ժողովրդին վրայ տուրք դրաւ։

Հիմա գանք Արամի ուրիշ գործերուն, որոնք կատարուեցան Հայաստանի արեւմտեան կողմերը։

Արամ քառասուն հազար հետեւակներով ու երկու հազար հեծելազօրքով արշաւեց Կապպադովկիա, ուր Պայապիս Քաղեայ անունով մէկուն դիմադրութեան հանդիպեցաւ. ուստի անոր հետ պատերազմելով՝ մինչեւ Միջերկրական ծովի կղզիներն հալածեց զայն, և ետքը իր տեղէն Մշակ անունով մէկը տասն հազար զօրքով հոն ձգեց և Հայաստան դարձաւ, նախապէս չմոռնալով այս նոր գրաւուած երկրին բնակիչներուն վրայ պարտականութիւն դնել, որպէս զի հայերէն սորվին ու հայերէն խօսին. այս պատճառով այս կողմերը կոչուեցաւ Առաջին Հայք. իսկ Մշակի հաստատած ու բնակած աւանն ալ հիմնադրին անունով կոչուեցաւ Մշակ, բայց տեղացի ժողովուրդը չկրնալով շիտակ արտասանել՝ Մաժաք կ'ըսէր։ Այս աւանն ետքէն ուրիշներու կողմէ ընդարձակուեցաւ և կոչուեցաւ Կեսարիա։ Արամ այս կողմերը նոր բնակիչներով լեցուց ու Կեսարիայէ մինչեւ Հայաս-

տանի սահմանները գիւղերով շէնցուց, որոնք Երկրորդ, Երրորդ և Չորրորդ Հայք կոչուեցան։

Այս բոլոր գործերէ ետք Արամ երկար տարիներ եւս ապրելով մեռաւ, և իր տեղն անցաւ իր որդին Արա։

⁂

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ

Նախորդ գլխուն մէջ տեսանք, թէ «Արամ» անունը հայկական չէ այլ առնուած է Ս. Գրոց Արամէն, որ Նոյ նահապետի Սեմ զաւկին տղան էր. արդ՝ բնական է թէ «Արմէն» անունն ալ չի կրնար Արամէն ծագած ըլլալ։ Իսկ «Արմէնիա» անունին վրայ ասկէ առաջ մանրամասն կերպով խօսուած է արդէն. ուստի՝ հոս նոյնը կրկնելն աւելորդ կը նկատեմ։

Արամի և Նիւքարի պատերազմը պատմական չի կրնար ըլլալ. վասն զի եթէ իրօք Արամի հետ պատերազմող մարաստանցի Նիւքար մը գոյութիւն ունեցած է, Արամի ժամանակէն հազար տարի ետք կրնայ եղած ըլլալ, քանի որ պատմութեան մէջ Մարաց երեւումը՝ Ք. Ա. իններորդ դարուն է։ Ասկէ զատ՝ յոյն պատմիչները կ'ըսեն, թէ Է.րդ դարուն վերջերը երբ Մարք Կիաքսարի հրամանատարութեան տակ Նինուէն կը պաշարէին, Սկիւթացիք ալ իրենց Մադեւս անուն թագաւորին առաջնորդութեամբ Ասիա արշաւեցին (1)։ Արդ՝ Խորենացիի պատմածը հաւանականաբար սկիւթացի Մադեւսի մասին է, որ իր Պատմութեան մէջ եղած է «Մադէս»։ Այս պարագային՝ Մադեւս-Մադէս գործ չի կրնար ունեցած ըլլալ Հայոց Արամ նահապետին հետ։

(1) Հերոդոտոս, Ա, 103—106։ Տես նաեւ Ստրաբոն, Ա. 21։

Արամի պատերազմը Նինոսի հետ՝ Նիւքարի պատմութենէն աւելի առասպելական է. վասն զի Ասորեստանեայց պատմութեան մէջ «Նինոս» անունով մէկը գոյութիւն չունի, այլ յոյն պատմիչներու կողմէ հնարուած երեւակայական անձնաւորութիւն մըն է, և հետեւաբար Նինոսի վրայ բոլոր պատմուածներն ալ առասպելական են։

Խորենացի Նինոսի պատմութիւնը Մարիբասէ քաղած չէ, այլ Դիոդորոս Սիկիլիացիէ, որ այս պատմութիւնը Կտեսիասէ առնելով սապէս կ'աւանդէ. «Նինոս աշխար-«հակալութեան սիրահար ու պատերազմասէր թագաւոր «մը ըլլալով, շատ երկիրներու տիրելէ ետք՝ մեծ զօ-«րութեամբ Հայաստան մտաւ, մի քանի քաղաք առաւ «և քանդեց, որով ուրիշ քաղաքներու վրայ մեծ սար-«սափ ձգեց։ Հայոց Բարզանէս թագաւորը գիտնալով որ «Ասորեստանցիներու զօրութեան դէմ դնելու չափ ուժ «չունի, ընծաներով Նինոսը դիմաւորեց և անոր հրա-«մանները կատարելու պատրաստ ըլլալը յայտնեց։ Ասոր «վրայ Նինոս Հայաստանէն դուրս ելաւ, պայման դնելով՝ որ Հայոց թագաւորը միշտ իրեն բարեկամ մնայ և «զօրքով ու պաշարով օգնէ իր արշաւանքներուն (1)։

Գալով Բարշամի առասպելին, առաջին տողէն իսկ բացայայտ կ'երեւայ անոր իսկական արժէքը։

Խորենացի նախ կ'ըսէ, թէ Արամ Ասորեստանի թագաւոր Նինոսի շնորհիւ մարգարտէ վարսակալ կապելու այսինքն թագաւորներու յատուկ զարդ կրելու իրաւունք ստացաւ ու նոյն ասորի թագաւորէն «երկրորդ» անուանուեցաւ. և անմիջապէս յետոյ կ'աւելցնէ, թէ Արամ Ասորեստանի մեծ մասը գրաւեց և ժողովրդին վրայ տուրք

(1) Դիոդորոս Սիկիլիացի, Բ, 1։

դրաւ։ Արդ՝ կը հարցնեմ, թէ Խորենացի իր խօսքերով իսկ ահագին հակասութեան մէջ չիյնա՞ր։

Արամի Կապադովկիոյ տիրելն ալ, ինչպէս նաև Մաժաքի հիմնարկութիւնը, Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ և Չորրորդ Հայոց կազմութիւնը բոլորովին երեւակայական են. վասն զի եթէ իրօք «Մշակ» անունով մէկը գոյութիւն ունեցած է և իր անունով աւան մը շինած, տեղացի յոյն ժողովուրդը չի կրնար «Մշակ»ը «Մաժաք» ընել, այլ Մազակ, քանի որ ինչպէս շ նոյնպէս ալ ժ տառը գոյութիւն չունի յունարէնի մէջ. և իսկապէս կը տեսնենք, որ հին յոյն և լատին մատենագիրներ այս անունը Մազակա ձեւով կը գրեն։ Եթէ այս այսպէս է, ուրեմն տեղացի բնակիչներուն վրայ դրուած «հայերէն» խօսելու պարտաւորութիւնն ու գաւառին «Առաջին Հայք» կոչուիլը բացարձակապէս շինծու են։ Ուրիշ՝ վստահելի աղբիւրներէ գիտենք, թէ Փոքր Հայոց «Առաջին» և «Երկրորդ Հայք» բաժանումները կատարուած են Թէոդոս Ա.ի օրով, Քրիստոսէ ետք 378ի և 386ի մէջերը (1). և Փոքր Հայոց սահմաններն երբեք տարածուած չեն մինչև Կեսարիա։ Իսկ «Երկրորդ», «Երրորդ» և «Չորրորդ Հայք» բաժանումները կատարուած են աւելի նոր՝ Յուստինիանոսի ժամանակ և Յուստինիանոսի ձեռքով, ճիշտ 536ին (Ք. Ե.)։

Այս դիտողութիւններէն ու մէջբերուած փաստերէն կը հետեւի, թէ Արամի գոյութիւնն ու անոր վերագրուած գործերը Խորենացիի երեւակայութեան արդիւնք են և իր կողմէ հնարուած։

(1) Տես K. Güterbock, **Römisch-Armenien und die römischen Satrapien**, էր. 5 և 23։

ՆԱՀԱՊԵՏՔ ԵՒ ՍԵՌՈՒՆԴՔ ՀԱՅԿԱՅ

(Ըստ Հ. Ղ. Ալիշանի, «Այրարատ» 554)

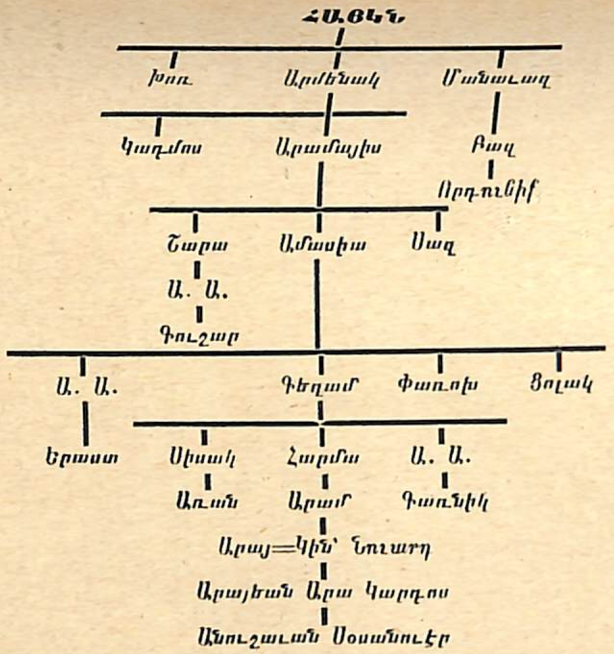

ԴԼՈՒԽ Դ.

ԱՐԱ ԳԵՂԵՑԻԿ

Արա և Շամիրամ.—Շամիրամ Հայոց դէմ կը պատերազմի և Արա կ'սպաննուի. — Շամիրամի աստուածներն Արան կենդանացնելու կ'աշխատին.—Վան քաղաքին հիմնարկութիւնն ու զարդարումը.—Ժայռերու մէջ փորուածներ.— Արձանագրութիւններ ի յիշատակ Շամիրամի.—Շամիրամ առասպելական անձնաւորութիւն.— Շամուրամատ-Շամիրամ, կին Ադադ-Նիրարի Գ.ի. — Ի՞նչ կը պատմեն Յոյները.—Վան քաղաքին իսկական հիմնադիրը՝ Սարդուրիշ Ա. Բիայնայի Թագաւոր.—Տուշպա-Տոսպ. — «Շամիրամայ առուն» շինողն է Մենուաշ.—Արալէզք և Մարդուկ։

Արամի պէս Արա ալ Նինոսի շնորհներուն ու բարեկամութեան արժանացաւ։ Սակայն երբ Նինոսի յաջորդեց իր կինը Շամիրամ, ասիկա Արայի գեղեցկութեան համբաւէն արբշիռ՝ բազմաթիւ ընծաներ ղրկելով իր քով հրաւիրեց զայն, և առաջարկեց հետն ամուսնանալ ու տիրել իր բոլոր երկիրներուն։ Արայի մերժումին վրայ սաստիկ բարկանալով Շամիրամ՝ իր զօրքը ժողվեց և անոր վրայ քալեց, բայց ոչ թէ զայն մեռցնելու՝ այլ ձեռք անցունելու և իր կամքը կատարել տալու համար՝ Եւ եկաւ Այրարատեան դաշտը հասաւ։ Կռուի սկսելէ առաջ Շամիրամ իր զօրապետներուն պատուիրեց Արան ողջ բռնել և իրեն յանձնել. բայց պատերազմի տաք միջոցին Արա սպաննուեցաւ և իրենները պարտուեցան՝ Յաղթութենէն ետք Շամիրամ ինկած դիակներուն մէջէն փնտռել և գտնել տուաւ Արայի մարմինը, և իր պալատին վերնատունը դնել տուաւ զայն։

Հայոց զօրքերն Արայի մահուան վրէժը լուծելու համար երբ նորէն միացան և թշնամի բանակին վրայ յար-

ձակեցան, Շամիրամ անոնց սիրտը շահելու համար ըսաւ. «Իմ աստուածներուս հրամայեցի անոր վէրքերը լիզել և կենդանացնել»։ Եւ իրօք Շամիրամ կը յուսար իր կախարդութեամբ կենդանացնել զայն. բայց երբ դիակը հոտեցաւ, մեծ փոսի մը մէջ նետել և ծածկել հրամայեց. իսկ իր սիրելիներէն մէկը զարդարելով լուր հանեց, թէ աստուածներն Արան լիզելով կենդանացուցին. Հայերն ասոր հաւատալով՝ պատերազմը դադրեցուցին և հանդարտեցան։

Այսպիսի յաջող գործերէ ետք Շամիրամ Հայաստանի հարաւային կողմերը գնաց, և այն տեղերու օդին ու դիրքին հաւնելով՝ Վանայ ծովին քով գեղեցիկ և պարսպապատ քաղաք մը շինեց, և զարդարեց հրաշակերտ շինութիւններով, ընտիր ապարանքներով, բաղնիքներով, ընդարձակ փողոցներով, բուրումնաւէտ ու պտղալից պարտէզներով, և ասոնց համար ջրի մասնաւոր ճամբաներ շինել տալով՝ հեռաւոր տեղերէ ջուր բերաւ։ Իսկ քաղաքին մէջ գտնուած ժայռին արեւելեան կողմը զանազան պալատներ, սենեակներ ու պահարաններ շինեց և այս շէնքերուն դրսի կողմը բազմաթիւ արձանագրութիւններով լեցուց։

*
* *

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ

Այսօր ոչ ոքին գաղտնիք չէ, թէ «Շամիրամ» անունով այսպիսի հզօր թագուհի մը գոյութիւն ունեցած չէ, և թէ Վան քաղաքին շինութիւնը Շամիրամի կողմէ կատարուած չէ այլ բոլորովին տարբեր անձէ մը. թող թէ Նինոսի առասպելական անձնաւորութիւն ըլլալէն ալ կարելի է հետեւցնել իր կնոջ Շամիրամի երեւակայական

մէկն ըլլալը։ Խոստովանինք սակայն, թէ Ասորեստանի պատմութեան մէջ Շամիրամ մը կայ, բայց ասիկա Նինոսի կինն և յաջորդը չէ, այլ Ադադ-Նիրարի Դ.ի (812—783 Ք. Ա.) կինը՝ Շամմուրամատ, որ աննշան թագուհի մըն էր։ Իսկ Շամիրամի զրոյցը հնարուած է ժողովրդին կողմէ, որուն արձագանքը կ'ըլլան նախ յոյն պատմիչները, և ապա Անանուն և Խորենացի։

Ահա թէ Շամիրամի մասին ինչ կըսեն Հերոդոտոս ու Կտեսիաս. — Հին ժամանակ Նինոս անունով մէկը Նինուէն հիմնելէ ետք՝ արեւմտեան Ասիոյ մէջ մեծ պետութիւն մը կազմեց, որուն մէջ կը մտնէին Բաբելաստան, Մարաստան, Հայաստան ու Միջերկրականէ մինչև Ինդոս տարածուած երկիրները։ Նինոս Բակտրիայի մայրաքաղաքը պաշարած միջոցին Շամիրամի հանդիպեցաւ և անոր հետ ամուսնանալով՝ իրեն ժառանգորդ կարգեց զայն, որ հասարակ մահկանացուի մը ու Դերկէտով դիցուհիին աղջիկն էր։ Շամիրամ երբ թագուհի դարձաւ՝ Նինուէէն աւելի ընդարձակ յատակագծի մը վրայ Բաբելոն քաղաքին հիմը դրաւ, և մեծամեծ յիշատակարաններով զարդարեց զայն, ուրկէ ետք պատերազմի գնաց՝ Իր անցած բոլոր տեղերը՝ լեռները կը ծակէր, ժայռերը կը կտրէր, մեծ և գեղեցիկ ճամբաներ կը շինէր, քաղաքներ կը հիմնէր, ինչպէս՝ Մարաստանի մէջ Եկբատան, Հայաստանի մէջ Շամիրամակերտ, Կիլիկիոյ մէջ Տարսոն, են. են. բայց երբ Հնդկաստան արշաւեց, Ստրատոբատէս թագաւորէն յաղթուեցաւ և Բաբելոն դարձաւ, ուր իր որդին Նինուաս զինք սպանել ուզեց, բայց Շամիրամ իր իշխանութիւնն անոր ձգելով՝ ինք ալ աղաւնիի փոխուեցաւ և թռաւ բարձրացաւ երկինք։

Վանայ բերդին վրայի բեւեռագիր արձանագրութիւններէն կը հետևի, թէ քաղաքին հիմնադիրն եղած

է Բիայնայի թագաւոր Սարդուրիս Ա. (Ք. Ա. 833—828), որ անուանած է զայն Տուշպա (= Տոսպ)։ Իսկ ակնարկուած «Ջրի մասնաւոր ճամբաները», —յատկապէս այսօրուան «Շամիրամայ առու» կոչուածը, — շինուած են նոյնպէս Բիայնայի թագաւոր Մենուաշէ († 784 Ք. Ա.), ինչպէս արձանագրութեանց մէջ բացարձակ կերպով ըսուած է, հակառակ որ ժողովուրդն այս ամէնը Շամիրամի կ'ընծայէ։ Մինչև հիմա գտնուած բազմաթիւ արձանագրութեանց մէջէն հա՛տ մը չկայ որ Շամիրամի անունը յիշէ։

Շամիրամ աղաւնակերպ (Վանայ մէջ գտնուած)

Գալով Արայի վէրքերուն լիզուելովը իր կենդանութիւն առնելուն՝ և կամ այստեսակ առասպելի մը գոյութեան, ուրիշ տեղ մանրամասն կերպով ցոյց տուած եմ, թէ այս հաւատքը շատոնց կար մեր մէջ և անիկա մտած է Ասորաբաբելացիներէ, որոնց Մարդուկ աստուածին ու իր հետևորդ չորս շներուն միանգամայն կը համապատասխանէին մեր Արալէզները [1]։

(1) Կ. Յ. Բասմաջեան, Համեմատական հետազօտութիւն մեր Յարալեզաց եւ Բաբելացւոց Մերոդաքի, Վենետիկ 1898, ուր խօսուած է նաև Պղատոնի Էրի և Հայ Արայի նմանութեանց մասին։

«Արա» անունն ալ հայկական չէ այլ սեմական, և յիշուած է Ս. Գրոց մէջ իբր որդի Յեթերայ [1]։

Ուրեմն՝ Արա Գեղեցկի պատմութիւնն ալ միւսներուն նման ամբողջութեամբ առասպելական է, որուն ոչ մէկ տարակոյս կը մնայ այլ ևս։

ԳԼՈՒԽ Ե.

ԱՐԱՅԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՊԱՐՈՅՐ

Արայի որդին Կարդոս Շամիրամէն «Արա» կոչուելով կ'իշխէ. — Անուշաւան=Սօս. — Անուշաւանի յաջորդները. — Գնթունեաց ծագումը. — Հայկակ Ասորեստանցիներու դէմ կ'ապստամբի. — Զարմայր Տրովադայի պատերազմին կը մասնակցի. — Սկայորդի. — Ադրամելէք ու Սանասար. — Արծրունեաց ու Գնունեաց նախարարութիւնները. — Հայ իշխաններու անուններուն կազմութիւնն ու ծագումը. — Զարմայր չէ Տրովադա գացողն այլ Մեմնոն. — Սենեքերիմ մէկ որդին հայրասպան եղաւ և փախաւ բայց ո՞ւր. — Արծրունեաց նախարարութիւնը նախահայկական շրջանէ է։

Պատմութիւնը Արայէն մինչև Պարոյր շատ բան չըսեր, այլ՝ մի քանի բացառութեամբ՝ այս ժամանակամիջոցին մէջ տիրող իշխաններու անունները միայն յիշատակելով կ'անցնի։

Արայի անմիջական յաջորդին վրայ Մովսէս Խորենացի կ'ըսէ, թէ երբ Արա Գեղեցիկ մեռաւ, Շամիրամ Արայի յիշատակը պահելու համար անոր Կարդոս որդին «Արա» անուանելով Հայաստանի վրայ կառավարիչ դր-

(1) Ա. Մնացորդաց, Է, 38։ Մի և նոյն գլխուն մէջ (համր. 34) կը յիշուի նաև Արամ։

բաւ։ Իսկ այս երկրորդ Արայի կամ Կարդոսի մեռնելէն ետք՝ իր տեղն անցաւ որդին Անուշաւան (Ք. Ա. 1870) որ «Սօս» կը կոչուէր, նուիրուած ըլլալով Արմաւրի մէջ Արմենակի կողմէ տնկուած և Հայոց կողմէ պաշտուած սօսիներուն, որոնց շարժումներէն գուշակութիւններ կ'ընէին Հայերը։

Անուշաւանի յաջորդեցին իրարու ետևէ հետևեալ իշխանները.

ՊԱՐԷՏ.
ԱՐԲԱԿ.
ԶԱՒԱՆ.
ՓԱՌՆԱՍ. — Ասոր իշխանութեան ժամանակ Գնթունեաց նահապետը Քանանիդաս՝ Յեսուի ձեռքէն փախելով Հայաստան եկաւ և հաստատուեցաւ։
ՍՈՒՐ.
ՀԱՒԱՆԱԿ.
ՎԱՇՏԱԿ.
ՀԱՅԿԱԿ. — Կ'ըսեն թէ Հայկակ Ա. Ասորեստանի Բելոքոս թագաւորին ժամանակակից էր, և ապստամբութիւն մը հանելով՝ կռուի մէջ մեռաւ։
ԱՄՊԱԿ.
ԱՌՆԱԿ.
ՇԱՒԱՐՇ.
ՆՈՐԱՅՐ.
ՎՍՏԱՄ.
ԿԱՐ.
ԳՈՌԱԿ.
ՀՐԱՆՏ.
ԸՆԶԱՔ.
ԳՂԱԿ.
ՀՈՐՈՅ.
ԶԱՐՄԱՅՐ. — Ասիկա Ասորեստանի Տեւտամոս թագաւորէն Տրովադայի Պրիամոս թագաւորին օգնութեան ղրկուեցաւ, և այս պատերազմին մէջ մեռաւ (Ք. Ա. 1200)։
ՊԵՐՃ.

ԱՐԲՈՒՆ.
ԲԱԶՈՒԿ.
ՀՈՅ.
ՅՈՒՍԱԿ.
ԿԱՅՊԱԿ.
ՍԿԱՅՈՐԴԻ.—Ասոր օրով Ասորեստանի Սենեքերիմ թագաւորին երկու որդիքը՝ Ադրամելէք ու Սանասար՝ իրենց հայրը սպանելով Հայաստան փախան։ Սկայորդի՝ Սանասարը բնակեցուց Հայաստանի հարաւային արեւմտեան սահմաններուն վրայ, իսկ Ադրամելէքը՝ հարաւային արեւելեան կողմերը։ Ասոնցմէ սերեցան Արծրունեաց ու Գնունեաց նախարարութիւնները։

*
* *

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ

Այս պէսպէս անունները Խորենացի իբր թէ զանազան տեղերէ «հաւաքած» և աւանդած է մեզ. բայց իր Պատմութեան մէջ միանգամայն կը խոստովանի, թէ այս բոլորը «յարմարցուցած է»։(1) Եթէ Խորենացիի այս խօսքը նոյնիսկ ուրիշ իմաստով ըմբռնենք, իր թուած անուններուն գոնէ կազմութիւնը կասկածի կ'ենթարկէ անոնց գոյութիւնը, օրինակ՝ «Անուշաւան» առնուած է Պարսից թագաւոր Խոսրովի Անուշարուան անունէն։— «Արբակ» ուրիշ մէկը չէ այլ Վրաց Արբակ թագաւորը։— «Փառնաս» անունը ցոյց կուտայ, թէ Վրաց Փառնաւազ թագաւորը տարբեր կերպարանքի տակ կը ներկայանայ մեզ։— «Սուր» գուցէ Վրաց Սայուրմակ անունէն ըլլայ, որ մեր մէջ ընդհանրապէս եղած է «Սուրմակ». կամ թէ «Սուր» թերեւս կապ ունենայ Քաշմիրի Սուր թագաւորին անունին հետ։— «Հայկակ» ստեղծուած է Հայկ անունին ծայրը ակ նուա-

(1) «Յարմարեալ զամենայն կարգեցից քեզ ի գիրս յայսոսիկ զազգիս մերոյ զաւազագոյն զարս և զնախնիս» (Պտմ. Ա, ժԹ)

զական-փաղաքշական մասնիկն աւելցնելով։— «Առնակ» տարակոյս չկայ թէ Վրաց Արտակ թագաւորին հետ նոյն է։— «Գղակ» նոյն է Պապի և Շապուհի ժամանակուան Դղակ-Դղակի հետ։— «Բազուկ» Օսերու Բազուկ թագաւորն էր։

Այսպէս նաեւ միւս անունները։

Զարմայրի մասնակցութիւնը Տրովադայի պատերազմին՝ բոլորովին չինծու է, և «յարմարցուած»՝ առասպելական Տեւտամոսի կողմէ ղրկուած նոյնքան առասպելական Մեմնոնի մը ճիչեալ պատերազմին մասնակցած ըլլալուն զրոյցէն։

Սենեքերիմի հայրասպան որդիներուն պատմութիւնն ալ փոփոխութեան կարօտ է. վասն զի ասորեստանեան բեւեռագիր արձանագրութեան մը համաձայն նախ՝ հայրասպանը մէկ հոգի է միայն, ոչ թէ երկու. երկրորդ՝ ապաստանարանին տեղն անյայտ է. ուստի՝ «Հայաստան» փախած ըլլալուն հիմնաւոր ապացոյց մը չկայ (1)։

Իսկ Արծրունեաց նախարարութեան ծագումը նախահայկական շրջանէ է և ուրարտեան Արծունի անունին հետ նոյն է, հետեւաբար՝ Սենեքերիմի որդիներուն հետ ոև է կապ չունի (2)։

(1) Կ. Յ. Բասմաջեան, Բանասէր, հտ. Ե, եր. 286—287։

(2) Արծրունեաց նախարարութեան ծագման մասին տեսնել Բանասէրի մէջ հրատարակուած կարծիքները, հտ. Դ, եր. 185—187։

ԳԼՈՒԽ Զ.

ՊԱՐՈՅՐ ԹԱԳԱՒՈՐ ԵՒ ՅԱՋՈՐԴՆԵՐԸ ՄԻՆՉԵՒ ՏԻԳՐԱՆ ԵՐՈՒԱՆԴԵԱՆ

Հայք հարկատու Ասորեստանեայց. — Պարոյր. — Պարոյր Մարաց հետ Ասորեստանը գրաւելու կ'երթայ. — Պարոյր Հայոց թագաւոր կը պսակուի. — Յաջորդ թագաւորներ. — Բագրատունեաց նախահայրը Շամբաթ կը հաստատուի Հայաստան. — Ասորեստանը կործանողը Վարբակէս չէ այլ Կիաքսար. — Հայք չմասնակցեցան, այլ Բաբելացիք. — Նինուէի վերջին թագաւորը Սարդանապաղ չէր, այլ Սինշարիշքուն. — Կիաքսար՝ Մարաց պետութեան հիմնադիր. — Յոյն պատմիչք չեն յիշեր Պարոյրը. — Ս. Գրոց մէկ հատուածը. — Բագրատունեաց ծագումը շինծու է։

Ասորեստանի Շամիրամ թագուհիին յաղթութենէն ետք՝ Հայաստան Ասորեստանի թագաւորներուն տիրապետութեան տակ անցաւ, և Հայերն Ասորեստանեայց իբրև հարկատու տէրութիւն՝ մինչև իրենց վերջին իշխան Սկայորդիի ժամանակներն անոնց լուծը կրեցին։ Բայց Սկայորդիի յաջորդը Պարոյր տեսնելով որ Մարաց Վարբակէս իշխանն Ասորեստանի Սարդանապաղ թագաւորին դէմ պատերազմելու համար իր օգնութեան կը դիմէ և կը խոստանայ պատերազմէն ետք Հայոց թագաւոր կարգել զինք, անմիջապէս միացաւ անոր և բազմաթիւ զօրքով Ասորեստանի վրայ քալեց։ Վարբակէս Հայոց օգնութեամբ Ասորեստանն ու մայրաքաղաքը Նինուէն գրաւեց և Ասորեստանի պետութիւնը ջնջելով՝ իր կողմէ կառավարիչ մը դրաւ հոն։ Ասկէ ետք գնաց Մարաստան, Մարաց պետութեան հիմը դրաւ և Պարոյրն ալ Հայոց թագաւոր պսակելով Հայաստան ղրկեց։

Պարոյրի մեռնելէն ետք՝ Հայոց վրայ յաջորդաբար թագաւորեցին հետևեալները.

ՀՐԱՉԵԱՅ.
ՓԱՌՆՈՒԱՍ.
ՊԱՃՈՅՃ.
ԿՈՌՆԱԿ.
ՓԱՒՈՍ.
ՀԱՅԿԱԿ Բ.
ԵՐՈՒԱՆԴ Ա. ՍԱԿԱՒԱԿԵԱՑ.
ՏԻԳՐԱՆ,

Հրաչեայի ժամանակ Բաբելացւոց Նաբուգոդոնոսոր թագաւորը Հրեաները գերած ըլլալով, Հրաչեայ այս գերիներուն գլխաւորներէն Շամբաթը խնդրեց Նաբուգոդոնոսորէն, և Հայաստան տանելով բնակեցուց զայն, որմէ յառաջ եկան Բագրատունիք։

* * *

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ

Օտար և վաւերական աղբիւրներէ գիտենք, թէ Ասորեստանի թագաւորութեան վերջ դնողը Վարբակէս չէր, այլ Մարաց Կիաքսար թագաւորը (625—584 Ք. Ա.), որ ո՛չ թէ Հայոց այլ Բաբելացւոց Նաբուպաղասար թագաւորին օգնութեամբ արշաւեց Ասորեստան և կործանեց Նինուէն, Ք. Ա. 608 թուին։ Իսկ պատերազմը Սարդանապաղի դէմ չէր, այլ ասոր երկրորդ յաջորդ և որդի Սարակոս կամ Սինշարիշքուն թագաւորին դէմ, որ այն ժամանակ Ասորեստանի վրայ կ'իշխէր (620—608)։ Հետևաբար Նինուէի վերջին թագաւորն ալ Սինշարիշքունն էր։ Սարդանապաղ Նինուէի կործանումէն տասն եօթը տարի առաջ՝ 625 թուին՝ մեռած էր։

Մարաց պետութեան նախնական հիմնադիրն էր Փռաւորտիս, որդի Դէյովկիսի. բայց պետութեան իսկական հիմնադիրն եղաւ անոր որդին՝ յիշեալ Կիաքսարը, և ոչ թէ Վարբակէս, որ երևակայական անձնաւորութիւն մըն էր և որուն շուրջ ժողովուրդն առասպելական պատմութիւն մը հիւսած էր։ Այս պատմութիւնը նոյնութեամբ աւանդած է մեզ Կտեսիաս (1), որմէ օրինակած է Խորենացի, անոր կցելով իր հնարած Պարոյրի մասնակցութեան առասպելը. վասն զի յոյն պատմիչներու քով Պարոյրի անունը չէ յիշուած երբեք։

Խորենացի Պարոյրի ժամանակ Հայոց թագաւորութեան գոյութիւնն հաստատելու համար Աստուածաշունչէն վկայութիւն կը բերէ և կ'ըսէ, թէ Երեմիայի գրքին — «Հրաման տուր այրարատեան թագաւորութեանն և աքանազեան գնդին» — հաստուածինեայելով՝ Հայերը «Բաբելոնի» (պէտք է կարդալ՝ Ասորեստանի) պատերազմին մասնակցած են։ Այս խնդրի մասին ընդարձակ կերպով խօսուած է աւելի վերը, ուստի՝ աւելորդ է հոս կրկնել։

Իսկ անուններէ ոմանց մասին մեր ըսելիքը նորէն նոյնն է, այսինքն՝ «Փառնուաս» առնուած է Վրաց Փառնաւազ թագաւորին անունէն։ «Հրաչեայ» թերևս առնուած ըլլայ ուրարտեան Ռուսաշ կամ Ուրսա անունէն։

Բայց մեզ ամենէն աւելի հետաքրքրողը՝ Բագրատունեաց ցեղին հրէական սերունդ ըլլալն է։ Այս առասպելը յօրինուած է ճիշտ Վրաց երևակայութեան նմանողութեամբ. վասն զի վրացի պատմիչները կ'աւանդեն, թէ իրենց Բագրատունիները սերած են հրէական ցեղէ, և այս սերնդին սկզբնաւորութիւնը կը հանեն մինչև Դաւիթ

(1) Müller-Didot, **Ctesiae Cnidii Fragmenta**, եր. 36—41։ Ասկէ քաղած է նաև Դիոդորոս Սիկիլիացի։

մարգարէ(1)։ Ուրեմն ինչո՞ւ մեր Բագրատունիներու ծագումն ալ նոյնքան և թերևս աւելի հին չըլլար և չհասնէր մինչև Աբրահամ նահապետ։ Պէտք էր Վրաց հետ մրցիլ, չէ՞։ Եւ այսպէս ալ «յարմարցուց» Խորենացի։ Օրինակ մը կար արդէն մեր առջև — Թորգոմի առասպելը, որուն համեմատ Հայոց և Վրաց նախահայրը՝ Ա. Գրոց Թորգոմն էր, Նոյ նահապետի թոռան թոռը։

Խորենացի Բագրատունեաց տոհմին այսքան մեծ հնութիւն տալու և մինչև Աբրահամ տանելու զօրաւոր պատճառ մըն ալ ունէր. — իր գիրքը նուիրած էր Սահակ անունով մէկուն, իր Մեկենասին, որ Բագրատունեաց ցեղէ էր։ Ուրեմն հասկնալի է...։

ԳԼՈՒԽ Է.

ՏԻԳՐԱՆ ԵՐՈՒԱՆԴԵԱՆ

Տիգրան Հայաստանի սահմանները կ'ընդարձակէ. — Մարաց Աժդահակ թագաւորին երազը Տիգրանի մասին. — Աժդահակ կ'ամուսնանայ Տիգրանի քրոջ Տիգրանուհիի հետ. — Աժդահակի դաւադրութիւնը Տիգրանի դէմ. — Աժդահակ և Տիգրան կը պատերազմին. — Աժդահակ կ'սպաննուի Տիգրանէ, որ անոր գլխաւոր կին Անոյշը Հայաստանի ներսերը կ'աքսորէ. — Աժդահակի պատմութիւնը՝ վիշապներու հէքեաթ. — Քսենոփոն՝ Տիգրանի մասին. — Քսենոփոնի պատմութեան արժէքը. — Աժդահակի մասին ինչ կ'ըսէ իրական պատմութիւնը. — Մարաց պետութիւնը կործանողը Տիգրան չէր. — Տիգրան Մեծ շփոթուած Երուանդեան Տիգրանի հետ։

Տիգրանի գահակալութիւնը մեծապէս նպաստաւոր եղաւ Հայոց. վասնզի Տիգրան նախ Կիւրոսին օգնելով՝ Մարաց թագաւորութիւնը կործանեց. յետոյ Յոյներու

(1) Տես Ջուանշէր, Պատմ. Վրաց, եր. 95, ծանօթ. 5։

Մարաց պետութեան նախնական հիմնադիրն էր Փռաւորտիս, որդի Դէիովկեսի. բայց՝ պետութեան իսկական հիմնադիրն եղաւ ասոր որդին՝ յիշեալ Կիաքսարը, և ոչ թէ Վարբակէս, որ երևակայական անձնաւորութիւն մըն էր և որուն շուրջ ժողովուրդն առասպելական պատմութիւն մը հիւսած էր։ Այս պատմութիւնը նոյնութեամբ աւանդած է մեզ Կտեսիաս (1), որմէ օրինակած է Խորենացի, անոր կցելով իր հնարած Պարոյրի մասնակցութեան առասպելը. վասն զի յոյն պատմիչներու քով Պարոյրի անունը չէ յիշուած երբեք։

Խորենացի Պարոյրի ժամանակ Հայոց թագաւորութեան գոյութիւնն հաստատելու համար Աստուածաշունչէն վկայութիւն կը բերէ և կ՚ըսէ, թէ Երեմիայի գրքին — «Հրաման տուր այրարատեան թագաւորութեանն և աշքանազեան գնդին» — հատուածին նայելով՝ Հայերը «Բաբելոնի» (պէտք է կարդալ՝ Ասորեստանի) պատերազմին մասնակցած են։ Այս խնդրի մասին ընդարձակ կերպով խօսուած է աւելի վերը, ուստի՝ աւելորդ է հոս կրկնել։

Իսկ անուններէ ոմանց մասին մեր ըսելիքը նորէն նոյնն է, այսինքն՝ «Փառնուաս» առնուած է Վրաց Փառնաւազ թագաւորին անունէն։ «Հրաչեայ» թերևս առնուած ըլլայ ուրարտեան Ռուսաշ կամ Ուրսա անունէն։

Բայց մեզ ամենէն աւելի հետաքրքրողը՝ Բագրատունեաց ցեղին հրէական սերունդ ըլլալն է։ Այս առասպելը յօրինուած է ճիշտ Վրաց երևակայութեան նմանողութեամբ. վասն զի վրացի պատմիչները կ՚աւանդեն, թէ իրենց Բագրատունիները սերած են հրէական ցեղէ, և այս սերնդին սկզբնաւորութիւնը կը հասնի մինչև Դաւիթ

(1) Müller-Didot, **Ctesiae Cnidii Fragmenta**, եր. 36—41։ Անկէ քաղած է նաև Դիոդորոս Սիկիլիացի։

մարգարէ(1)։ Ուրեմն ինչո՞ւ մեր Բագրատունիներու ծագումն ալ նոյնքան և թերևս աւելի հին չըլլար և չհասնէր մինչև Աբրահամ նահապետ։ Պէտք էր Վրաց հետ մրցիլ, չէ՞։ Եւ այսպէս ալ «յարմարցուց» Խորենացի։ Օրինակ մը կար արդէն մեր առջև — Թորգոմի առասպելը, որուն համեմատ Հայոց և Վրաց նախահայրը՝ Ս. Գրոց Թորգոմն էր, Նոյ նահապետի թոռան թոռը։

Խորենացի Բագրատունեաց տոհմին այսքան մեծ հնութիւն տալու և մինչև Աբրահամ տանելու զօրաւոր պատճառ մըն ալ ունէր. — իր գիրքը նուիրած էր Սահակ անունով մէկուն, իր Մեկենասին, որ Բագրատունեաց ցեղէ էր։ Ուրեմն հասկնալի է...։

ԳԼՈՒԽ Է.

ՏԻԳՐԱՆ ԵՐՈՒԱՆԴԵԱՆ

Տիգրան Հայաստանի սահմանները կ՚ընդարձակէ. — Մարաց Աժդահակ թագաւորին երազը Տիգրանի մասին. — Աժդահակ կ՚ամուսնանայ Տիգրանի քրոջ Տիգրանուհիի հետ. — Աժդահակի դաւադրութիւնը Տիգրանի դէմ. — Աժդահակ և Տիգրան կը պատերազմին. — Աժդահակ կ՚սպանուի Տիգրանէ, որ անոր գլխաւոր կին Անոյշը Հայաստանի ներսերը կ՚աքսորէ. — Աժդահակի պատմութիւնը՝ վիշապներու հէքեաթ. — Քսենոփոն՝ Տիգրանի մասին. — Քսենոփոնի պատմութեան արժէքը. — Աժդահակի մասին ի՞նչ կ՚ըսէ իրական պատմութիւնը. — Մարաց պետութիւնը կործանողը Տիգրան չէր. — Տիգրան Մեծ շփոթուած Երուանդեան Տիգրանի հետ։

Տիգրանի գահակալութիւնը մեծապէս նպաստաւոր եղաւ Հայոց. վասնզի Տիգրան նախ Կիւրոսին օգնելով՝ Մարաց թագաւորութիւնը կործանեց. յետոյ Յոյներու

(1) Տես Ջուանշէր, Պատմ. Վրաց, եր. 95, ծանօթ. 5։

վրայ արշաւելով՝ զանոնք նուաճեց և իրեն հնազանդեցուց։ Այսպէսով Հայաստանի սահմաններն ընդարձակեց և արքունի գանձն հարստացուց Տիգրան։

Պատմենք թէ ինչպէս Տիգրան Մարաց պետութիւնը կործանեց։

Մարաց Աժդահակ թագաւորը (584—549), որդի և յաջորդ Կիաքսար Ա.ի, իմանալով որ Հայոց Տիգրան թագաւորն իր թոռան՝ Պարսից Կիւրոս Բ. թագաւորին (558—529) դաշնակից եղած է, գիշերները չէր կրնար քնանալ, և միշտ կը խորհէր թէ ինչ միջոցներով արդեօք այս երկուքը կարելի է զատել իրարմէ. վասն զի Տիգրանի զօրանալն իրեն երկիւղ ազդած և անհանգստութիւն պատճառած էր։ Աժդահակի երկիւղն աւելի սաստկացաւ, երբ գիշեր մը երազին մէջ տեսաւ, որ ինք ձիւնապատ բարձր լերան մը քով՝ անծանօթ երկրի մը մէջ կը գտնուէր, որուն համար կ'ըսէին թէ Հայաստանն է։ Այս լերան նայած ատեն աչքին այնպէս երեւցաւ, որ անոր գագաթին վրայ ծիրանազգեստ և բարձրահասակ կին մը նստած է, և այդ կինը յանկարծ երեք հսկայ մարդերու ծնունդ տուաւ, որոնցմէ մէկն առիւծի վրայ նստաւ և դէպի արեւմուտք թռաւ. երկրորդն ձիու վրայ նստաւ և դէպի հիւսիս արշաւեց. իսկ երրորդն ահագին վիշապի մը վրայ հեծած՝ խրոխտալով իր տէրութեան վրայ յարձակեցաւ։ Այս միջոցին իրեն այնպէս կ'երեւար, թէ ինք իր պալատին տանիքը կեցած՝ խորհրդականներով միասին՝ իր աստուածներուն զոհ կը մատուցանէր. և յանկարծ տեսաւ, որ վիշապի վրայ հեծնողը՝ արծուի պէս թըռչելով մօտեցաւ և կուռքերը կործանել կ'ուզէր. իսկ ինք անոր հետ կռուի բռնուեցաւ, և երկար ատեն տապըլտկելէն ետք վերջապէս յաղթուեցաւ։ Ասոր վրայ Աժդահակ քրտինքներու մէջ թաթխուած՝ արթնցաւ, անկողնէն դուրս թռաւ և գիշեր ժամանակ իր խորհրդականները ժողովի կանչելով՝ այս սարսափելի երազին մեկնութիւնն ու գալիք դէպքերուն առջեւն առնելու դարմանը պահանջեց, իր կողմէ աւելցնելով, որ Հայոց Տիգրան թագաւորին՝ իր վրայ յարձակելու նշանն է այս երազը։

Խորհրդականներն իրենց մեկնութիւնն ու բարի խորհուրդները տալէ ետք՝ Աժդահակ ըսաւ, որ ասոր դարմանը ոչ զրահով և ոչ խաբէական խօսքերով կարելի է, այլ Հայոց թագաւորին Տիգրանուհի քոյրն իրեն կնութեան կ'առնէ և ընտանեկան սերտ յարաբերութիւններու շնորհիւ կարելիութիւն կ'ունենայ անյայտ կերպով դաւաճանելու. օրինակի համար՝ Տիգրանի բարեկամները կա՛մ հարստութեան ու պատիւներու խոստումով կարելի է կաշառել և զայն սպանել տալ, և կամ իր իշխաններն ու կուսակալները քովէն հեռացնելով կարելի է տղու մը պէս ձերբակալել զայն։

Ասիկա Աժդահակի խորհրդականներուն շատ գործնական երեւցաւ. ուստի անմիջապէս գործի սկսան։

Աժդահակ իր խորհրդականներէն մէկը մեծամեծ ընծաներով Տիգրանին ղրկեց, և նամակով մըն ալ Տիգրանէն խնդրեց, որ Տիգրանուհին իրեն կնութեան տայ. ասով, ըսաւ, երկու կողմի բարեկամութիւնները կ'ամրապնդին և դաշնակից պետութիւն մը կազմելով՝ կարելի կ'ըլլայ դէմ դնել օտար յարձակումներու։ Տիգրան այս առաջարկին հաւնեցաւ, և Աժդահակի դաւաճանութեանը վըրայ առանց կասկածելու՝ իր Տիգրանուհի քոյրը թագաւորական հանդէսներով անոր ղրկեց։ Աժդահակ ընդունելով զայն, թէ՛ իր մտքին մէջ ունեցած նենգութեան և թէ Տիգրանուհիի գեղեցկութեան համար՝ ոչ միայն իր կիներուն առաջինն ըրաւ. այլ ամենուն պատուիրեց հնազանդիլ անոր, և ինքն իսկ Աժդահակ առանց Տիգրանուհիի հաճութեան բա՛ն մըն ալ չէր ըներ։

Ամէն բան այսպէս կարգադրելէ ետք՝ Աժդահակ կամաց կամաց իր միտքը յայտնեց Տիգրանուհիին, ըսելով. «Չես գիտեր, որ քու Տիգրան եղբայրդ իր Զարուհի կնոջմէն գրգռուած՝ սկսած է քու Արեաց թագուհի ըլլալուդ նախանձիլ, որուն հետեւանքը պիտի ըլլայ նախ զիս մեռցնել, իսկ յետոյ Արեաց վրայ թագուհի կարգել Զարուհին և դիցուհիներու տեղը բռնել տալ: Հիմա պիտի ընտրես երկուքէն մէկը. կա՛մ եղբայրասէր ըլլալ և յանձն առնել Արեաց առջեւ խայտառակութեամբ ոչնչանալ, և կամ անձնական շահդ գիտնալով օգտակար խորհուրդ մը տալ և գալիք չարիքին առջեւն առնել։» Այս խօսքերէն Տիգրանուհի հասկնալով, որ եթէ Աժդահակի ուզածը չկատարէ՝ իր կեանքը վտանգի մէջ է, անուշ խօսքերով անոր սիրտն առաւ, բայց միւս կողմէ գաղտնապէս Տիգրանին իմաց տուաւ խնդիրը:

Աժդահակ կարծելով թէ Տիգրանուհի պիտի աջակցի իրեն, անմիջապէս մարդ ղրկեց Տիգրանին և երկու պետութեանց սահմաններուն մօտ տեղ մը ժամադրութիւն տուաւ, յայտնելով որ շատ կարեւոր ըսելիքներ ունի և չի կրնար նամակով գրել ամէն բան: Բայց Տիգրան առաջուընէ գիտնալով Աժդահակի միտքը, նամակով մը պատասխանեց անոր և դաւադրութիւնը մէջտեղ հանեց: Ասոր վրայ երկու կողմի յարաբերութիւնները լարուեցան, և պատերազմի պատրաստութեան սկսան՝ Տիգրան իր զօրքին վրայ աւելցնելով Փոքր Հայոց՝ Վրաց և Աղուանից զօրքը՝ Մարաստան արշաւեց. բայց ի զուր հինգ ամիս ուշացուց պատերազմը, որպէս զի իր քոյրն Աժդահակի ձեռքէն կարենայ ազատել: Վերջապէս պատերազմն սկսաւ. և ամենէն տաք միջոցին՝ Տիգրան Աժդահակի վրայ այնպիսի ուժով մը խոյացաւ, որ ձեռքի նիզակն անոր զրահապատ մարմնին մէջ խրեց և

դուրս քաշած ատեն՝ անոր թոքերուն մէկ մասը միասին դուրս հանեց: Ասով պատերազմը վերջ գտաւ: Արդ՝ Տիգրան ամենէն առաջ իր քոյրը Հայաստան ղրկեց և իր շինած Տիգրանակերտ աւանը բնակեցուց. յետոյ՝ Աժդահակի գլխաւոր կին Անոյշն ու տասն հազարէ աւելի անձ գերի բռնելով Արարատ լերան արեւելեան կողմերն աքսորեց։

* * *

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ

Տիգրանի և Աժդահակի վրայ պատմուածներուն առասպելական ըլլալուն ապացոյց է այս բոլոր պատմութեան երազի մը վրայ հիմնուած ըլլալը, երազ մը՝ որ «վիշապ»ներու հետ գործ ունի:—«Աժդահակ» է զանդկերէն *aži dahāka*=«վիշապն Դահակա». իսկ պազենդերէն *ažidahāk* և նորպարսկերէն *aždahā* կը նշանակեն «վիշապ». ուրեմն դիւրին էր վիշապի վրայ հիմնուած երազ մը ստեղծել և անոր շուրջ վէպ մը հիւսել, ինչ որ ըրած է Խորենացի:

Քսենոփոն յոյն պատմիչը Կիւրոսի վրայ գրած ընդարձակ վէպին մէջ բոլորովին տարբեր կերպով կը պատմէ: Ան կ՚ըսէ, թէ Աժդահակին հետ պատերազմողը Տիգրանի հայրը Երուանդն էր, որ անկէ յաղթուելով՝ խոստացած էր տուրք տալ Մարաց, բայց Աժդահակի մեռնելէն ետք՝ խոստումը չէր կատարած. ուստի ասոր որդին Կիւաքսար Բաբելացւոց դէմ պատերազմի ելած միջոցին՝ իր քեռորդի Կիւրոսը պարսկական զօրքով Երուանդի վրայ ղրկեց: Երուանդ նորէն յաղթուեցաւ, և մեծ փրկանք վճարելով հազիւ ազատեցաւ[1]: Ուրեմն

(1) Քսենոփոն, Կիւրամարզ, Բ, 4 և Գ, 1—3.

Աժդահակի ժամանակ Տիգրան աշխարհ եկած ալ չէր թերեւս։

Քսենոփոնի գրածը սակայն պատմական հիմ չունի. վասն զի Քսենոփոն իր գրածով իրական պատմութիւն մը աւանդել չէ ուզած, այլ իր ժամանակին ըմբռնումին համաձայն պատմական վէպ մը գրի առած է։ Եւ ուրիշ աղբիւրներէ գիտենք, թէ Քսենոփոնի Կիաքսարը գոյութիւն չէ ունեցած, ինչպէս գոյութիւն չեն ունեցած Երուանդ ու Տիգրան։

Ստոյգ պատմութեան նայելով՝ Աժդահակ յաղթուած է ոչ թէ Տիգրանէ այլ Պարսից Կամբիւս Ա. թագաւորի որդի և յաջորդ Կիւրոս Բ.է, որ Աժդահակի դէմ ապստամբելով Մարաստանը գրաւեց, և Աժդահակը գերի բռնելով Մարաց պետութեան վերջ տուաւ, որով ինքզինքը Մարաց ու Պարսից թագաւոր հռչակեց (550)։

Ինչպէս կը տեսնուի, այս պատմութեան մէջ ո՛չ Երուանդ կայ, ոչ ալ Տիգրան։

Խորենացի՝ Տիգրան Մեծի գործերը բերած հիւսած է Քսենոփոնի երեւակայական Տիգրանին հետ, և մեծ հերոսներու կարգ անցուցած։ Խորենացիի ակամայ անգիտութիւնն ըսեմ և կամ իր հերոսին մեծամեծ գործեր վերագրելու մարմաջն այն աստիճանի հասած է, որ Տիգրանակերտի շինութիւնը Տիգրան «Ա.»ի վերագրած է, մինչդեռ օտար (Ստրաբոն, Պլուտարքոս և այլ) պատմիչներէ գիտենք, թէ Տիգրանակերտի հիմնադիրն էր Տիգրան Մեծ (94-54 Ք. Ա.), ինչպէս պիտի տեսնենք իր կարգին։

ԳԼՈՒԽ Ը.

ՏԻԳՐԱՆԻ ՅԱՋՈՐԴՆԵՐԸ

Տիգրանի որդիները. — Վահագն. — Վահագնի մասին երգուած առասպելները. — Վահագնի յաջորդները. — Վահէ կ'սպաննուի Աղեքսանդր Մեծէ, և Հայկազանց հարստութիւնը վերջ կը գտնէ. — Վահագն և Հերակլէս. — Վահագն և Ագնի. — Վահագն և Վըրըթրագնա. — Վահագն թագաւոր չէր, այլ կուռք մը. — Վահէ գոյութիւն չունէր։

Տիգրան երեք որդի ունեցաւ. Բաբ, Տիրան ու Վահագն։ Ժամանակին երգիչները Վահագնի մասին երգեր յօրինելով շատ բաներ կ'ըսէին. օրինակի համար՝ Վահագն իբր թէ վիշապներու հետ կռուելով յաղթած ըլլայ, և Հերակլէսի քաջագործութիւններուն շատ նման գործեր կատարած ըլլայ։ Ասոնցմէ զատ՝ կ'ըսէին թէ աստուածներու կարգ անցած է Վահագն, և Վրաստանի մէջ անոր արձանը կանգնելով զոհեր կը կատարէին առջեւը։

Ահա Վահագնի մասին երգուած առասպելներէն մէկը, զոր Խորենացի իր ականջով լսած է երբ նուագարանով կ'երգէին։

Երկնէր երկին եւ երկիր,
Երկնէր եւ ծիրանի ծով.
Երկն ի ծովուն ունէր
Զկարմրիկ եղեգնիկն:
Ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր,
Ընդ եղեգան փող բոց ելանէր,
Եւ ի բոցոյն պատանեկիկ վազէր:

Նա հուր հեր ունէր, բոց ունէր մօրուս,
Եւ աչկունքն էին արեգակունք:

Վահագնէ սերեցան Վահունիք, ինչպէս նաև իր կրտսեր որդի Առաւանէ՝ Առաւենեանք։

Հիմա թուենք Վահագնի յաջորդները, որոնք որդւէ որդի իշխած են.

ԱՌԱՒԱՆ.
ՆԵՐՍԵՀ.
ԶԱՐԵՀ. — Ասկէ յառաջ եկան Զարեհաւանք։
ԱՐՄՈԳ.
ԲԱԳԱՄ.
ՎԱՆ.
ՎԱՀԷ.—Ասիկա Աղեքսանդր Մակեդոնացիի դէմ պատերազմած ատեն անկէ զարնուելով մեռաւ, որմէ ետք Հայկազանց հարստութիւնը վերջ գտաւ, և մինչեւ Վաղարշակի թագաւորութիւնը՝ Հայաստան օտարներու ձեռք անցաւ։

* * *

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ

Եթէ Հերակլէս գոյութիւն ունեցած է, կրնանք ըսել թէ Վահագն ալ գոյութիւն ունեցած է. բայց ոչ մին և ոչ միւսը պատմական անձ մը կը ներկայացնեն, այլ երկուքն ալ պարզապէս դիցաբանական անուններ են, և զօրութեան, ուժի ու քաջութեան անձնաւորում մը։ Խորենացի յանկեան կը հասկցնէ, թէ Յունաց Հերակլէսը մեր մէջ եղած է Վահագն, որ «աստուածացեալ» — աստուածներու կարգ անցած — է[1], ինչպէս Յունաց և Հռոմայեցւոց մէջ Հերակլէս։ Եւ արդէն Վահագնի ծնունդը նկարագրող վերոյիշեալ երգէն կը տեսնուի անոր

(1) Խոր. Պատմ. Ա. լա։

ինչ ըլլալը։ Եթէ Վահագն իրօք կրակէ ծնունդ առած է, ինչպէս կը հետեւի այս երգէն, ուրեմն ան կը համապատասխանէ միանգամայն հին Պարսից վեդական Ագնի=«կրակ» աստուածին, քանի որ «Վահ-ագն» անունին երկրորդ վանկն՝ Ագնիի հետ նոյն է։ Այս պարագային՝ Վահագն սկզբնաբար կրակի աստուած էր, իրանեաններէ փոխ առնուած, բայց յետոյ յունական ազդեցութեան տակ ուրիշ պաշտօն տրուած է անոր և Հերակլէսի հետ նոյնացուած։ Ասոր ապացոյց է այն՝ որ Ս. Գրոց հայերէն թարգմանութեան մէջ յունական բնագրին Հերակլէսն եղած է Վահագն[1]. իսկ Փաւստոս իր պատմութեան մէջ բացարձակ կերպով կ'ըսէ թէ Հերակլէս է Վահագն, որուն մեհեանը կը գտնուէր Աշտիշատի մէջ[2]։ Բայց Լագարդի ու Հիւբշմանի իրաւացի կարծիքով՝ «Վահագն» անունը լեզուաբանօրէն կրնայ յառաջ գալ զանդկերէն Վըրըթրագնա-է, որ «յաղթութեան աստուածն» էր, ինչպէս Հայոց մէջ Վահագն։

Վրացիք Վահագնի պաշտամունք չունէին երբեք։ Հակառակ պարագային՝ ասոր գոնէ մէկ հետքը պիտի գտնուէր Վրաց դիցաբանութեան մէջ. և սակայն այս տեսակ յիշատակութեան մը չենք հանդիպիր։

Այս բոլոր ըսուածներէն կը հետեւի, թէ Վահագն Հայոց թագաւոր չէր այլ հայացած կուռք մը. ուստի իր յաջորդներն ալ երեւակայական անձնաւորութիւններ էին։ Վերջին հետեւութիւնս հաստատելու համար բաւական է միայն Վահէի պատմութիւնը ձեռք առնել և քըն-

(1) Բ. Մակաբ. Դ, 19։
(2) Դանիէլ «կործանեաց զբագինս մեհենիցն Հերակլեայ՝ այս ինքն Վահագնի, որում տեղոյ Աշտիշատն կարդացեալ»։ (Փաւս. Բիւզ., եր. 37։)

նել, թէ արդեօք Աղեքսանդրի ժամանակ կրնա՞ր գոյութիւն ունենալ Վահէ։

Դարեհ Ա.ի արձանագրութիւններէն գիտենք, թէ անոր ժամանակ (521—485) Հայերը Պարսից տիրապետութեան հպատակ էին, և երբ Աղեքսանդր Մակեդոնացի Պարսկաստանը գրաւեց, Հայաստան ալ Պարսկաստանի հետ Աղեքսանդրի իշխանութեան տակ անցաւ[1]։ Արդ, այս պարագային՝ Վահէ անունով Հայոց թագաւոր մը ոչ կրնար գոյութիւն ունենալ և ոչ ալ պատերազմիլ Աղեքսանդրի դէմ։

ԳԼՈՒԽ Թ.

ՎԱՂԱՐՇԱԿ Ա.

ԱՐՇԱԿ Ա. ԵՒ ԱՐՏԱՇԷՍ Ա. ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼ

Հայ-Արշակունեաց հարստութեան հիմնուիլը. — Վաղարշակ Ա. — Մար Աբաս Կատինայ. — Հայոց նախնական պատմութեան գիւտը. — Խորենացիի գլխաւոր աղբիւրը. — Արշակ Ա. — Անոր պատերազմը Պոնտացիներու հետ. — Արտաշէս Աշխարհակալ. — Արտաշէս Պարթեւաց թագաւորին իրեն երկրորդ կ'անուանէ. — Արտաշէս Լիւդացւոց Կրեսոս թագաւորը կը յաղթէ. — Փոքր Ասիան ու Հելլադան կը նուաճէ. — Գերի առած կուռքերը Հայաստան կը ղրկէ. — Հայ-Արշակունեաց հարստութեան իսկական հիմնադիրն է Վաղարշ, որ իր Տրդատ եղբայրը Հայոց վրայ թագաւոր կը դնէ. — Մար Աբաս՝ ինչպէս նաև Վաղարշակ Ա. ու Արշակ Ա. գոյութիւն ունեցած չեն. — Արտաշէս Ա.՝ պէտք է ըլլայ Արտաքսիաս — Արտաշէս. — Արտաշէսի վրայ պատմուածներէն մեծ մասը կեղծ են։

Հայկազանց հարստութեան իյնալէն շատ տարիներ ետք Պարթեւաց Արշակ թագաւորն իր Վաղարշակ եղբայրը Հայոց վրայ թագաւոր պսակելով՝ Մծբնի մէջ

[1] Այս մասին տես աւելի հեռուն։

նստեցուց. այսպէսով Հայ-Արշակունեաց հարստութեան սկիզբը դրուեցաւ։

ՎԱՂԱՐՇԱԿ Ա. (150—128) Հայոց գահը բարձրանալուն պէս՝ նախ Հայաստանը բարեկարգելու և օրէնքներ դնելու ետեւէ եղաւ. յետոյ՝ ուզեց գիտնալ, թէ մինչեւ իր ժամանակ որո՞նք և ինչ տեսակ մարդիկ իշխած են Հայոց վրայ. ուստի՝ Մար Աբաս Կատինայ անունով ուշիմ և յունագէտ Ասորի մը գտնելով, իր եղբօր՝ Արշակին ղրկեց. որպէս զի Արշակ՝ Մար Աբասի առջեւ Նինուէի դիւանը բանայ և թոյլ տայ քննել բոլոր ձեռագիրները։ Արդ՝ Մար Աբաս բախտ ունեցաւ յունարէն ձեռագիր մը գտնել հոն, թարգմանուած քաղդէերէնէ, որուն մէջէն Հայոց վերաբերեալ մասերը քաղելով Վաղարշակին բերաւ, որ անոր ամենէն կարեւոր կտորները Մծբնի պալատին պատերուն վրայ փորագրել տուաւ, և ձեռագիրն ալ մեծ զգուշութեամբ պահեց իր գանձարանին մէջ։ — Խորենացի գլխաւորաբար այս աղբիւրէն օգտուելով է որ գրի առած է իր ծանօթ Պատմութեան սկզբի մասերը, եթէ սակայն հաւատ ընծայենք իր յայտարարութեան։

Վաղարշակի մեռնելէն ետք իրեն յաջորդեց իր երէց որդին Արշակ։

ԱՐՇԱԿ Ա. (128 — 115) Իր հօր շաւղին հետեւելով՝ նորանոր կարգեր մտցուց երկրին մէջ։ Ասիկա Պոնտացիներու հետ պատերազմելով յաղթեց, և Սեւ ծովի եզերքին վրայ արձան մը կանգնելով՝ իր նիզակն անոր մէջ խրեց։

Արշակին յաջորդեց իր որդին Արտաշէս։

ԱՐՏԱՇԷՍ Ա. (115 — 90) քաջ և պատերազմասէր մէկն էր. ուստի Պարթեւաց Արշական թագաւորին ձեռքէն առաջնութեան պատիւն առնելով՝ ինք առաջին

եղաւ, և զայն իրեն երկրորդ անուանեց. յետոյ՝ իր անունով ու պատկերով դրամ տպել սկսաւ: Այսքան յաջողութիւն գտնելէ ետք՝ Արտաշէս իր ձեռքով Պարթեւաց վրայ թագաւոր նշանակեց Արշականը, ինչպէս և Հայոց վրայ՝ Տիգրանը:

Հիմա կարգն այլ եւս աշխարհակալութեան գալով՝ Արտաշէս իր անհամար զօրքը հաւաքեց և արեւմտեան կողմերը գնաց, ուր Լիւդացւոց Կրեսոս թագաւորը գերի բռնեց: Յետոյ, ամբողջ Փոքր Ասիան նուաճելով՝ մինչև Եգէական ծով հասաւ, ուսկից բազմաթիւ նաւերով Հելլադա անցաւ. արդ՝ երբ կը պատրաստուէր աւելի հեռուներն երթալ և ամբողջ Եւրոպան իրեն հպատակեցնել, իր բանակին մէջ խռովութիւն մը ծագելով՝ զինուորներն սկսան իրար ջարդել. այս միջոցին Արտաշէս ալ զարնուելով մեռաւ:

Արտաշէս իր արշաւանքներուն ժամանակ թէ՛ Փոքր Ասիայէն և թէ Հելլադայէն գրաւած օտար կուռքերը Հայաստան ղրկեց:

* * *

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ

Հայ-Արշակունեաց հարստութեան հիմնադիրն ո՛չ Արշակ Մեծ է, ոչ ալ Վաղարշակ, այլ Պարթեւաց Վաղարշ թագաւորը, որ Հայաստանը գրաւելով՝ իր Տիրիթ կամ Տրդատ եղբայրը Հայոց վրայ թագաւոր դրաւ (53 Ք. Ե.), ինչպէս պիտի տեսնենք իր կարգին: Այս Վաղարշը Խորենացիի քով եղած է «Վաղարշ-ակ», և Քրիստոսի 52—78 թուականէն տարուած է մինչեւ Ք. Ա. 150 թուականը: Ուշադրութեան արժանի է նաև, որ երկու պարագայի մէջ ալ Հայոց վրայ թագաւոր դրուողը Պարթեւաց թագաւորին եղբայրն է, որ իր եղբօրմէն կ'առնէ իշխանութիւնը: Իսկ մեր պատմիչներու յիշած Արշակն ուրիշ մէկը չէ այլ Արշակ ԻԳ., որ յիշեալ Վաղարշի արքայական անունն էր:

Հայոց նախնական պատմութեան գլխաւոր աղբիւր Մար Աբասի և յարակից խնդիրներու մասին խօսուած է արդէն ասկէ առաջ (եր. 62 - 66): Այստեղ մեր ըսելիքն այն է, թէ ինչպէս որ Մար Աբասի գոյութիւնը ջուրը կ'իյնայ, այսպէս ալ Վաղարշակի գոյութիւնը կը դադրի վաւերական ըլլալէ,

Այս այսպէս ըլլալով՝ Արշակի գոյութիւնն ալ իր հիմերէն կը զրկուի:

Արդ՝ կը մնայ միայն Արտաշէս, որուն սովորութիւն եղած է մեր մէջ «Աշխարհակալ» մակդիրը տալ: — Տարակոյս չկայ թէ ասիկա պատմական անձնաւորութիւն մըն է, բայց ոչ թէ Տիգրանի հայրը՝ այլ Արտաշիսեան հարստութեան հիմնադիր պատմական Արտաքսիաս-Արտաշէսն է, որ Խորենացիի քով աւանդական շրջանէ յիշուած Արտաշէս Ա.ի և միանգամայն նոյն շրջանէ Արտաշէս Բ.ի հետ շփոթուած է, ինչպէս որ Տիգրան Մեծ շփոթուած է Տիգրան Երուանդեանի հետ: Ասկէ զատ՝ Արտաշէսի վրայ պատմուածներէն մեծ մասն առնուած է աքեմենեան Պարսից պատմութենէն և յարմարցուած Արտաշէսի վրայ. օրինակի համար՝ Լիւդացւոց Կրեսոս թագաւորին (Ք. Ա. 563—548) Արտաշէսէ յաղթուիլը, որ իրականին մէջ կատարուած է Կիւրոսի կողմէ. իսկ Կրեսոսի ժամանակ Խորենացիի Արտաշէսը ծնած ալ չէր: Այսպէս նաև միւս դէպքերը:

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Ա Ր Շ Ա Մ

«Արշամ՝ Պարթեւաց Թագաւորին հաճութեամբ Հայոց Թագաւոր կը պսակուի. — Հայերը կ'ստիպուին հարկատու ըլլալ Հռոմայեցւոց. — Հայոց և Հրէից միջեւ վէճ կը ծագի, և Հռոմայեցիք վերջիններուն կողմը կը բռնեն. ուստի՝ Հայք կ'ալրուին Հռոմայեցւոց հետ. — «Արշամ» յատուկ անուն չէ հոս. — Աբգարի հայրը կը կոչուէր Մա'նու, ոչ թէ Արշամ, զոր պէտք է կարդալ Ուխմա, փոխանակ «Արշամայ»։

Տիգրան Մեծի Արտաշէս եղբօր որդին էր Արջամ կամ Արշամ, որ Հայոց դաշնակից Պարթեւաց Արշէզ Թագաւորին հաճութեամբ Հայոց Թագաւոր պսակուեցաւ (Ք. Ա. 33 — 3)։ Այս միջոցները Հայերն անդադար պատերազմի մէջ էին Հռոմայեցւոց հետ, և Պարթեւներու օգնութեամբ կը կռուէին անոնց դէմ։ Բայց Արշամի գա՜ բարձրացած տարին իսկ Արշէզ մեռաւ, և իրեն յաջորդեց իր մանկահասակ որդին Արշաւիր, որ անկարող էր ո և է կերպով օգնել Հայերու։ Արդ՝ Հայերն ստիպուեցան Հռոմայեցիներու հետ հաշտութիւն կնքել և հարկատու ըլլալ անոնց։

Ժամանակ մը անցնելէ ետք Արշամ Հռոմայեցւոց հետ աւրուեցաւ. վասն զի Հրէից Հերովդէս Թագաւորն Արշամի հետ վէճ մը ունենալով՝ Արշամ Հռոմի կայսրին դիմած և անոր աջակցութիւնն ուզած էր, բայց կայսրն ոչ միայն չօգնեց իրեն, այլ և Հերովդէսի կողմը բռնելով՝ Հայոց երկիրներէն մէկ մասն ալ անոր յանձնեց։

*
* *

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ

Արշամ անունը հին ժամանակներէն արդէն ծանօթ էր օտար պատմիչներու. բայց մեր մէջ առաջին անգամ Խորենացին է որ կը յիշատակէ զայն իբրեւ յատուկ անուն և մանաւանդ իբրեւ «Հայոց Թագաւոր»։ Թէ ի՞նչ ատրիճանի վաւերականութիւն ունի այս, քննենք անցողակի։

Յաջորդ գլխուն մէջ պիտի տեսնենք, թէ Խորենացի Աբգար Թագաւորը սերել տուած է Արշամէ, նկատելով որ Եւսեբիոսի քով գրուած է «Աբգար Արջամայ» և Լաբուբնիայի քով՝ «Աբգար Արշամայ»։ Արդ՝ «Արշամայ» ուրիշ բան չէ բայց եթէ Աբգար Ե.ի տրուած մակդիր մը — ասորերէն ուխմա = «սեւ» — որուն նշանակութիւնը Խորենացի չգիտնալով՝ «որդի» բառն աւելցուցած և ըրած է «Աբգար որդի Արշամայ». յետոյ՝ ասկէ ալ հետեւցուցած է, թէ Արշամ «Հայոց Թագաւոր» ըլլալու է, ուրեմն՝ անոր շուրջ մտացածին պատմութիւններ հիւսած։

Զարմանալի է սակայն, որ Խորենացի՝ Աբգարի իբր հայր՝ «Արշամ» մը երեւակայելէ ետք, իսկոյն անդրադարձած է, թէ Աբգարի Հայրն «Արշամ» չէր այլ Մա'նու. ուստի՝ անմիջապէս աւելցուցած է, թէ «Զսա (Արշամը) ուխամն յԱսորւոց կոչեցին Մանովայ»(1)։ Եւ իսկապէս Խորենացիի ծանօթ Լաբուբնիայի համեմատ (2) Աբգար Ե. էր «որդի Մանովայ» Գ.ի. ինչպէս կ'ընդունին բոլոր պատմիչները։

(1) Խոր. Բ, իդ։

(2) Թուղթ Աբգարու, եր. 1։

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

ԱԲԳԱՐ

Աբգար կը թագաւորէ. — Հայոց աթոռը Մծբնէն Եդեսիա կը փոխադրէ. — Պարթեւաստան կ'երթայ և արքայական ընտանիքին մէջ ծագած խռովութեան առաջքը կ'առնէ. — Կարենի Պահլաւ, Սուրենի Պահլաւ և Սպահապետի Պահլաւ. — Աբգար Հայաստան կը դառնայ. — Քրիստոսի հրաշագործութիւններն իմանալով՝ անոր նամակ կը ղրկէ.—Պատճէն նամակին.—Քրիստոսի պատասխանը.—Թադէոս առաքեալ Եդեսիա կ'երթայ և բոլոր քաղաքը քրիստոնեայ կը դարձնէ.—Ադդէ եպիսկոպոս Եդեսիայի. — Թադէոս բուն Հայաստան կ'երթայ և քրիստոնէութիւն կը քարոզէ.— Աբգարի մասին լսուած բոլոր պատմութիւնը շինծու է. — Աբգար «Հայոց» թագաւոր չէր այլ Ոսրոյենի. — Քրիստոնեայ Աբգար՝ Քրիստոսէ երկու դար ետք աշխարհ եկած է.—Աբգարի և Քրիստոսի թղթակցութիւնը կեղծ է.—Աբգարեան զրոյցին ծագումն ու ծաւալումը.—Եդեսիայի թագաւորութիւնը.—Ակնարկ պատմութեան.—Ժամանակագրական ցուցակ Եդեսիայի թագաւորներու՝

Արշամի յաջորդեց իր որդին Աբգար (3 Ք. Ա. — 34 Ք. Ե.), որուն թագաւորութեան երրորդ տարին Քրիստոս աշխարհ եկաւ, և Հայերը բոլորովին հարկատու եղան Հռոմայեցւոց: Բայց ժամանակ մը ետք Աբգար Հռոմայեցիներէ վշտանալով՝ անոնց դէմ ապստամբիլ ուզեց. ուստի՝ իր աթոռը Մծբնէն Եդեսիա փոխադրեց և այս նոր մայրաքաղաքն ամրացուց: Եւ սակայն Աբգար իր խորհուրդը չկրցաւ իրագործել, վասն զի Պարթեւաց արքայական ընտանիքին մէջ յաջորդութեան համար խռովութիւն ծագած ըլլալով՝ իր զօրքն առաւ և խռովութիւնը դադրեցնելու համար ստիպուեցաւ Պարթեւաստան երթալ:

Աբգար երբ Պարթեւաստան հասաւ և տեսաւ որ

Արշաւրի մեծ որդին՝ Արտաշէս՝ թագաւորեր է, երկու կողմերը հաշտեցուց և օրէնք դրաւ, որ Արտաշէսի Կարէն ու Սուրէն եղբայրներուն սերունդներն անուանուին՝ Կարենի Պահլաւ և Սուրենի Պահլաւ, իսկ Կոշմ քրոջը սերունդը կոչուի՝ Սպահապետի Պահլաւ: Հաշտութեան գործը յաջողութեամբ կատարելէ ետք՝ Աբգար բոլորովին հիւանդ վիճակի մէջ Հայաստան դարձաւ:

Աբգարի Պարթեւաստան երթալը Հռոմայեցիներու կասկածը հրաւիրած էր. արդ՝ այս կասկածը փարատելու համար Պաղեստինի, Ասորւոց ու շրջականներու վրայ իշխող Հռոմայեցի կառավարչին պատգամաւորութիւն մը ղրկեց Աբգար: Պատգամաւորները վերադարձին Երուսաղէմ հանդիպելով՝ Քրիստոսի հրաշքներն անձամբ տեսան, և եկան պատմեցին Աբգարի: Աբգար անմիջապէս իր Անան սուրհանդակին ձեռքով հետեւեալ նամակը ղրկեց Քրիստոսին.

«Աբգար՝ որդի Արշամի, իշխան աշխարհի, Բարե-
«րար և Փրկիչ Յիսուսին, որ Երուսաղէմի մէջ երեւցար,
«Ողջոյն:

«Քու համբաւդ՝ ինչպէս նաև առանց դեղերու և
«արմատներու օգնութեան քու ըրած բժշկութիւններդ
«լսեցի. վասն զի, ինչպէս որ կ'ըսեն, դուն կոյրերուն
«տեսութիւն կուտաս, կաղերը կը քալեցնես, բորոտները
«կը սրբես, չար ոգիներն ու դեւերը կը հանես, երկար
«հիւանդութիւններով տառապողները կը բժշկես, և
«նոյն իսկ մեռելներուն յարութիւն կուտաս: Այս բոլոր
«ըրածներդ երբ իմացայ, քու մասիդ սա երկու գաղա-
«փարը կազմեցի, թէ կա՛մ դուն երկնքէն իջած Աստ-
«ուած ես որ այդ բաները կը կատարես, և կամ Աս-
«տուծու որդին՝ որ կ'ընես բոլորը: Արդ՝ ասոր համար
«գրեցի քեզ, աղաչելով որ նեղութիւն կրես գաս և իմ
«ունեցած հիւանդութիւններս բժշկես: Լսեցի նաև, որ

«Հրեաները քեզմէ կը գանգատին և չարչարել կ'ուզեն «քեզ. ես պզտիկ և գեղեցիկ քաղաք մը ունիմ, որ մեր «երկուքին կը բաւէ։»

Քրիստոս այս պատասխանը գրկեց Աբգարին.

«Երանի անոր՝ որ զիս չտեսած կը հաւատայ ինծի. «վասն զի ինծի համար ըսուած է, թէ անոնք որ զիս «տեսնեն՝ չպիտի հաւատան ինծի, և անոնք որ չտեսնեն՝ «պիտի հաւատան և պիտի ապրին։ Իսկ այն մասին որ «գրած ես թէ քու քովդ գամ. Պէտք է որ հոս կատա-«րեմ նախ այն ամէնը՝ որուն համար գրկուած եմ։ Եւ «երբ որ կատարեմ, զիս ղրկողին քով պիտի համբառ-«նամ յետոյ։ Երբ համբառնամ՝ իմ աշակերտներէս մէկը «կը ղրկեմ քեզ, որպէս զի քու ցաւերդ բժշկէ և քեզ «ու մարդոցդ կեանք պարգևէ։»

Այսպէս ալ ըրաւ Քրիստոս։

Իր համբառնալէն ետք՝ աշակերտներէն Թովմաս առաքեալ Քրիստոսի կողմէ Թադէոս առաքեալը ղրկեց Եդեսիա, որպէս զի Աբգարը բժշկէ և քրիստոնէութիւն քարոզէ հոն։ Թադէոս հասաւ Եդեսիա. և իր վրայ դրուած բոլոր պարտականութիւնները կէտ առ կէտ կատարելով՝ թէ՛ թագաւորն և թէ ամբողջ քաղաքը քրիստոնեայ դարձուց։ Ուրեմն Աբգար առաջին Քրիստոնեայ թագաւորն եղաւ։ Անկէ ետք Թադէոս՝ Աբգարի Ադդէ անուն խոյրարարն Եդեսիայի եպիսկոպոս ձեռնադրելով հոն թողուց, և ինք բուն Հայաստանի մէջ ալ քրիստոնէութիւն քարոզելու համար Աբգարի քեռորդի Սանատրուկին քով գնաց։

* * *

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ

Մովսէս Խորենացի «Արշամ Թագաւոր» մը ստեղծելէ ետք՝ իրեն դիւրին էր այլ ևս «Արշամի որդի Աբգար»

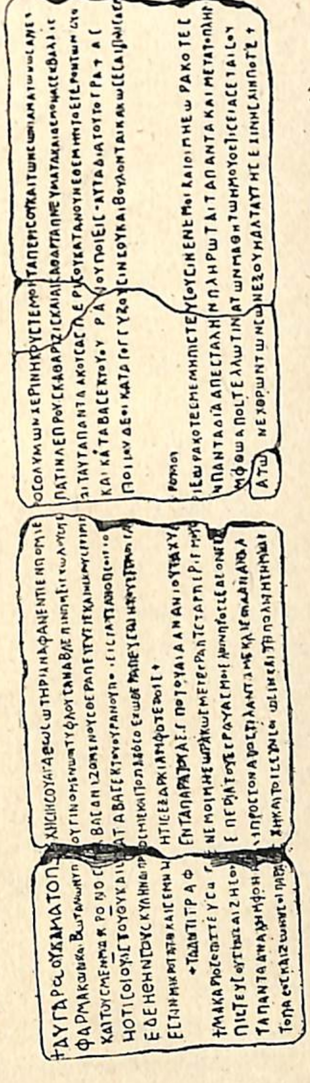
Եփեսոսի արձանագրութիւնը (Արտատպուած «Բանասէրէն»)

մըն ալ ստեղծելը, որուն տեղի տուած է, ինչպէս նախորդ գլխուն մէջ տեսանք. Քրիստոսի ժամանակակից Աբգար Ե. ի Ուխամա =«սև» մականունը։ Իսկ Աբգարի մասին յերիւրուած պատմութիւնը վերէն ի վար չինծու է. վասն զի, նախ՝ Աբգար «Հայոց» թագաւոր չէր այլ Օսրոյենի. երկրորդ՝ առաջին անգամ քրիստոնէութիւն ընդունող Աբգարը —Աբգար Թ.— Քրիստոսի ժամանակ ապրած չէ այլ Քրիստոսէ երկու դար ետք. հետևաբար Քրիստոսի հետ կատարուած վերոյիշեալ թղթակցութիւնն ալ կեղծ է։

Աբգարի և Քրիստոսի միջև կատարուած թղթակցութեան և յարակից պարագաներու գրոյցը կազմուած է երրորդ դարուն կէսերը, Եդեսիայի մէջ, ուսկից տարածուած է բոլոր քրիստոնեայ երկիրներ։ Մինչև իսկ Եփեսոսի (=Այա-սուլուք) աւերակներէն այս թղթակցութիւնը պարունակող յունարէն արձանագրութիւն մըն ալ գտնուած է, որուն մէջ

Աբգարի մակդիրը ճշդիւ գրուած է «Ուքամա» ձեւով. իսկ «Հայոց Թագաւոր» տիտղոսը բնաւ չկայ, այլ միայն «իշխան Եդեսիոյ»[1]։

Աբգարի զրոյցն երկու գլխաւոր բնագիր ունի. մին ասորական խմբագրութիւն, և միւսը Եւսեբիոսի յունական թարգմանութիւնը, որ կատարուած է ուղղակի ասորերէնի վրայէն։ Կայ նաև հայերէն թարգմանութիւն մը, որ նոյնպէս եղած է ասորերէնի վրայէն, ինչպէս ցոյց կուտայ տպագրութեան տիտղոսը։[2] Խորենացի երկուքէն ալ օգտուած է, բայց առաւելապէս Եւսեբիոսէ։

Որովհետև Աբգարի «Հայոց Թագաւոր» ըլլալու զրոյցը կապ ունի նաև Հայաստանի քրիստոնէութեան խնդրին հետ, աւելորդ չէ անշուշտ Եդեսիայի թագաւորութեան վրայ համառօտ ակնարկ մը նետել, հետևելով Գուտշմիդի[3] և Դիւվալի[4]։

Եդեսիայի փոքրիկ թագաւորութիւնը, որ հիմնուած է Քրիստոսէ 132 տարի առաջ, ետքէն յոյն պատմիչներու կողմէ կոչուեցաւ Ոսրոյենէ, երբ Դ.րդ դարուն կէսերը Կոստանդիոս Բ. կայսրը (337 — 361) Միջագետքը երկուքի բաժնելով անուանեց՝ Բուն Միջագետք, որուն մայրաքաղաքն էր Ամիդ (=Դիարպէքիր), և Ոսրոյենէ, որուն գլխաւոր քաղաքն էր Եդեսիա։

Եդեսացիք Նաբատեայէ գաղթած սեմական ժողո-

(1) Այս մասին աւելի մանրամասնութիւն ուզողը կը ղրկեմ Բանասէր Հանդէսին, 1900, էր. 45—52։

(2) «Լաբուբնեայ դիւանագիր դպրի Եդեսիոյ Թուղթ Աբգարու, յեղեալ յասորւոյն ի ձեռն Ս. Թարգմանչաց». Վենետիկ 1868։

(3) A. von Gutschmid, **Untersuchungen ueber die Geschichte des Koenigsreichs Osrhoene.** (Mém. Acad. St.- Pétersb. 1887.)

(4) Rubens Duval, **Histoire politique, religieuse et littéraire d'Édesse.** (Journ. Asiat.) 1891.

վուրդ էին, որուն գլխաւոր ապացոյցն այն է, թէ Եդեսիայի թագաւորներու անուններէն շատը Նաբատական են և նոյն անունները՝ իբրև Նաբատացի անձերու անուններ՝ շատ անգամներ յիշուած են ի Հաւրան, ի Սինա, ի Պետրա և ի Հիջազ գտնուած նաբատեան արձանագրութեանց մէջ։ Նոյնպէս և այս թագաւորութեան հիմնադրին անունը՝ Արեու՝ նաբատերէն լեզուով կը նշանակէ «առիւծ»։ Բայց այս ժողովուրդը Պարթեւներու հետ խառնուելով՝ երկրին տուած է նաև նապատեապարթև թագաւորներ. ինչպէս Փրադաշտ (120 — 115 Ք. Ա.), Բակրու Ա. և Բ. (115 — 92). Պաքուրի (34 — 29) և Պարթամասպատ (118 — 123 Ք. Ե.)։

Եդեսիայի առաջին Քրիստոնեայ թագաւորն եղած է Աբգար Թ. (179 — 216 Ք. Ե.), որդի Մա՛նուի, որ Քրիստոսի 198 թուականին Պարթեւներու և Հռոմայեցիներու միջև տեղի ունեցած ճակատամարտէն ետք գնաց ապաւինեցաւ վերջիններուն քով, և իր երկու որդիքը պատանդ տուաւ Սեւերոս կայսեր։ Այսպէսով Աբգար՝ Սեւերոսի վստահութիւնն ու սիրտը շահելէ ետք՝ Հռոմ գնաց և մեծ պատիւներով ընդունուեցաւ։ Այս ընդունելութիւնը կատարուած է 202ին, այսինքն՝ այն տարին երբ Հռոմի մէջ տեղի կ՚ունենային կայսրորդի Անտոնինոս Կարակալլայի ամուսնութեան հանդէսները։ Արդ՝ որովհետև Աբգար Հռոմէ վերադարձին իր հովանաւորութեան տակ առաւ ժամանակին համբաւաւոր գնոստիկեան Բարդածանը, և որովհետև Օրինագիրք Երկրին կոչուած գրքին մէջ կ՚ըսուի, թէ Աբգար քրիստոնէութիւնն ընդունելով՝ Թարա՛թա դիցուհիին ի պատիւ կատարուած որձատութիւնն արգիլեց, ուրեմն կը հետևի թէ Աբգարի քրիստոնէութիւնը կատարուած է Հռոմէ վերադարձին, այն է 202էն յետոյ։

Աբգար Թ.ի որդւոց մահուընէն ետք՝ Կարակալլայի ձեռքով վերջ տրուեցաւ Եդեսիայի թագաւորութեան (216 Ք. Ե.), որ վերածուեցաւ հռոմէական նահանգի։ Այս թուականէն ետք Աբգար Թ.ի թոռը՝ Մա'նու Թ. «Եդեսիայի թագաւոր» կոչուեցաւ թէև, բայց սանկ լոկ անուանական թագաւորութիւն մը եղած է, ոչ թէ իրական։ Մա'նու Թ.ի որդին Աբգար ԺԱ. ալ Գորդիանոս Գ.ի ձեռքով երկու տարի իբրև հարկատու թագաւոր նստած է Եդեսիա (242 — 244), բայց յետոյ՝ այս վերջին Աբգարն իր գերդաստանով Հռոմ քշուած և մեռած է հոն, ինչպէս կը վկայէ Հռոմի մէջ գտնուած լատին արձանագրութիւն մը, որ ուրիշ բան չէ բայց եթէ Աբգարի և կնոջ Հոդդա դշխոյի շիրիմներուն վրայ փորագրուած տապանագիրը։

ՑՈՒՑԱԿ ԵԴԵՍԻԱՅԻ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐՈՒ

Ա.	Արեու	132—127	Ք.	Ա.
Բ.	Աբդու որդի Մազ'ուրի	127—120	»	»
Գ.	Փրադաշտ որդի Գեբար'ուի	120—115	»	»
Դ.	Բակրու Ա. որդի Փրադաշտի	115—112	»	»
Ե.	Բակրու Բ. որդի Բակրու Ա.ի (առանձին)	112— 94	»	»
Զ.	Բակրու Բ. եւ Մա'նու Ա. (4 ամիս միայն)	94— 94	»	»
Է.	Բակրու Բ. եւ Աբգար Ա. Փիքաս	94— 92	»	»
Ը.	Աբգար Ա. Փիքաս (առանձին)	92— 68	»	»
Թ.	Աբգար Բ. որդի Աբգար Ա.ի,	68— 53	»	»
	1 *տարի պարապ*	53 – 52	»	»
Ժ.	Մա'նու Բ. *Ալլահա*=«Աստուած»	52— 34	»	»

ԺԱ.	Պաքուրի	34— 29	Ք.	Ա.
ԺԲ.	Աբգար Գ.	29 – 26	»	»
ԺԳ.	Աբգար Դ. Կարմիր	26— 23	»	»
ԺԴ.	Մա'նու Գ. Սղանգն	23— 4	»	»
ԺԵ.	Աբգար Ե. *Ուքամա* «Սեւ», որդի Մա'նու Գ.ի (առաջին անգամ) Ք.Ա.	4— 7	Ք.	Ե.
ԺԶ.	Մա'նու Դ. միւս որդի Մա'նու Գ.ի	7— 13	»	»
ԺԷ.	Աբգար Ե. (կրկին անգամ)	13— 50	»	»
ԺԸ.	Մա'նու Ե. որդի Աբգար Ե.ի	50— 57	»	»
ԺԹ.	Մա'նու Զ. միւս որդի Աբգար Ե.ի	57— 71	»	»
Ի.	Աբգար Զ. որդի Մա'նու Զ.ի	71— 91	»	»
	18 *տարի պարապ*	91—109	»	»
ԻԱ.	Աբգար Է. որդի Իզատի	109—116	»	»
	2 *տարի պարապ*	116—118	»	»
ԻԲ.	Իալուդ եւ Պարթամասպատես	118—122	»	»
ԻԳ.	Պարթամասպատես (առանձին)	122—123	»	»
ԻԴ.	Մա'նու Է. միւս որդի Իզատի	123—139	»	»
ԻԵ.	Մա'նու Ը. որդի Մա'նու Է.ի	139—163	»	»
ԻԶ.	Վաէլ, որդի Սահրուի	163—165	»	»
ԻԷ.	Աբգար Ը.	165 – 167	»	»
ԻԸ.	Մա'նու Ը. (երկրորդ անգամ)	167—179	»	»
ԻԹ.	Աբգար Թ. Մեծ [1] որդի Մա'նու Ը.ի	179—214	»	»
Լ.	Աբգար Թ. եւ որդին Աբգար Ժ. *Սեւերոս*	214—216	»	»
ԼԱ.	Մա'նու Թ. որդի Աբգար Ժ.ի	216—242	»	»
ԼԲ.	Աբգար ԺԱ. Փրահատ, որդի Մա'նու Թ.ի	242—244	»	»

---

[1] *Առաջին քրիստոնեայ թագաւորը։— Աբգարի մասին հարիւրէ աւելի ուսումնասիրութիւն հրատարակուած կայ թէ՛ թերթերու մէջ և թէ առանձին գրքի ձեւով։ Ամենէն վերջինն և ամենէն կատարեալն է Ա. Կարրիէրի գործը,* La Légende d'Abgar, *որ Հ. Գ. Վ. Մենեվիշեանի ձեռքով հայերէնի ալ թարգմանուած է։*

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

ԱՆԱՆՈՒՆ ԵՒ ՍԱՆԱՏՐՈՒԿ

Անանուն կը թագաւորէ Եդեսիայի մէջ, իսկ Սանատրուկ՝ Հայաստանի մէջ.—Անանուն նորէն կը բանայ կռատունները և սպաննել կուտայ Ադդէն.—Սանատրուկ ալ քրիստոնէութիւնը կը թողու, և սպաննել կուտայ Թադէոս առաքեալն ու իր քրիստոնեայ աղջիկը Սանդուխտը.—Անանունի մահը.—Սանատրուկ կը տիրէ ամբողջ Հայաստանի, և Աբգարի մանչ զաւակները սրէ կ՚անցընէ, իսկ աղջիկները կ՚աքսորէ.—Աբգարի յաջորդողն է Մա՚նու Ե., որ Խորենացւոյ քով եղած է «Անանուն».—«Սանատրուկ» պէտք է ըլլայ Իզատ, թագաւոր Ադիաբենի.—Եդեսիոյ մէջ Աբգարի զաւակաց և թոռան կը յաջորդէ Իզատի որդին Աբգար Է., ոչ թէ Սանատրուկ.—Հեղինէ Աբգարի կինը չէր, այլ Ադիաբենի թագուհին. իսկ Աբգարի կինը կը կոչուէր Շղամաթ.—Թադէոս առաքեալ սպաննուած է Աբգար Թ.ի որդիներէն, Մեծ Ծոփաց մէջ.—«Ադդէ» շփոթուած է «Թադդէ»ի հետ.—Թադէոս չէ քարոզած Հայաստանի մէջ:

Աբգարի մեռնելէն ետք Հայոց թագաւորութիւնը բաժնուեցաւ երկուքի. վասն զի՝ իր Անանուն որդին Եդեսիայի մէջ թագ կապեց (34 — 36 Ք. Ե.), իսկ իր Սանատրուկ քեռորդին Հայաստանի մէջ թագաւոր հռչակուեցաւ (34 — 65 Ք. Ե.):

Անանուն իր հօր յաջորդելուն պէս՝ կռատուններ նորէն բացաւ և սկսաւ հեթանոսութեան հետեւիլ: Ադդէին ալ մարդ ղրկեց, և հրամայեց որ իր հօրը շինածին նման իրեն ալ ոսկեթել գործուածքով խոյր մը շինէ. բայց Ադդէ մերժեց, պատասխանելով՝ թէ իր ձեռքերը Քրիստոսի երկրպագութիւն չընող անարժան գլխու խոյր չեն շիներ: Ասոր վրայ Անանուն սաստիկ բարկացած՝ Ադդէի ոտքերը կտրել տուաւ, որուն հետեւանքով անմիջապէս մեռաւ Ադդէ:

Սանատրուկ ալ Հայաստանի մէջ քրիստոնէութիւնը թողուց, և Թադէոս առաքեալը Շաւարշան կամ Արտազ գաւառին մէջ մեռցնել տուաւ, ինչպէս նաև իր Սանդուխտ աղջիկը քրիստոնէութեան հետեւելուն համար մահուամբ պատժեց: Յետոյ Սանատրուկ Անանունի ձեռքէն Եդեսիան առնելով ամբողջ Հայաստանի տիրելու համար զինուորական պատրաստութեան ձեռնարկեց: Այս միջոցին Անանուն իր պալատին մէջ մարմարէ սիւն մը կանգնել տուած ժամանակ՝ սիւնը վրան ինկաւ և մեռաւ. ուստի, աւագանին Սանատրուկը Եդեսիա հրաւիրելով՝ թագաւորութիւնն անոր յանձնեց:

Սանատրուկ Եդեսիա հաստատուելէ ետք՝ իր թագաւորութիւնը տեւական ընելու համար Աբգարի մանչ զաւակները սրէ անցուց, աղջիկները Հաշտենից գաւառն աքսորեց, իր գլխաւոր կինը՝ Հեղինէ թագուհին՝ որովհետեւ իրեն բարիքներ ըրած էր ժամանակին, մի և նոյն տիրոպոսով Խառան քաղաքը ղրկեց:

Սանատրուկ Մծբին քաղաքի վերաշինութենէն դուրս յիշատակութեան արժանի լաւ գործ մը չէ կատարած:

*
* *

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ

Աբգարի պատմութեան վերջը կցուած ժամանակագրական ցուցակին մէջ տեսանք, թէ Քրիստոսի ժամանակակից Աբգարը (Աբգար Ե.) երկու որդի ունէր,— Մա՚նու Ե. և Մա՚նու Զ.,—որոնք կանոնաւոր կերպով իրարու ետեւէ յաջորդած են Աբգարի. արդ՝ Մա՚նու Ե. Խորենացիի Պատմութեան մէջ եղած է «Անանուն», իսկ ուրիշներու քով՝ «Անանէ»,—իբրեւ «Հայո՛ց թագաւոր»:

Գուտշմիդի համաձայն՝ Ք. Ե. 91–109 տարիներու պարապ միջոցին Աբգար Է.ի հայրն Իզատ կը տիրէր Ադիաբենի մէջ։ Արդ, ասիկա Խորենացիի քով եղած է «Սանատրուկ» և՝ Անանունի պէս՝ «Հայոց թագաւոր», որ Եդեսիա մտնելով՝ Ոսրոյենի բնիկ իշխանութիւնը վերականգնած և շարունակած է այնպէս ինչպէս ըրած է Իզատի որդին Աբգար Է.։ Իզատի ցեղը Քրիստոսի առաջին դարուն կ'իշխէր Ադիաբենի մէջ։ Իզատեան ճիւղը սերած է Ադիաբենի համբաւաւոր դշխոյ Հեղինէէ, որ կրօնքով մովսիսական էր։ Իսկ Իզատ՝ Հեղինէի որդին էր։

Խորենացի՝ Ադիաբենի և Ոսրոյենի մէջ իրարմէ անջատ կերպով իշխող ընտանիքներն իրար խառնելով և չփոթելով՝ կ'ըսէ, թէ Աբգարի գլխաւոր կնոջ անունն էր Հեղինէ, — այսինքն Ադիաբենի թագուհին, — մինչդեռ Լաբուբնիայի համեմատ Աբգարի կինն էր Շղամաթ, «դուստր Միհրդատայ» (1)։

Իմ կարծիքով՝ Սանատրուկ ճիշտ Աբգար Թ.ի ժամանակ Հայաստանի վրայ իշխած և զուտ պարթեւական ծագում ունեցող թագաւոր մըն է, որուն իշխանութիւնը տեւած է Ք. Ե. 178էն մինչեւ 216, այսինքն՝ մինչեւ Աբգար Թ.ի որդւոց մահուան տարին (216)։ Արդ՝ եթէ ասիկա Քրիստոսի ժամանակակից Աբգար Ե.ի Անանունի կամ Մա'նու անուն երկու որդիներէն մէկուն յաջորդած է, պէտք է որ ապրած ըլլայ Քրիստոսի 50 թուականէն ետք և 71 թուականէն առաջ. իսկ եթէ Աբգար Թ.ի թոռ Մա'նու Թ.ի յաջորդած է, այն պարագային պէտք է որ 242 թուականէն ետք ապրած ըլլայ, այսինքն այն ժամանակամիջոցին մէջ երբ Եդեսիայ թագաւորութեան վերջ տրուած էր, մինչդեռ աւելի հեռուն պիտի

(1) Թուղթ Աբգարու, եր, 10, 17 և 30։

տեսնենք, թէ պատմական Սանատրուկ 216 թուականին Աբգար Ժ.ի հետ խարդախութեամբ Հռոմ հրաւիրուելով Հռոմայեցւոց կայսր Կարակալլայի կողմէ բանտարկուեցաւ, և Հռոմի մէջ մեռաւ։

Անանունի և Ադդէի միջեւ գոյացած անհամաձայնութիւնը, վերջինիս մահուան պարագաները. Թադէոս առաքեալին Հայաստան երթալ քարոզելը և Արտազի մէջ Սանատրուկի հրամանով նահատակուիլը՝ իրականէն բոլորովին տարբեր կերպարանք ստացած են մեր մէջ. վան՚զի ասորական աղբիւրներու համեմատ՝ Թադէոս առաքեալ նահատակուած է Մեծ Ծոփաց Անգեղ աւանին մէջ, հրամանով Աբգար Թ.ի որդի Աբգար Սեւերոսի և կամ ասոր եղբօր Հերովդէսի, բայց ոչ երբեք Սանատրուկի։

Տարակոյս չկայ, թէ Թադէոսի նահատակութեան մասին մեր մէջ գոյութիւն ունեցած զրոյցն յառաջ եկած է նախկին խոյրարար Ադդէի (ասորերէն Ազգայ) անուան Թ-ադդէ(ոս) ընթերցումէն և նոյն եպիսկոպոսին մահուան եղերական պարագաներէն։ Այստեղ Ադդէ պարզապէս շփոթուած է Թադդէի հետ։ Եւ Խորենացի «Հայոց» թագաւոր Աբգարի և առաջին անգամ «Հայաստանի մէջ» քրիստոնէութիւն քարոզող Թադէոս առաքեալի առասպելներն հնարած է, նախ՝ քրիստոնէական հնութիւն մը կարենալ տալու համար մեր ազգին, և երկրորդ՝ այս միջոցով ժողովրդին սրտին մէջ հաւատք ներշնչելու համար։

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

ԵՐՈՒԱՆԴ Բ.

Երուանդ անիրաւ կերպով կը գահակալէ, և Սանատրուկի զաւակները սրէ անցընել կուտայ.—Արտաշէս կ՚ազատի կոտորածէն, և Պարթեւաց քով կ՚ապաստանի.—Երուանդ իր իշխանութիւնը հաստատուն պահելու համար Հռոմայեցւոց հետ կը բարեկամանայ.—Վերջ Միջագետաց հայ իշխանութեան.—Երուանդաշատի շինութիւնն և ամրութիւնը.—Հիմնարկութիւն Բագարանի և Երուանդակերտի.—Արտաշէս պարթեւ զօրքով Հայաստան կուգայ.—Արտաշէսի և Սմբատի պատերազմը.—Սմբատ կը սպանուի և պատերազմը կը վերջանայ.—Երուանդ և իր պատմութիւնը վաւերական չեն.—Երուանդ չի կրնար «Եդեսիայի» թագաւոր ըլլալ.—Երուանդի ժամանակ չէ որ Հռոմայեցիք ձեռք անցուցած են Եդեսիան, այլ անկէ շատ տարիներ ետք։

Սանատրուկի մեռնելէն ետք իր նախարարներէն Երուանդ անունով մէկն իրեն յաջորդեց (65—85)։ Ասիկա մօր կողմէ Արշակունի էր և Սանատրուկի թագաւորութեան ժամանակ մեծամեծ գործեր տեսած ըլլալուն՝ բոլոր նախարարներու պետ կարգուած էր։ Այս պաշտօնին մէջ խոհեմութեամբ և առատաձեռնութեամբ ամենուն սիրելի դարձած էր Երուանդ, բայց երբ թագաւորական գահը բարձրացաւ, Սանատրուկի բոլոր զաւակները սրէ անցընել տուաւ, որպէսզի իրենց հօրմէ ժառանգ մնացած թագաւորական իշխանութիւնը չպահանջեն։ Այս կոտորածէն փախուստ տուաւ միայն Սանատրուկի Արտաշէս անուն տղան, որ իր դայեակին՝ Սմբատ Բագրատունիի առաջնորդութեամբ Պարթեւաց երկիրն ապաստանեցաւ։ Երուանդ՝ Արտաշէսը ձեռք ձգելու համար շատ միջոցներ բանեցուց. բայց երբ տեսաւ որ անկարելի է նպատակին հասնիլ, իր թագաւորական իշխանութիւնը պահելու համար Հռոմայեցւոց հետ բարեկամացաւ, և Միջագետքն անոնց տուաւ. որով Միջագետքի վրայէն Հայոց իշխանութիւնը վերցաւ այլ ևս։ Ասկէ ետք՝ Երուանդ իրեն մայրաքաղաք ընտրեց Արմաւիրը։ Բայց նկատելով որ Երասխ գետն հեռացած է քաղաքէն, Ախուրեան գետին քովերը նոր և խիստ ամուր քաղաք մը շինեց, որ կոչուեցաւ Երուանդաշատ։ Քաղաքին միջնաբերդը բարձր պարիսպներով ու պղնձէ դռներով ամրացուց. իսկ ներսի կողմէն վեր բարձրանալու համար երկաթէ սանդուխներ շինել տուաւ, և անոնց մէջ որոգայթներ դրաւ, որպէս զի երբ անծանօթ մէկը գաղտնի կերպով իր քով երթալ և դաւել ուզէ՝ անոնց մէջ բռնուի։ Արդ՝ ամէն բան իր ուզածին պէս շինուելէ ետք արքայական աթոռն հոն փոխադրեց Երուանդ։ Իր կուռքերուն համար ալ Երուանդաշատի հիւսիսային կողմը փոքրիկ քաղաք մը շինեց, զոր անուանեց Բագարան, և բոլոր կուռքերը հոն փոխադրելով՝ իր Երուազ եղբայրն անոնց քրմապետ կարգեց։ Ասոնցմէ զատ Երուանդակերտ անունով գեղեցիկ քաղաք մըն ալ շինեց։

Այս միջոցներուն՝ փախստական Արտաշէս մեծցած ըլլալով, իր հօրենական գահը ձեռք բերելու համար՝ Պարթեւաց թագաւորին օգնութեամբ և Սմբատ Բագրատունիի առաջնորդութեամբ Հայաստան մտաւ։ Երուանդ ասիկա իմանալուն պէս՝ մեծամեծ պատրաստութիւններ տեսաւ։ Եւ ահա երկու հակառակորդ բանակներն Ուտի գաւառին մէջ իրարու դէմ ելան. բայց Երուանդի նախարարներն իրենց զօրքով Սմբատի կողմն անցան. յետոյ՝ Սմբատի բանակն Արագածլերան կողմերն երթալով, Երուանդի գտնուած բանակին վրայ յարձակեցաւ։ Հոս ալ նախարարներն իրենց տէրը ձգելով Սմբատի կողմն

անցան․ իսկ հաւատարիմ մնացողները՝ Սմբատի զինուորներէն կա՛մ ջարդուեցան, և կամ ցրուեցան փախան։ Երուանդ ալ՝ ձիու վրայ հեծած՝ իր բոլոր ուժովը փախաւ ապաստանեցաւ Երուանդաշատ․ բայց Արտաշէս ու Սմբատ ետեւէն հասան և քաղաքը պաշարելէ ետք՝ ներս մտան վերջապէս․ այս միջոցին՝ զինուորներէն մէկը Երուանդը գտնելով, անոր գլուխը կտրեց և պատերազմին վերջ տուաւ։

*
* *

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ

Երուանդի վրայ բոլոր պատմուածները՝ ինչպէս նաև Երուանդի անձնաւորութիւնը՝ —նախորդ «հայ» թագաւորներու նման— վաւերական համարուելէ դադրած են այլ ևս։ Երուանդաշատ ու Երուանդակերտ քաղաքներու գոյութիւնն եթէ ընդունինք իսկ, ինչ որ շատերու համար տարակուսական է, անոնց շինութեան մասին ըսուածներն առասպելական են։

Եթէ նկատի առնենք, որ Եդեսիայի մէջ երբեք իշխանութիւն ունեցած չեն Հայերը, — քանի որ Եդեսիայի թագաւորութիւնը պարզապէս Ոսրոյենի ասորի իշխանութիւնն էր, — կրնանք դիւրութեամբ հետեւցնել, թէ Երուանդ Բ․ի պատմութիւնը բուն հիմէն խախուտ է։ Երուանդի ենթադրական գոյութեան ժամանակ (65 - 85 Ք․ Ե․) Եդեսիայի վրայ կը թագաւորէին Մա՛նու Զ․ և Աբգար Զ․, իսկ Եդեսիայի թագաւորութիւնը Հռոմայեցւոց ձեռք անցած է ո՛չ թէ Երուանդի ժամանակ՝ այլ Ք․ Ե․ 216ին, պատմական բոլորովին տարբեր պարագաներու տակ, որոնց հետ ծանօթացանք վերջընթեր գլխուն մէջ։

ԳԼՈՒԽ ԺԴ․

ԱՐՏԱՇԷՍ Բ․

Սմբատ Բագրատունի Արտաշէսը Հայոց թագաւոր կը պսակէ.—Արտաշատի հիմնարկութիւնը.—Արտաշէսի և Ալաններու կռիւը.—Արտաշէսի՝ Ալանաց թագաւորին աղջկան հետ ամուսնութիւնը.—Հայ երգիչներու հիւսած առասպելները.—Արտաշէս՝ Պարթեւաց ներքին գործերուն կը միջամտէ.—Սմբատ Բագրատունի կը վարձատրուի Արտաշէսէ, բայց Արտաշէսի Արտաւազդ որդին կը նախանձի և Սմբատի կեանքին դէմ դաւել կ'ուզէ.—Սմբատ կը հրաժարի, և Արտաւազդ անոր տեղը կ'անցնի.—Արտաւազդի միւս եղբայրներուն ալ կարեւոր պաշտօններ կը տրուի.—Արտաշէս Հռոմայեցւոց հարկ տալը կը դադրեցնէ.—Պատերազմ Հայոց և Հռոմայեցւոց միջև.—Հռոմայեցիք կը յաղթուին.—Հռոմայեցիք նոր ուժերով Հայաստանի կը մօտենան, բայց Արտաշէս հպատակութիւն կը յայտնէ.—Արտաշէսի մահն և փառաւոր թաղումը.—Արտաշէսի կատարած բարեզարդութիւններն ու գիտութեանց և արուեստից Հայաստանի մէջ տարածումը.—Արտաշէս Բ. պէտք է ըլլայ Արտաքսիաս.—Արտաշէսի մասին նկարագրուած դէպքերը վերագրելու է Տիրիթին.—Արտաշատ քաղաքը հիմնուած է Արտաքսիասէ, ոչ թէ Արտաշէս Բ.է.—Արտաշէսի և Սաթինիկի ամուսնութեան պարագաներն առասպելական են, և նիւթն առնուած է Ս. Գրքէն.—Հայոց և Հռոմայեցւոց միջև եղած պատերազմը՝ Արտաշէսի ժամանակ չէ.—Արտաշէսի թաղման նկարագրութիւնն առնուած է Յովսեպոսէ։

Երուանդի մեռնելէն ետք Սմբատ թագաւորական գանձարանը մտնելով քննութենէ անցուց, և հոն Սանատրուկի թագը գտնելով՝ Արտաշէսի գլուխը դրաւ և Հայոց ամբողջ երկրին վրայ թագաւոր պսակեց (85—126)։ Արտաշէս ալ Սմբատը Հայոց զօրքին վրայ սպարապետ դրաւ, և պետութեան բոլոր գործերու կարգադրութիւնն անոր յանձնեց։ Յետոյ Սմբատ՝ Արտաշէս-

ափ հրամանով Բագարան գնաց, և Երուանդի Երուազ եղբայրն սպանելով՝ անոր ծառաներն ու գանձերը գրաւեց Արտաշէսին բերաւ. բայց Արտաշէս՝ Երուազի ծառաները Սմբատին նուէր ըրաւ, իսկ գանձերը՝ Պարթեւաց թագաւորին ղրկեց, անկէ տեսած բարիքներուն փոխարէն:

Անկէ ետք՝ Արտաշէս Երասխ և Մեծամօր գետերուն իրարու խառնուած տեղը քաղաք մը շինեց և իր անունով Արտաշատ կոչեց: Երուանդաշատի բոլոր զարդերն ու հարստութիւններն ալ հոն փոխադրեց, և Հայոց մայրաքաղաք ըրաւ զայն:

Այս միջոցներուն Ալանները Վրաց մէկ մասին ու Կովկասի լեռնականներուն հետ միացած՝ Հայաստանի վրայ արշաւեցին: Արտաշէս ալ իր զօրքը ժողվելով՝ անոնց դէմ պատերազմի գնաց, և զանոնք Կուր գետին միւս կողմը փախուց, այնպէս որ՝ գետին մէկ կողմը Հայերը բանակեցան, իսկ միւս կողմը՝ Ալանները: Բայց որովհետև Ալանաց թագաւորին տղան հայ զինուորներու կողմէ գերի բռնուած և Արտաշէսին բերուած էր, Ալանաց թագաւորը հաշտութիւն կը խնդրէր, խոստանալով տալ ինչ որ ուզէր Արտաշէս, և միանգամայն կ'առաջարկէր մշտնջենական դաշինք կնքել, որպէս զի Ալաններն այլ ևս Հայաստանի հողին վրայ ոտք չդնեն: Արտաշէս երբ յանձն չառաւ ետ տալ պատանին, անոր քոյրը Սաթինիկ գետին ափը գալով՝ այս խօսքերն ուղղեց Արտաշէսի բանակին. «Քեզի՛ կ'ըսեմ, ո՛վ քաջ Արտաշէս, որ Ալանաց քաջ ազգը յաղթեցիր. եկուր հաւանութիւնդ տուր ինծի՝ Ալաններու աչագեղ աղջկան, և տո՛ւր այն պատանին՝ վասն զի վրէժ մը լուծելու համար դիւցազնի վայել գործ չէ ուրիշ ազգերու դիւցազուններուն կեանքը վերցնելը, և կամ զանոնք ծառայեցնելով՝ ստրուկներու կարգը դասելն

ու երկու քաջ ազգերու միջև յաւիտենական թշնամութիւն հաստատելը:» Արտաշէս այս խելացի խօսքերը լսելով՝ գետափը գնաց, և աղջիկը տեսնելով հիացաւ. ուստի՝ անմիջապէս հաշտութիւն կնքեց և Սաթինիկն իրեն կին առաւ:

Այս մասին հայ երգիչները հետեւեալ առասպելը հիւսած են:

Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս ի սեաւն գեղեցիկ,
Եւ հանեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն,
Եւ անցեալ որպէս զարծուի սրաթեւ ընդ գետն,
Եւ ձգեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն,
Ընկէց ի մէջք օրիորդին Ալանաց.
Եւ շատ ցաւեցոյց զմէջք փափուկ օրիորդին,
Արագ հասուցանելով ի բանակն իւր:

Աստ իբր բացատրութիւն՝ Խորենացի կ'ըսէ, թէ Արտաշէս Սաթինիկն առնելու համար Ալանաց թագաւորին առատ ոսկի և կաշի ներկելու շատ լայքա տուաւ:

Հարսանեկան հանդէսն ալ այսպէս կը նկարագրեն երգիչները.

Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն Արտաշիսի.
Տեղայր մարգարիտ ի հարսնութեանն Սաթինկանն:

Հայ թագաւորներու սովորութիւնն էր՝ իրենց փեսայութեան օրը դրամ ցրուել, ինչպէս հռոմայեցի հիւպատոսները կ'ընէին. իսկ թագուհիները մարգարիտ կը նետէին:

Անկէ ետք Արտաշէս ինքզինքը տուաւ Հայաստանի բարեկարգութեան գործին: Այս միջոցներուն իմանալով որ Պարթեւաց Արշակ թագաւորը մեռեր է, անոր Արտաշէս որդին պարթեւական գահը բարձրացուց: Բայց ժողովրդին մեծ մասն այս ընտրութեան դէմ ելաւ, և ապստամբութեան դիմեց, որուն առաջքն առնելու հա-

մար Արտաշէս անոնց վրայ դրկեց Սմբատը։ Սմբատ իր պաշտօնը կատարելով՝ բազմաթիւ գերիներ առած ետ դարձաւ։ Արտաշէս Սմբատը վարձատրելու համար պատերազմին բոլոր աւարն ու Գողթն գաւառին արքունի կալուածներէն մէկ մասն անոր տուաւ։ Ասիկա Արտաշէսի մեծ տղուն՝ Արտաւազդի նախանձը գրգռելով, Սմբատի մարմինը մէջտեղէն վերցնել ուզեց. բայց Արտաւազդի չար խորհուրդն երեւան գալով՝ շատ խռովեցաւ Արտաշէս. իսկ Սմբատ ինքնակամ հրաժարեցաւ սպարապետութենէ, և Հայաստանի հարաւային կողմերը քաշուեցաւ։ Ասպարէզն այլ եւս Արտաւազդին մնացած ըլլալով, ասիկա Հայոց սպարապետութեան պաշտօնը ձեռք անցուց վերջապէս։ Բայց Արտաւազդի միւս եղբայրներն ասկէ գոհ չմնացին. ուստի՝ Արտաշէս իր բոլոր զաւակները գոհացնելու համար հետեւեալ կարգադրութիւնն ըրաւ. — Վրոյրը՝ հազարապետ կարգեց և արքունիքի բոլոր գործերն անոր յանձնեց. Մաժանը՝ քրմապետ անուանեց և Կամախ դրկեց. զօրքն ալ չորս մասի բաժնելով՝ արեւելեանը տուաւ Արտաւազդին, արեւմտեանը՝ Տիրանին, հարաւայինը՝ Սմբատին, և հիւսիսայինը՝ Զարեհին։

Արտաշէս օր մը լսելով որ Հռոմայեցւոց մէջ խռովութիւն ծագած է, անոնց հարկ տալը դադրեցուց։ Բայց Հռոմայեցւոց Դոմետիանոս կայսրը (81—96) սաստիկ բարկանալով՝ Արտաշէսի վրայ զօրք դրկեց, և Տիրանը Փոքր Հայքէն մինչեւ Բասեն հալածել տուաւ։ Բասենի մէջ Տիրանին ընկերացան Արտաւազդ ու միւս եղբայրները, ինչպէս նաև Սմբատ, որ՝ հակառակ իր ծերութեան՝ իր քաջութիւնը ցոյց տուաւ և Հռոմայեցիները յաղթելով՝ մինչեւ Կապպադովկիա ետ մղեց։

Հռոմի հարկատու միւս ազգերը Հայոց այս յաղ-

թութենէն քաջալերուած՝ Հռոմայեցւոց հարկ տալը դադրեցուցին։ Բայց Տրայիանոս կայսրը (98—117) արեւելք արշաւելով՝ ապստամբները մէկիկ մէկիկ պատժել սկսաւ։ Արտաշէս այս լուրն առածին պէս՝ մեծամեծ պարգեւներով ու յետնեալ բոլոր տուրքերով աճապարեց գնաց դիմաւորեց կայսրը, և անոր բարկութիւնն իջեցնելով՝ հանգիստ սրտով Հայաստան դարձաւ, ուր շատ մը նշանաւոր գործեր կատարելէ ետք՝ Մարանդ գաւառի Բակուրակերտ աւանին մէջ հիւանդանալով մեռաւ։

Արտաշէս իր պալատականներէն այնքան սիրուած էր, որ դագաղին գերեզման դրուելէն ետք՝ իր սիրելի կիները, հարճերը, ծառաներն ու զանազան մարդիկ՝ այս բաժանումին չկրնալով դիմանալ՝ անձնասպան եղան։

Յուղարկաւորութեան հանդէսն ալ շատ շքով կատարուեցաւ։ Դագաղն ոսկիէ էր, անկողինն ու գահը՝ բեհեզէ, մարմնին վրայի պատմուճանը՝ ոսկեթել. գլուխը դրած էր թագ, իսկ առջեւը՝ ոսկեղէն թուրը. գահին բոլորտիքը շարուած կը քալէին իր զաւակներն ու բազմաթիւ ազգականները, որոնց կը հետեւէին զինուորական պաշտօնեաները, նահապետները, նախարարներու բազմութիւնն ու զօրական վաշտերը, բոլորն ալ զինուած, կարծես թէ պատերազմի կ'երթային։ Առջեւէն պղնձէ փողեր կը հնչեցնէին. իսկ ետեւէն՝ սեւազգեստ լալկան երգիչներ ու ողբասաց կիներ. ասոնց ետեւէն կուգար հասարակ ժողովրդի բազմութիւնը։ Այսպիսի փայլուն թափորով տարին թաղեցին Արտաշէսը։

Արտաշէսի գործերուն վրայ կ'արժէ աւելցնել թէ այս թագաւորն է որ գիւղերու և ագարակներու սահմանները իրարմէ որոշել տուաւ. վասն զի օտար գաղթականներ բերելով Հայաստան՝ լեռներու, հովիտներու և դաշտերու մէջ բնակեցուց, և երկիրը շէնցուց բնակիչ-

ներով։ Հայաստանի սահմաններն ալ որոշելու համար սա միջոցը գործածեց. — հրամայեց քառակուսի քարեր տաշել և մէջտեղերը պնակաձեւ փոս մը շինելով հողին մէջ թաղել. այդ փոսերուն մէջ ալ՝ գետնէն քիչ մը բարձր՝ քառակուսի քարեր դնել տուաւ։

Մինչև Արտաշէսի ժամանակ Հայերը մեծամեծ արուեստներէ ու գիտութիւններէ զուրկ էին. վասն զի աւազակութեամբ ապրելով՝ այս տեսակ գիտութեանց մասին կա՛մ անփոյթ էին և կամ անոնցմէ բա՛ն մըն ալ չէին հասկնար. այսպէս նաև Հայաստանի մէջ գտնուած ծովակներու և գետերու վրայ նաւագնացութիւններ չկային. և ոչ իսկ ձկնորսութեան գործիքներ գոյութիւն ունէին։ Երկրագործութիւնն ալ ամէն տեղ տարածուած չէր։ Մարդիկ՝ հիւսիսային վայրենի ազգերու նման՝ հում միս ուտելով և այլ այս կարգի սնունդներով կ՚ապրէին։ Արդ՝ այս բոլորը կարգի դրաւ Արտաշէս և գիտութիւններով ծաղկեցուց երկիրը, այնպէս որ՝ իր իշխանութեան ժամանակ Հայաստանի մէջ անմշակ հող չէր մնացած, և ամէն տեղ բնակիչներով ու շինութիւններով լեցուած էր։

*
* *

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ

Այս պատմութեան մէջ յիշուած Արտաշէս Բ.ը պէտք է ըլլայ պատմական ժամանակի իսկական Արտաշէս-Արտաքսիասը, զոր պիտի տեսնենք իր կարգին, իսկ նկարագրուած դէպքերը պէտք են տրուիլ Տրդատ-Տիրիթին. վասն զի Խորենացիի Արտաշէս Բ.ը՝ իր Արտաշէս Ա.ին նման՝ գոյութիւն ունեցած չէ։ Թէ Արտաշէս Բ. պէտք է ըլլայ Արտաշէս-Արտաքսիաս՝ մանաւորապէս անկէ

յայտնի է, որ Արտաշատ քաղաքին հիմնադիրն եղած է վերջինս, ոչ թէ Արտաշէս Բ.։ Իսկ Արտաշէս Բ.ի և Տրդատ-Տիրիթի միջև մեծ նմանութիւններ ըլլալուն փաստերը շատոնց ցոյց տուած է Գաթըրճեան (1)։

Արտաշէս Բ.ի և Սաթինիկի վրայ հիւսուած առասպելին իբր նիւթ ծառայած են Եսթերի գրքին Արտաշէսն ու Աստինէ Թագուհին(2)։ Եւ արդէն Խորենացի վերև յառաջ բերուած երգերը դնելէ առաջ՝ անոնց «առասպել» ըլլալը խոստովանած է(3)։

Ըստ իս՝ Արտաշէս Բ.ի մասին հայ գուսաններու յերիւրած երգին իմաստը Խորենացիի ըմբռնածէն բոլորովին տարբեր է, և սապէս մեկնելու է. — Արտաշէս՝ բոլոր կիսաքաղաքակիրթ ազգերու սովորութեան համեմատ՝ Սաթինիկը պարզապէս առեւանգած է, «շիկափոկ պարան»ի մը ծայրն անցուցած «ոսկի օղակ»ն անոր նետելով և մինչև «մէջք»ն անցունելէ ետք՝ «փափուկ օրիորդին մէջքը ցաւցնելու» աստիճան քաշելով «իր բանակը տանելով»։

Գալով Հայոց՝ Հռոմայեցիներու կայսր Դոմետիանոսի զօրքին դէմ պատրազմելու և զանոնք յաղթելու զրոյցին, ինչպէս նաև Տրայիանոսի հետ հաշտութիւն կնքելուն, եթէ բոլորովին առասպելական չեն՝ գոնէ ճշմարտութեան հակառակ կը խօսին. վասն զի՝ ինչպէս կէս դար առաջ ցոյց տուած է Գուտշմիդ, և ինչպէս նոր ատեններս կը հաստատէ Ֆետտէր, այստեղ յիշուած Դոմետիանոսն ուրիշ մարդ չէ բայց եթէ հռոմայեցի զօրա-

(1) Տիեզեր. Պտմ., Բ, 594։

(2) Եսթեր, Ա, 9—12։

(3) «Զայս տեղի առասպելաբանելով վիպասանքն յերգելն իւրեանց ասեն.» և «Դոյնպէս զհարսանեանցն առասպելեալ երգեն»։ (Խոր. Բ, ծ։)

պետ Դոմիտիոս Կորբուլոնը, որ Ներոնի ժամանակ Վաղարշ Ա. Պարթեւաց թագաւորին և անոր Տրդատ եղբօր դէմ պատերազմ մղած է (58—63 Ք. Ե.) (1)։

Արտաշէսի թաղման հանդէսին նկարագրութիւնն ալ առնուած է Յովսեպոսէ, որ գրեթէ նոյն կերպով կը նկարագրէ Հերովդէսի թաղումը(2)։

(1) Հանդ. Ամս. 1894, էր. 166—167։ Նոյնպէս Գաթըրճեան Տիեզ. Պատմ. Բ, 594։

(2) Յովսեպոս, Հրէակ. Պատմ., Հայ թարգմ. էր. 121։

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

ԱՐՏԱՒԱԶԴ Բ.

Արտաւազդ կը թագաւորէ և եղբայրները քովէն կը հեռացնէ.— Որսի ժամանակ անդունդի մը մէջ կ'իյնայ կ'անհետանայ.— Այս մասին հայ երգիչներու հիւսած առասպելները.— Պառաւներու խօսքերը. —Արտաւազդի տեղ՝ դեւ. —Արտաւազդ Բ. պատմական անձ մը չէ.—Արտաւազդի մասին ըսուածներն առնուած են օտար ազգերէ.—Նոյնը կը պատմեն իրենց համար Յոյները, Կաբարդացիները, Օսերը, Վրացիները, Աբխազները, Պարսիկներն ու հայկական տարբեր աւանդավէպեր։

Արտաշէսի մեծ որդին Արտաւազդ գահ բարձրանալով (126—130)՝ իր եղբայրները քովէն հեռացուց և Այրարատէն Աղիովիտ և Առբերանի գաւառները վռնտեց. բայց իր Տիրան եղբայրը միայն քովը պահեց և զանիկա իրեն յաջորդ անուանեց, վասն զի ինք անզաւակ էր։

Արտաւազդ թագաւորելէն մի քանի տարի ետք՝ օր մը կինձ ու վայրի էշ որսալու համար Արտաշատ քաղաքի կամրջէն անցնելով Գին գետի ակունքը կ'երթար. բայց ճամբան խելագարութեան ցնորքներու ենթարկուելով՝ ինքզինքը կորսնցուց, և իր ձիով մէկտեղ խոր փոսի մը մէջ ինկաւ անհետացաւ։ Ասոր իբր մեկնութիւն՝ Գողթն գաւառի երգիչներն առասպել մը հիւսելով կ'երգէին, թէ երբոր Արտաշէսի մահուան ժամանակ շատ մարդիկ՝ հեթանոսութեան սովորութեան համաձայն՝ ինքզինքնին Արտաշէսի գերեզմանին վրայ սպանեցին, ասկէ նեղացաւ Արտաւազդ և հօրը գերեզմանը դառնալով ըսաւ.

Մինչ դու գնացեր
Եւ զերկիրս ամենայն
Ընդ քեզ տարար,
Ես աւերակացս
Ո՞րպէս թագաւորեմ:

Ասոր վրայ Արտաշէս իր տղան անիծեց գերեզմանէն, այսպէս.

Եթէ դու յորս հեծցիս
Յազատ ի վեր ի Մասիս,
Զքեզ կալցին քաջք, տարցին
Յազատ ի վեր, ի Մասիս.
Անդ կացցես,
Եւ զլոյս մի՛ տեսցես:

Այս մասին պառաւներն ալ կ'ըսէին, թէ Արտաւազդ այրի մը մէջ երկաթէ շղթաներով կապուած է, և թէ երկու շուն միշտ անոր շղթաները կը կրծեն, որպէս զի անոնք փրթին և Արտաւազդ ազատելով վերջ տայ աշխարհիս. բայց կ'ըսուի թէ դարբիններու երկաթ ծեծելու ձայնէն շղթաները կը զօրանային: Ասոր համար Խորենացիի ժամանակներն իսկ դարբիններէ շատերը՝ առասպելին հետեւելով՝ կիրակի օրերը մի քանի անգամ սալին կը զարնէին, որպէս զի Արտաւազդի շղթաները զօրանան:

Արտաւազդի մասին երգիչներն ուրիշ շատ առասպելներ կ'երգէին. օրինակի համար՝ կ'ըսէին թէ Արտաւազդի ծնած ժամանակ վիշապազունները տղան գողցան և տեղը դեւ մը դրին.

Վիշապազունք գողացան
Զմանուկն Արտաւազդ,
Եւ դեւ փոխանակ եդին:

*
* *

ԻՍԿԱԿԱՆ ԱԶԳԱՑՈՒՑԱԿ
ՀԱՅ-ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՑ

ա

այ
եր
ա
խ
ձա
նա
պե
կը

պե
դի
տե

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ

Վերի առասպելախառն պատմութիւնը կարդալէ ետք՝ կարծենք հարկ չկայ բացատրել, թէ Արտաւազդ Բ. պատմական անձ մը չի կրնար ըլլալ: Արտաւազդի խորհրդաւոր անհետացումը, քաջերէ բռնուելով Մասիս լեռան մէջ մութ տեղ մը շղթայակապ բանտարկուիլը, շներու կրծումը, են. բոլորն ալ առնուած են օտար ազգերու համանման առասպելներէն:

Ահա օրինակներ.

Պրոմեթեւս շղթայակապ

Ա. Հայկի պատմութեան մէջ (եր. 63) տեսանք թէ յունական դիցաբանութեան համեմատ՝ Զեւս Պրոմե-

թեւսէ վրէժ լուծելու համար Կովկաս լերան վրայ շղթայել տուած է զայն, որ անգղէ մը մշտապէս կրծուելու դատապարտուած է։

Բ։ Կովկասեան ազգերէն Կաբարդացիները կ'ըսեն, թէ Էլբրուս լերան գագաթին վրայ ահագին ժայռ մը կայ, որուն շղթաներով կապուած է ծերունի մը։ Ասիկա կ'սպասէ, որ օր մը երկրիս վրայ այլ եւս եղեգ չբուսնի եւ մաքի չծնի, որպէս զի ինք ազատի։

Գ. Դարձեալ Կովկասեան ազգերէ Օսերը, — նախկին Ալանները, — կը հաւատան, թէ Ամիրան անունով բռնաւոր մը Էլբրուս լեռն այրի մը մէջ կապուած բանտարկուած է, եւ կը մնայ հոն մինչեւ յաւիտեան։

Դ. Վրացիք ալ Օսերու նման Ամիրան կ'անուանեն իրենց բանտարկուած հերոսը, բայց ասիկա աւելի կը մօտենայ մեր Արտաւազդի առասպելին. վասն զի՝ ինչպէս Արտաւազդի քով՝ հոս ալ կը տեսնենք շուն մը, որ միշտ կը լիզէ անոր շղթաները, մաշեցնելու համար զանոնք. բայց վրացի դարբինները տարին մէկ անգամ, աւագ հինգշաբթի օրը, իրենց մուրճերը մի քանի անգամ սալին զարնելով՝ շղթաները կը զօրացնեն։

Ե. Ասոնց մօտ աւանդութիւն մըն ալ գոյութիւն ունի Աբխազներու քով։

Զ. Իսկ մեր մէջ կան Արտաւազդի եւ Շիդարի հէքեաթը, ինչպէս նաեւ Մհերի մասին պատմուած աւանդութիւնը։

Է. Բայց ամենէն հետաքրքրականն այն է, որ Խորենացի իր Պատմութեան Ա. գրքին վերջ (1) ասոր համանման ուրիշ առասպել մը կը պատմէ։ Ան կ'ըսէ, թէ Հրուդէն անունով մէկն Աժդահակը պղնձէ շղթաներով

(1) «Յաղագս Բիւրասպի Աժդահակայ» վերնագիր գլխուն մէջ

կապելով՝ Դեմաւենդ լեռը տարած բանտարկած է այրի մը մէջ, ուսկից Աժդահակ չի կրնար ազատիլ եւ ապականել երկիրը։ Արդ՝ Արտաւազդի մասին գրուածը միթէ այս առասպելին երկրորդ տպագրութիւնը չէ՞, Խորենացիի ձեռքով իսկ կատարուած։

Կապուած թագաւորներու եւ մանաւանդ Արտաւազդի առասպելին դէմ կը խօսի նաեւ Եզնիկ, եր. 104—105 (1)։

(1) Կովկասեան լեռներու մէջ կապուած կամ գամուած հըսկաներու մասին եղած աւանդութիւնները մասնաւոր ուսումնասիրութեան առարկայ ըրած է Վս. Միլլէր, որ 1883ին ռուսերէն լեզուով հրատարակած է զայն։ Ասիկա 1892ին հայերէնի թարգմանուած է Հանդ. Ամս.ի մէջ, եր. 75—80 եւ 102—108։

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ԿՐՕՆՔԸ

Կրօնքի ծագումը — Հայերը բնութենապաշտ.— Հայերը կռապաշտ.— Արամազդ.— Անահիտ. — Վահագն. — Հայկ=Օրիոն.— Երկրորդական աստուածներ.— Հայաստանի ուխտը գլխաւոր մեհեանները.— Հայերը ոգեպաշտ.— Առլէզ։

Մինչև այստեղ զանազան առիթներու մէջ տեսանք, թէ ինչ էր հին Հայոց նախնական կրօնքը։ Այստեղ նոյն նիւթին վրայ համառօտ բայց ընդհանուր ակնարկ մը նետել օգտակարութենէ զուրկ չէ կարծեմ։

Կրօնքի գաղափարը հին ազգերու մէջ գրեթէ մի և նոյն ծագումն ունի ամէն տեղ. վասն զի բոլորն ալ նախապէս բնութենէն առած են իրենց աստուածները. ուստի՝ մարդիկ եղած են նախ բնութենապաշտ, յետոյ բնութեան ամէն մէկ երևոյթին մէյ մէկ կերպարանք տուած և եղած են կռապաշտ, որոնցմէ յառաջ եկած է բազմաստուածութիւնը։

Քրիստոնէութենէն առաջ Հայերը՝ միւս ազգերու նման՝ եղած են թէ՛ բնութենապաշտ, թէ կռապաշտ և թէ բազմաստուածեան։

Հին Հայերը բնութեան տարրերէն կը պաշտէին՝ կրակը, ջուրը, ծառերը, ժայռերը, կենդանիները, և ատոնց նման նիւթեր։ Յետոյ սկսան պաշտել երկնային մարմիններն ալ, ինչպէս՝ արևը, լուսինը և ուրիշ աստղեր՝

Կռապաշտութեան ժամանակ Հայոց ամենէն նշանաւոր աստուածներն էին՝

Արամազդ՝ որ միւս բոլոր աստուածներու գլխաւորը կը համարուէր, և որուն մեհեանը կը գտնուէր Անի ամրոցը, որ է Կամախ կամ Քէմախ։

Անահիտ, որմէ Հայոց թագաւորներն առողջութիւն կը խնդրէին՝ երբ հիւանդ ըլլային, և երբ պատերազմի մէջ յաղթող հանդիսանային՝ նուէրներ կը զոհէին անոր։ Անահիտի մէկ մեհեանը կը գտնուէր Երէզ աւանին մէջ (= Երզնկա), իսկ միւս մեհեանը՝ Աշտիշատի մէջ, ի Տարաւն (= Տարօն = Մուշ)։

Անահիտի գլուխը

Վահագն՝ յաղթութեան աստուածն էր, որուն պաշտօնն էր իրեն դիմողներուն զօրութիւն ու յաղթութիւն բաշխել։ Ասոր ալ գլխաւոր մեհեանը կը գտնուէր Աշտիշատի մէջ, ի Տարաւն, և կը կոչուէր Վահեվահեան մեհեան (1)։

(1) Վահագնի մասին տես նաև անկէ առաջ ըսուածները, երես 95—98։

Տեսանք, թէ Հայկ «նահապետ» ալ երկինք բարձրացուած և աստղերու շարքին մէջ դասուելով՝ իբրև աստուած պաշտուած է հին ժամանակ (Որիոն)։

Այս գլխաւոր աստուածներէն դուրս կային նաև երկրորդական աստուածներ, ինչպէս՝ Միհր, Տիւր, Աստղիկ, Նանէ, Բարշամին, ևայլն։

Հայաստանի մէջ ութը գլխաւոր մեհեաններ կային, որոնց մէջ կուռքերու պաշտօն կը մատուցանէին Հայերը։ Այս մեհեանները կը գտնուէին՝ Արտաշատ, Բագաւան, Անի, Երիզա, Թիլ, Թորդան, Բագայառիճ և Աշտիշատ։

Հայոց մէջ ոգեպաշտութիւնն ալ գոյութիւն ունէր, և ամէն տեղ բարի ու չար ոգիներու ներկայութիւնն ընդունուած էր. այսպէս՝ կը հաւատային, թէ Առլեզ կոչուած բարի ոգիներու շնորհիւ՝ պատերազմի դաշտին վրայ ինկող քաջերու մարմինները կենդանութիւն կրնան ստանալ։

Դ.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՀԱՅԵՐԸ ԿԸ ՋԳՏԻՆ ԱՆԿԱԽ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ՀԱՍՏԱՏԵԼ

Հայաստան Մարաց պետութեան նահանգ. — Հայաստան Պարսից պետութեան նահանգ. — Հայերն անկախութեան դիմելու փորձեր կ'ընեն. — Պատերազմ Հայոց և Պարսից միջև. — Ի՛նչ կ'ըսեն Դարեհի բևեռագիր արձանագրութիւնները. — Հայերը միշտ յաղթող. — Հայերն Ասորեստան արշաւած. — Հայոց դէմ նոր զօրավար կը ղրկուի. — Նոր պատերազմներ. — Արձանագրութիւնք կը լռեն այլ ևս։

Պատմութեանս ընթացքին մէջ տեսանք, թէ Մարաց Կիաքսար թագաւորը (Ք. Ա. 625—584) Բաբելացւոց Նաբուպաղասար թագաւորին (625—604) օգնութեամբ Ասորեստանի վրայ յարձակեցաւ և Նինուէն կործանեց, Ք. Ա. 608 թուին։ Արդ՝ այս յաղթութեան հետևանքով Ասորեստանի պետութիւնը վերջ գտաւ, և ամբողջ աւարն ինչպէս նաև Ասորեստանի հարկատու իշխանութիւնները Կիաքսարի և Նաբուպաղասարի միջև բաժնուեցան։ Կիաքսար իր սահմաններուն ընդարձակման ետեւէ ըլլալով՝ Հայաստանն ու դրացի երկիրները գրաւեց, և հիւսիսէն մինչև Կասպից ու Սև ծովերը, իսկ

արեւմուտքէն մինչեւ Ալիւս գետ տարածուեցաւ։ Բայց Պարսից Կիւրոս Բ. Թագաւորը (558 – 529) Մարաստանը գրաւելէ եւ ինքզինքը Մարաց ու Պարսից թագաւոր հռչակելէ (550) ետք՝ Բաբելացւոց պետութիւնն ալ կործանեց (538), որով Ասիոյ մեծ մասին տէր դարձաւ. հետեւաբար Հայաստան ալ Պարսից իշխանութեան տակ անցաւ։

Բաբելաստանի պետութեան կործանումը խաղաղութեամբ չվերջացաւ սակայն. վասն զի Բաբելացիք պարսկական լուծը թօթափելով իրենց ազատութիւնը վերստին ձեռք բերելու համար ապստամբութեան դիմեցին։ Պարսից նոր թագաւորը Դարեհ Ա. (521—485) այս ապստամբութիւնը զսպելու համար Բաբելոնի վրայ քալեց։ Եւ սակայն միւս հպատակ ազգերէն Հայերն ու Մարերը Բաբելացւոց ապստամբութենէն քաջալերուած՝ մանաւանդ Դարեհի զբաղած վիճակէն օգտուելով՝ իրենք ալ ապստամբութեան դրօշը պարզեցին (520)։ Դարեհ յանկարծակիի եկաւ այս անգամ. նախ շուարած մնաց, բայց յետոյ այս նոր ապստամբութիւններն ալ զսպելու համար հարկ եղած միջոցները ձեռք առաւ. ուստի՝ իր հաւատարիմ զօրավարներէն Վիդառնա անունով մէկը Մարաց վրայ ղրկեց, իսկ Դադարշիս անուն հայ զօրապետն ալ Հայոց վրայ։

Ահաւասիկ ինչ որ Դարեհի բեւեռագիր արձանագրութիւնները կ'ըսեն Հայոց վրայ.—

«Դարեհ թագաւորը կ'ըսէ.

«Արդ՝ Հայաստան ղրկեցի Հայ մը, իմ Դադարշիս
«անուն ծառաս, եւ այսպէս պատուիրեցի անոր.

«Գնա՛ եւ նուաճէ՛ այդ ապստամբ ժողովուրդը, որ
«չի հպատակիր ինծ։

«Իսկ Դադարշիս գնաց Հայաստանը նուաճելու։

«Սակայն ապստամբները բաւական յառաջացած էին դէ-
«պի Դադարշիս, պատերազմի հրաւէր կարդալու համար
«անոր։ Դադարշիս յանձն առաւ պատերազմիլ։ Հայաս-
«տանի մէջ Զուզու անունով տեղ մը կայ. հո՛ն կատար-
«ուեցաւ ճակատը։ Արամազդ ինծ օգնեց։ Արամազդի
«շնորհիւ՝ իմ բանակս թշնամի բանակէն շատ մարդ ջար-
«դեց։ Թուրավահարա ամսու 6ն էր երբ տեղի ունե-
«ցաւ պատերազմը։»

Կ'երեւայ թէ այս պատերազմին մէջ յաղթական գտնուած են Հայերը. վասն զի յաջորդ արձանագրութիւնը կ'ըսէ.

«Ապստամբները կրկին անգամ յարձակեցան, եւ
«նորէն Դադարշիսի վրայ եկան պատերազմելու։ Հայաս-
«տանի մէջ Տիգրա անունով բերդ մը կայ. հո՛ն տեղի
«ունեցաւ ճակատը։ Արամազդ ինծ օգնեց։ Արամազդի
«շնորհիւ՝ իմ բանակս թշնամիին բանակը զարկաւ։ Թու-
«րավահարա ամսու 18ն էր երբ պատերազմը կատար-
«ուեցաւ։

«Թշնամին 540 մեռեալ թողուց պատերազմի դաշ-
«տին վրայ. իսկ 520 հոգի գերի բռնեց Դադարշիս։»

Բայց Հայոց կողմէ եղած այսքան կորուստը պարտութեան նշան մը չէ երբեք. վասն զի արձանագրութեան մէջ Դարեհ կը խոստովանի թէ՝

«Երրորդ անգամին ըլլալով ապստամբներն ոտքի ե-
«լան՝ Դադարշիսի վրայ յարձակելու եւ անոր դէմ պա-
«տերազմելու համար։ Հայաստանի մէջ Ուհյամա անու-
«նով բերդ մը կայ. հո՛ն տեղի ունեցաւ պատերազմը։
«Արամազդ ինծ օգնեց։ Արամազդի շնորհիւ՝ իմ բանակս
«թշնամիին բանակէն շատ մարդ ջարդեց։ Թաիգարճաիս
«ամսու 9ն էր երբ պատերազմը կատարուեցաւ։ Յետոյ՝
«մինչեւ Մարաստանէն վերադարձս՝ Դադարշիս Հայաս-
«տանի մէջ սպասեց զիս։»

Եւ սակայն յաղթութիւնը մնաց Հայոց կողմը, որոնք Դադարշիսը մինչեւ Ասորեստան հալածելով՝ հաստատուեցան հոն, ինչպէս կարելի է հետեւցնել յաջորդ արձանագրութենէն։ Այս պարտութեան լուրն առնելուն պէս Դարեհ՝ անմիջապէս պաշտօնանկ ըրաւ Դադարշիսը, և անոր տեղ ուրիշ զօրավար մը ղրկեց։ Ահա թէ ինչ կ՚ըսէ արձանագրութիւնը.

«Հայաստան ղրկեցի Վաւմիսա անունով Պարսիկ մը, «իմ ծառաս, և այսպէս պատուիրեցի.

«Գնա՛ նուաճէ՛ այդ ապստամբ ժողովուրդը, որ «չի հպատակիր ինձ։

«Արդ՝ Վաւմիսա Հայաստանը նուաճելու գնաց։ «Ապստամբները Վաւմիսայի վրայ քալեցին, պատերազմի «հրաւէր կարդալու համար անոր։ Ասորեստանի մէջ Իզիդու անունով տեղ մը կայ. պատերազմը հո՛ն պատահեցաւ։ «Արամազդ ինձ օգնեց։ Արամազդի շնորհիւ՝ իմ բանակս «թշնամիին բանակէն շատ մարդ ջարդեց։ Անամակա «ամսու 15ն էր երբ պատերազմը տեղի ունեցաւ»։

Պատերազմը չէ վերջացած դեռ։ Հայ ապստամբները՝ թէեւ նահանջած՝ նորէն կը գործեն, որուն ապացոյց է հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Ապստամբները պատերազմելու համար կրկին անգամ յարձակեցան Վաւմիսայի վրայ։ Հայաստանի մէջ «Աւտիյարա անունով տեղ մը կայ. հո՛ն պատահեցաւ «պատերազմը։ Արամազդ ինձ օգնեց։ Արամազդի շնորհիւ՝ իմ բանակս թշնամիին բանակէն շատ մարդ ջարդեց։ Թուրավահարա ամսու վերջն էր (1) երբ պատերազմը տեղի ունեցաւ։ Ցետոյ՝ մինչեւ Մարաստանէն «վերադարձս՝ Վաւմիսա Հայաստանի մէջ սպասեց գիս»։

(1) Այն է՝ Ք. Ա. 519 տարուան Մայիս ամիսը։

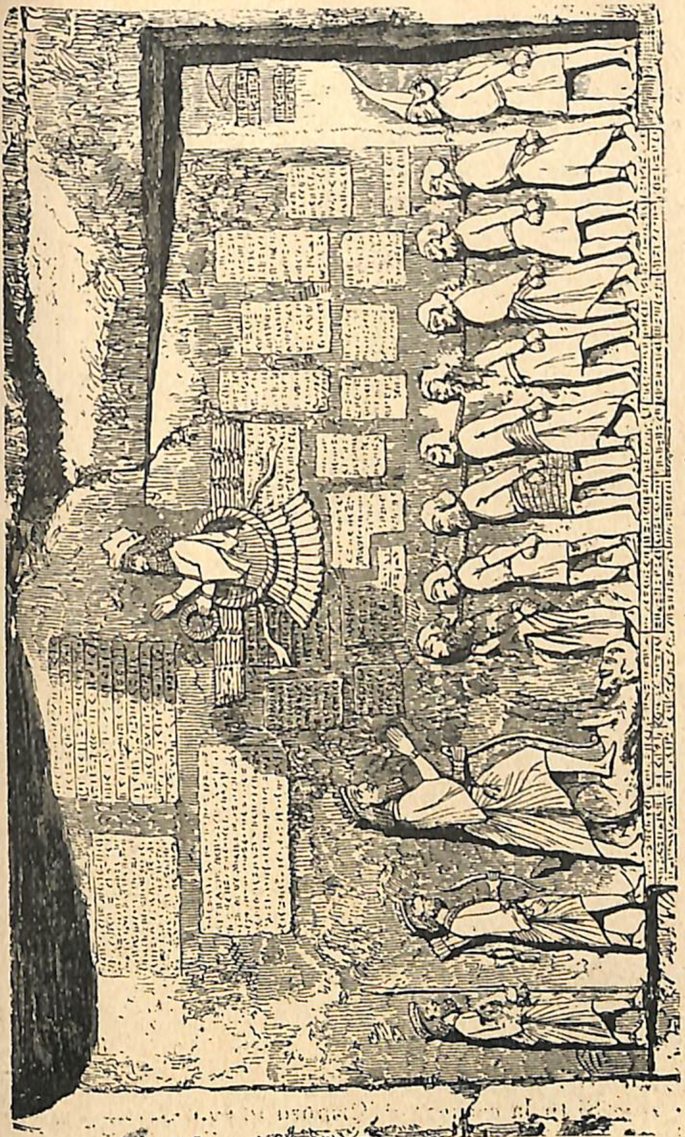

Ապստամբները Դարեհի առջեւ

Այս պատերազմին մէջ Հայերու կորուստն եղած է 2,045 անձ մեռած և 559 հոգի ալ գերի բռնուած։

Եւ որովհետեւ արձանագրութիւնները Հայոց խօսքը չեն ըներ այլ եւս, կ՚ենթադրենք թէ բոլորովին յաղթուած են Հայերը և իրենց հպատակութիւնը յայտնած Դարեհին (1)։

(1) Դարեհ Ա.ի և Հայոց միջեւ կատարուած պատերազմներու ինչպէս նաև յարակից պարագաներու մասին տեսնել Բազմավէպի մէջ գրած ընդարձակ յօդուածս, 1899, եր. 6—45, ուր դրուած են նաև վերոյիշեալ արձանագրութիւններու բոլոր բնագիրները, ընթերցումներն ու թարգմանութիւնները։

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՍԿԻԶԲԸ

Հայերը Պարսից իշխանութեան հպատակ.—Հայերը Մակեդոնացւոց իշխանութեան տակ.—Միհրան կուսակալ Հայոց. — Փրատափեռնէս = Նէօպտղոմէոս Հայաստանի տէր կը դառնայ. — Նէօպտղոմէոս թագաւոր Հայոց.—Անկախ Հայաստան.—Նէօպտղոմէոս Մակեդոնացիներէ կը հալածուի և կ՚սպանուի.—Որոնտէս = Հրա՞նտ = Երուա՞նդ. — Արդուատէս = Արդուարդ. — Կապպադովկիայի Արիարաթէս իշխանը Հայոց օգնութեամբ Մակեդոնացիները կը վռնտէ իր երկրէն, և թագաւոր կը պսակուի. — Արտաբազանէս = Արտաւազ. — Հայերը Սելեւկացւոց իշխանութեան տակ.— Որոնտէս. — Սելեւկացիք կը տիրեն Հայաստանի.—Արտաքսիաս = Արտաշէս և Զարիադրէս = Զարեհ նախ կուսակալ Հայոց, իսկ յետոյ՝ երկուքն ալ անկախ թագաւոր։

Դարեհի վերջնական յաղթութեամբ Հայերը Պարսից իշխանութեան տակ մնացին, և իրենց երկիրը մինչեւ Աղեքսանդր Մեծի փառաւոր յաղթանակները, — այսինքն մինչեւ այն օրը՝ երբ Աղեքսանդր Մեծ Պարսից պետութիւնը կործանելով Ասիոյ մեծագոյն մասին տէր դարձաւ (330), — Պարսից կողմէ դրուած կուսակալներով կառավարուեցաւ։ Այս թուականէն սկսած՝ Հայերը Պարսից հետ միասին մակեդոնական իշխանութեան տակ անցան, և Հայաստանի վրայ կուսակալ նշանակուեցաւ ՄԻՀՐԱՆ անունով Պարսիկ մը (330—323), որ Սարդէսի կուսակալ էր առաջ։ Բայց Աղեքսանդրի մահուամբ (323) իր ծովածաւալ պետութիւնը զօրավարներուն միջեւ բաժնուեցաւ և Հայաստան ՓՐԱՏԱՓԵՌՆԷՍ կամ ՆԷՕ-

ՊՏՂՈՄԷՈՍ [1] անուն զօրավարին բաժին ինկաւ, իսկ Պափղագոնիա, Կապպադովկիա ու Պոնտոսի ամբողջ եզերքը՝ Եւմենէսի։

Նէօպտողմէոս, որ նախապէս Վրկանաց կամ Հիւրկանիայի ու Պարթեւաստանի կուսակալ էր և իր անունով ու պատկերով դրամ տպած [2], երբ Հայաստանի տէր դարձաւ՝ ինքզինքը Հայոց թագաւոր հռչակեց (323 Ք. Ա.)։ Բայց Պերդիկկաս, մակեդոնական կուսակցութեան գլխաւորը, որ Աղեքսանդրի կողմէն գրաւուած երկիրներուն վրայ մակեդոնական իշխանութիւնը պահպանել կ'ուզէր, երբոր Նէօպտողմէոսի թագաւոր հռչակուիլն իմացաւ՝ իր կուսակցութեան պատկանող Եւմենէսը վրան ղրկեց և սպանել տուաւ (322)։

Նէօպտողմէոսի օրով Հայաստանի անկախութեան ապացոյց է սա պարագան, թէ երբ Կապպադովկիայի նախորդ թագաւորն Արիարաթէս Ա. (331—322) մակեդոնական տիրապետութեան դէմ պատերազմելուն համար մահուան պատիժ էր կրած Մակեդոնացիներէ, իր Արիարաթէս որդին փոքրիկ գնդով մը Հայաստան փախաւ, ուր ամէն հետապնդումէ ազատ մնաց։

Նէօպտողմէոսի սպանումէն ետք իր տեղն անցաւ ՈՐՈՆՏԷՍ կամ Հրանտ և կամ Երուանդ (322—301)․ իսկ ասոր յաջորդեց ԱՐԴՈԽԱՏԷՍ կամ ԱՐԴՈԽԱՐԴ անունով հայ մը (301), որուն տիրապետութեան ժամա-

(1) Ուրիշներ Նէօպտողմէոսի «յաջորդ» կը նկատեն Փրատափեռնէսը. բայց յոյն և լատին պատմիչներու համաձայն Փրատափեռնէս այն անձն էր՝ որ Աղեքսանդրի մահուանէն անմիջապէս Հայաստանի տէր դարձաւ և սպանուեցաւ Եւմենէսէ։

(2) Barclay Head, A Guide to the coins of the Ancients, տախտ. ԻԸ, թիւ 15։

նակ վերոյիշեալ Արիարաթէս իշխանը «Հայոց Արդուատէս թագաւորէն առած բանակով (Կապպադովկիայի) մակեդոնացի զօրավար Ամինդասն սպանեց, և Մակեդոնացիներն անմիջապէս երկրէն դուրս վռնտելով՝ իր հայրենի գահը բազմեցաւ» [1], իբրև Արիարաթէս Բ. թագաւոր Կապպադովկիոյ (301—280)։

Արդուարդէ ետք ժամանակ մը Հայոց թագաւորութեան հետքը կը կորսնցնենք, բայց յետոյ իբրև Հայոց թագաւոր կը գտնենք Ատրպատականի ԱՐՏԱԲԱԶԱՆԷՍ կամ ԱՐՏԱՒԱԶ թագաւորը (239—220 ?)։ Արդ՝ Սելեւկացւոց Անտիոքոս Գ. կամ Անտիոքոս Մեծ թագաւորը (222—186) Արտաւազի երկիրները գրաւելու համար ասոր դէմ պատերազմ հրատարակեց։ Արտաւազ՝ Սելեւկեան երիտասարդ և հզօր պետութեան դէմ դնելու անկարող՝ իր հպատակութիւնն յայտնեց Անտիոքոսի։

Արտաւազին յաջորդեց Երոնտէս (220 ?) որ կ'երեւայ թէ Սելեւկեաններէն ապստամբեցաւ. վասն զի Անտիոքոս Մեծ ասոր օրով Հայաստանը բոլորովին գրաւեց և Հայերը Սելեւկեաններու տիրապետութեան տակ անցան (215 ?)։ Անտիոքոս Հայաստանի հիւսիս-արեւելեան մեծ բաժնին վրայ կուսակալ դրաւ ԱՐՏԱՔՍԻԱՍ կամ ԱՐՏԱՇԷՍ անունով մէկը, իսկ հարաւ-արեւմտեան փոքր բաժնին վրայ՝ ԶԱՐԻԱԴՐԷՍ կամ ԶԱՀՐԱՏ և կամ ԶԱՐԵՀ, որոնք իրենց վեհապետին՝ Անտիոքոսի՝ Մագնեսիայի (=Մանիսա) առջեւ Հռոմայեցիներէ կրած պարտութենէն օգտուելով, Հռոմայեցւոց կողմն անցան և ինքզինքնին անկախ թագաւոր հռչակեցին (190)։

Նախապէս Արտաշէսի երկիրը կը բովանդակէր Զոր-

(1) Դիոդ. Սիկիլ. ԼԱ, ԺԹ, 5։

բորդ Հայք, Աղձնիք, Տուրուբերան, Այրարատ ու թերեւս նաև Սիւնիք նահանգները, իսկ Զարեհի երկիրը՝ Ծոփք, Անձիտ, Ոստմանտիս և ուրիշ մի քանի գաւառներ միայն. բայց Հայաստանի տարածութիւնը չուտով մեծցաւ այս երկուքին ձեռքով, որոնք «չրջաբնակ ազգերէն շատ մը երկիրներ յափշտակեցին [1]»։

Կեղծ դրամ Զարեհի

(Արտատպուած «Բանասէր»է)

(1) Հ. Հիւբշման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, թրգմ. Հ. Բ. Վ. Պիլէզիկճեան, էր. 16 և 71։

ԱՐՏԱՇԻՍԵԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԱՐՏԱՔՍԻԱՍ=ԱՐՏԱՇԷՍ Ա.

Արտաքսիաս հիմնադիր Արտաշիսեան հարստութեան. — Խորենացիի Արտաշէս Ա.ը մեր Արտաքսիասն է. — Արտաքսիաս Հայաստանի սահմանները կ՚ընդարձակէ. — Խորենացիի Արտաշէս Բ.ը նոյնպէս մեր Արտաքսիասն է. — Արտաքսիաս հիմնադիր Արտաշատի. — Հայ գուսաններու երգերն Արտաքսիասի մասին են. — Արտաքսիաս Զարեհի թագաւորութիւնը ձեռք անցընել կուզէ. — Արտաքսիասի պախարակելի խորհուրդն և անյաջողութիւնը. — Սելեւկացւոց թագաւոր Անտիոքոս Դ. Հայաստան կ՚արշաւէ և Արտաքսիաս կը յաղթուի. — Արտաքսիաս Սելեւկեաններէն վրէժ լուծելու համար Մարաց թագաւոր Տիմարքոսի հետ կը միանայ, բայց պատերազմի ժամանակ երկուքն ալ կը սպանուին։

Հայոց իսկական անկախ թագաւորն և առաջին — Արտաշիսեան — հարստութեան հիմնադիրն եղած է Արտաքսիաս կամ Արտաշէս Ա., որ, ինչպէս տեսանք, Ք. Ա. 190 թուականին Անտիոքոս Մեծէն ապստամբելով՝ Զարեհի հետ միասին անկախութիւն հռչակեց և իր խնամքին յանձնուած նահանգներուն տիրացաւ։

Խորենացիի պատմած իսկական Արտաշէս Ա.ը կամ սովորաբար «Արտաշէս աշխարհակալ» անունով ծանօթ թագաւորը՝ մեր Արտաքսիասն է. վասն զի այս թագաւորն է որ իր երկրին սահմաններն անհամեմատ կերպով ընդարձակեց և միայն հինգ նահանգէ բաղկացած իր նորահաստատ պետութեան միացուց Փայտակարան, Վասպուրական, Գուգարք, Տայք, Բարձր Հայք, Մոկք, Կորճայք (մասամբ), Ուտի և Արցախ նահանգներն ալ,

որոնք Մարաց, Վրաց և ուրիշ ազգերու կը պատկանէին։

Խորենացիի Արտաշէս Բ. թագաւորն ալ մեր Արտաքսիասին հետ չփոթուած է. վասն զի Կարքեդոնացւոց Աննիբալ զօրապետը (221 — 183) Հռոմայեցիներու հետապնդումներէն ազատ մնալու համար Հայաստան փախած և Արտաքսիասի քով ապաստանած միջոցին՝ պատճառ եղած է Հայոց մայրաքաղաք Արտաշատի շինութեան, զոր Խորենացի կը վերագրէ Արտաշէս Բ.ի։ Նոյն իսկ հակառակ Ստրաբոնի, Պլուտարքոսի և դասական ուրիշ պատմիչներու վկայութեանց՝ եթէ Մոմզէնի և Հիւբշմանի հետ Աննիբալի մասնակցութիւնը վաւերական չընդունինք, Արտաքսիասի կողմէ շինուած ըլլալուն դէմ ոև է առարկութիւն կարելի չէ բարձրացնել մանաւանդ երբ Հիւբշման ալ կ'ընդունի թէ Արտաշատի հիմնարկութիւնը կատարուած է Ք. Ա. 166ին (1), այսինքն՝ Արտաքսիասի իշխանութեան ժամանակ, քանի որ այս թագաւորը մեռած է 159ին։ Ասկէ զատ՝ Արտաշատի բուն անունն է— ինչպէս դրամները ցոյց կուտան — APTAΞICAT, և կամ ինչպէս կ'ըսէ Ստրաբոն՝ Ἀρταξιάσατα, այսինքն՝ «Արտաքսի-շատ կամ Արտաքսիա-շատ = Արտաքսիասի ուրախութիւն»։ —

Հայ գուսաններու յօրինած այն առասպելախառն երգերը զոր Խորենացի Արտաշէս Բ.ի համար շինուած կը կարծէ, տարակոյս չկայ թէ Արտաքսիասի համար էին։ Այսպէս Արտաքսիասին վերագրելու է նաև Արտաշէս Բ.ի ընծայուած Հայաստանի բարեզարդութիւնները։

Արտաքսիաս-Արտաշէս Զարեհի երկիրներն ալ գրաւելով իր պետութեան միացնելու համար՝ Ծոփաց թա-

(1) Հին Հայոց տեղւոյ անունները, եր. 316։

գաւորութեան վրայ յարձակեցաւ. և՝ որպէս զի իր նպատակին հասնի, նախ և առաջ Զարեհի թագաժառանգ Միհրօբարզան կամ Միթրոբուզանէս իշխանը մէջտեղէն վերցնել ուզեց, որուն համար Կապպադովկիայի Արիարաթէս Դ. թագաւորին (220—163) աջակցութեան դիմեց. բայց Արիարաթէս Արտաքսիասի եպերելի խորհուրդը մերժելով՝ Միհրօբարզանը Ծոփաց թագաւոր հռչակեց (165)։

Այս միջոցներուն Սելևկացւոց Անտիոքոս Դ. Թագաւորը (174—164) զօրանալով՝ իր նախորդներուն կորսուած երկիրները նորէն ձեռք բերելու համար Հայաստան արշաւեց։ Արտաքսիաս յաղթուեցաւ. և ծանր տուգանքներ վճարելով ու հարկեր խոստանալով միայն կրցաւ իր օձիքն ազատել (165)։ Բայց Արտաքսիաս այս պարտութեան վրէժը լուծելու համար գնաց միացաւ Մարաց թագաւոր Տիմարքոսի հետ, որ Սելևկեանց՝ Մարաստանի կուսակալ էր առաջ, բայց յետոյ անոնցմէ ապստամբելով՝ ինքզինքը Մարաց թագաւոր հռչակած։ Արդ՝ Տիմարքոս միացեալ բանակով Սելևկեանց Դեմետրիոս Ա. թագաւորին (162—150) վրայ քալեց, և առժամանակեայ յաղթութենէ մը ետք՝ ինք ալ — թերևս Արտաքսիասի հետ — զարնուեցաւ մեռաւ (159)։

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԱՐՏԱՒԱԶԴ Ա.էՆ ՄԻՆՉԵՒ ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾ

Հայաստան կ՚սկսի պարթեւական ազդեցութեան տակ իյնալ. — Արտաւազդ Ա. — Տիգրան Ա. — Արտուադիստոս = Արտաւազդ Բ. — Տիգրան Բ. որդի Տիգրան Ա.ի։

Արտաքսիասի մեռնելէն ետք մինչեւ Տիգրան Մեծ Հայաստանի վիճակին վրայ շատ քիչ տեղեկութիւն ունինք. բայց այսչափ միայն գիտենք, որ այս ժամանակամիջոցին մէջ Պարթեւներն սկսած են իրենց ազդեցութիւնը տարածել Հայաստանի վրայ։ Ուրեմն, ինչ որ հետեւեալ իրադարձութիւններէն կը տեսնուի, Հայերը Սելեւկեաններու հովանաւորութենէն բոլորովին ազատելով Պարթեւներու թեւերուն տակ մտած են։

Միհրդատ Ա. Պարթեւ

Արտաքսիասին յաջորդեց իր որդին ԱՐՏԱՒԱԶԴ (159 — 149), որ մեր ընդունած դրութեան համաձայն պատմական Արտաւազդ Ա. թագաւորն է, և որ Մ. Խորենացիի քով Արտաւազդ Բ. եղած է։

Արտաւազդ Ա.ի ժամանակ Պարթեւաց Միհրդատ Ա. թագաւորը (174 — 136) Հայաստան արշաւելով՝ Արտաւազդը գահէն հրաժարեցուց և տեղը դրաւ ՏԻԳՐԱՆը, որ հաւանականաբար Արտաւազդի տղան էր, զոր պատմական առաջին Տիգրանը պիտի ընդունինք։ Ասիկա իշխած է Ք. Ա. 149էն մինչեւ 123[1]։

Տիգրան Ա.էն յետոյ Հայոց գահին վրայ կը տեսնենք ԱՐՏՈՒԱԴԻՍՏՈՍ անունով մէկը (123 — 94), որ ուրիշ մէկը չէ այլ Տիգրան Ա.ի երէց որդին և Տիգրան Մեծի եղբայրը։

Պատմական քննիչներն Արտուադիստոս անունը կը սրբագրեն և կ՚ընեն «Արտաւազդ»։ Այս հաշուով ասիկա կ՚ըլլայ՝ ԱՐՏԱՒԱԶԴ Բ.։

Արտաւազդ Բ. Պարթեւաց Միհրդատ Բ. թագաւորին (124 — 87) հետ պատերազմելով յաղթուեցաւ, և տեղն անցաւ իր եղբայրը Տիգրան Բ., այսինքն Տիգրան Ա.ի երկրորդ որդին Տիգրան Մեծ։

(1) Այս Տիգրանը կը յիշէ քրիստոնէական երկրորդ դարու յոյն պատմիչն Ապպիանոս (De Reb. Syr. 48). բայց Յուստի (F. Justi, **Iranisches Namenbuch**, եր. 324) անճիշտ կերպով Ապպիանոսի կարծիքը «սխալ» կը համարի։ Իսկ Հիւբշմանի (Հին Հայոց տեղւոյ անունները, եր. 23) խօսքերէն կը հետեւի, թէ ինք Ապպիանոսի Տիգրանին վաւերական ըլլալն ընդունած է։ Ուրեմն տարակոյս չի մնար այլ եւս Տիգրան Ա.ի թագաւորութեան, իբրեւ հայր Տիգրան Բ.ի, զոր Խորենացի իր Արտաշէս Ա.ին տղան կ՚ընէ։

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾ

(ՏԻԳՐԱՆ Բ.)

Տիգրան Բ. Պարթեւաստանէն Հայաստան կը դառնայ և Հայոց թագաւոր կը պսակուի. — Տիգրան Ծոփաց թագաւորութեան վերջ կուտայ և Ծոփքը Հայաստանին կը կցէ. — Պոնտոսի Միհրդատ Զ. թագաւորը Տիգրանի բարեկամութիւնը կը ցանկայ, և իր աղջիկը Տիգրանին կուտայ.— Տիգրանի և Միհրդատի միջև փոխադարձ օգնութեան դաշինք կը կնքուի.— Դաշնադրութեան երկու գլխաւոր յօդուածները.— Տիգրան Կապպադովկիայի Արիոբարզանէս Ա. թագաւորին վրայ կը յարձակի, զայն կը վռնտէ, և տեղը կը դնէ Միհրդատի տղան.— Արիոբարզանէս Հռոմայեցւոց օգնութեամբ նորէն իր աթոռը կը դառնայ. — Տիգրան Պարթեւաց երկիրը կ'արշաւէ, և անոնցմէ գաւառներ կը կորզէ.— Տիգրան Մարաց երկիրը կը յարձակի.—Տիգրան Ասորւոց երկիրները կը գրաւէ և Սելեւկեաններու թագաւոր կը հռչակուի.—Տիգրանակերտի շինութիւնը. —Տիգրանակերտ օտար բնակիչներով կը լեցուի.—Միհրդատ Հռոմայեցիներէն կը յաղթուի և Հայաստան կը փախի. — Հռոմայեցի սպարապետը Լուկուլլոս Տիգրանէն կը պահանջէ Միհրդատը.— Տիգրան կը մերժէ. — Առաջին պատերազմ Հռոմայեցւոց և Հայոց միջև.— Տիգրանակերտ Հռոմայեցւոց ձեռք կ'իյնայ.— Հռոմայեցիք Հայաստանէ դուրս Տիգրանի գրաւած երկիրներուն տէր կը դառնան.— Լուկուլլոս Արտաշատի վրայ կը քալէ, բայց կէս ճամբէն ետ կը դառնայ.— Լուկուլլոս կը հալածուի Հայերէ.— Հռոմ պաշտօնանկ կ'ընէ Լուկուլլոսը, և տեղը կը ղրկէ Պոմպէոսը.— Տիգրանի զաւկին՝ Տիգրան Փոքրի դաւաճանութիւնները.— Նախ Պարթեւները իսկ յետոյ Հռոմայեցիները կը պաշարեն Արտաշատը.— Պոմպէոս նեղը կը դնէ Տիգրան Մեծը, որ իր հնազանդութիւնը կը յայտնէ անոր.— Տիգրան Մեծ նորէն իր աթոռը կը դառնայ. իսկ Տիգրան Փոքր շղթայակապ Հռոմ կը տարուի։

Հայոց ամբողջ պատմութեան մէջ եթէ փառաւոր էջ մը ունինք՝ այն ալ Տիգրան Մեծի թագաւորութեան

ժամանակն է, ոսկի տառերով գրուելու արժանի․ բայց աւա՛ղ, որ մինչև անգամ օտար պատմիչներու հիացման նիւթ դարձած այս յաղթական և պանծալի շրջանը, որուն մէջ Տիգրան փառաց գագաթնակէտը հասած՝ դափնիէ դափնի կը թռէր և որուն ձի հեծած ժամանակ չորս գերի թագաւորներ քալելով կը հետեւէին, հրեղէն վաղանցուկ բոցի մը պէս նախ շողշողուն ճառագայթներով իր բոլորտիքը լուսաւորելէ ետք՝ կամաց կամաց իջաւ չիջաւ մարեցաւ, փոխանակ տեւական և մշտավառ մնալու, ինչպէս նուիրական կրակն ատրուշաններու...

Այս ցաւալի անկման պատճառ դարձան նախ Տիգրանի աները՝ Միհրդատ, և յետոյ Տիգրանի հարազատ որդին՝ Տիգրան, որոնք իրենց փառասիրական քմահաճոյքներուն գոհացում տալու համար Հայոց Արքայից Արքան առաջնորդեցին դէպի անդունդ, ինչպէս պիտի տեսնենք վարը։

Տիգրան Բ. որ իրաւամբ «Մեծ» և «Արքայից արքայ» տիտղոսներուն արժանացած է, նախապէս իր մանկութեան ժամանակ պատանդ տարուած էր Պարթեւներէ. բայց երբ իր Արտաւազդ եղբայրը Պարթեւաց Միհրդատ Բ. թագաւորէն յաղթուեցաւ, իր հայրենի կալուածներէն եօթանասուն հովիտ փրկանք տալով Հայաստան դարձաւ և թագաւոր պսակուեցաւ (94)։

Տիգրան իր թագաւորութեան յաջորդ տարին յարձակեցաւ Ծոփաց վերջին թագաւոր Արտանէսի վրայ, անոր երկիրները նուաճեց և բուն Հայաստանին կցելով Հայոց պետութեան սահմաններն ընդարձակեց (93)։ Տիգրանի յաջողութիւններու և յաղթութիւններու լուրն երբ իմացաւ Միհրդատ Զ. կամ Միհրդատ Եւպատոր, Պոնտոսի թագաւորը (120—63), իր ծրագիրներուն իրա-

գործման ամենէն յարմար գործիքը գտած եղաւ. ուստի Տիգրանի բարեկամութիւնը վայելելու համար իր Գորդիոս անուն պալատական բարձր պաշտօնեան անոր ղրկեց և իր Կլէոպատրա աղջիկը կնութեան առաջարկեց, յայտնելով միանգամայն, թէ երբ խնամիական այսպիսի կապով իրարու հետ միանան և մէջերնին փոխադարձ օգնութեան դաշինք կնքեն՝ մէկ կողմէ Հռոմայեցւոց արշաւանքներուն և միւս կողմէ Պարթևաց յարձակումներուն դէմ դնելով կրնան իրենց պետութիւններուն սահմանները դիւրութեամբ պաշտպանել: Տիգրան համաձայնեցաւ, և ամուսնութիւնը կատարուեցաւ:

Միհրդատ Զ. Պոնտացի

Ինչպէս կ'երևայ, երկու վեհապետներու միջև կատարուած դաշնադրութեան գլխաւոր յօդուածը կը տրամադրէր, որ Տիգրան հայ բանակով պիտի հսկէր Պարթևաց սահմաններուն վրայ, և՝ ի հարկին՝ անոնց երկիրները պիտի արշաւէր. իսկ Միհրդատ պոնտական բանակով պիտի հսկէր Հռոմայեցւոց սահմաններուն վրայ, և՝ առիթը ներկայացած պահուն՝ հռոմէական երկիրները պիտի նուաճէր: Ուրիշ յօդուած մը կը տրամադրէր, որ երբ երկուքը միասին ու և է թշնամիի դէմ պատերազմ

մղէին՝ գրաւուած երկրին տէր պիտի դառնար Միհրդատ, իսկ գերիներն ու գանձերը բաժին պիտի մնային Տիգրանի:

Այս դաշնադրութենէն անմիջապէս ետք Տիգրան իր աներոջ հաճոյքին Կապպադովկիայի Արիոբարզանէս Ա. թագաւորին (96—63) վրայ յարձակեցաւ և Միհրդատի որդին Արիարաթէս Ը., — որ Կապպադովկիայի թագաւոր էր առաջ (100—97), բայց ետքէն Հռոմայեցիներէ վտարուելով տեղը դրուած էր իրենց կուսակից Արիոբարզանէս, — նորէն գահ բարձրացուց (93): Արիոբարզանէս՝ Տիգրանի ձեռքէն փախաւ ապաստանեցաւ Հռոմայեցւոց քով, որոնք թերևս Արիոբարզանէսը պաշտպանելէ աւելի՝ Փոքր Ասիոյ մէջ Միհրդատի քաղաքական ազդեցութեան զօրանալուն տեղի չտալու համար Սուլլայի առաջնորդութեամբ զօրաւոր բանակ մը ղրկեցին Արևելք, և Արիոբարզանէսն իր գահը նստեցուցին: Բայց Սուլլա երբ Հռոմ դարձաւ, Տիգրան՝ Միհրդատի խնդրանքով՝ իր Միհրան ու Բագու զօրավարներն իսկոյն Կապպադովկիա ղրկեց և Արիոբարզանէսը նորէն վռնտեց: Եւ սակայն Հռոմայեցիք նորէն յաջողեցան Արիոբարզանէսն իր աթոռը նստեցնել:

Պարթևաստանի մէջ Միհրդատ Բ. թագաւորին (124—87) մահէն ետք՝ ներքին խռովութիւններն սկսան ալեկոծել երկիրը, և այս պատճառով՝ իր ժամանակին այս հզօր իշխանութիւնը կամաց կամաց քայքայման ատենին հասաւ: Տիգրան այս վիճակէն օգտուելով՝ իր և իր նախնեաց վրէժը լուծելու համար Պարթևաց երկիրն արշաւեց և մինչև Արբելա ու Նինուէ յառաջացաւ, ճամբուն վրայ գտնուած բոլոր աւաններն ու գիւղերը քանդելով աւերելով: Պարթևներն ստիպուեցան իրենց համար խիստ նուաստացուցիչ և աղետալի դաշինք մը կնքել. այսինքն՝ Ք. Ա. 94 թուականին Տիգրանի ձեռքէն իրր

փրկանք առնուած եօթանասուն հովիտներն ետ դարձնելէ զատ՝ հիւսիսային Միջագետքի երկու բարգաւաճ գաւառները — Միգդոնիան ու Ոսրոյենը — վրայ տուին, և Պարթեւաստանի հիւսիսային արեւմտեան կողմի իրենց բոլոր աւատառուները Տիգրանի տրամադրութեան տակ դրին (83)։ Տիգրան՝ Մծբինն իր Գուր եղբօր հսկողութեան յանձնելէ ետք՝ անցաւ Մեծ Մարաստան, և մարական մայրաքաղաքը՝ Եկբատան՝ մտնելով թագաւորին պալատը կրակի տուաւ։ Իրարու յաջորդող այս փառաւոր յաղթութիւններուն վրայ՝ Հայաստանի բոլոր դրացիները ստիպուեցան Տիգրանի գերիշխանութիւնը ճանչնալ և իր ծանր պայմաններն ընդունիլ։ Այսպէս՝ Աղուանից, Վրաց, Փոքր կամ Ատրպատական Մարաստանի, Մեծ Մարաստանի, Կորդուաց և Ադիաբենի թագաւորներն «այս նոր Արքայից Արքային ճորտերն եղան, բերելով անոր իրենց հպատակութիւնն ու տուրքերը՝ երբ խաղաղութեան մէջ էր, իսկ պատերազմի ժամանակ՝ իրենց զօրաբաժինն ու գործաւորները[1]»։

Ասկէ ետք Տիգրան իր կէս միլիոն զօրքին գլուխն անցած՝ զէնքերն արեւմուտք դարձուց, և Սելեւկեաններու կամ Ասորւոց երկիրը յարձակելով՝ վերին Ասորիքն իրեն հպատակեցուց (83)։ Այս միջոցին սելեւկեան պետութեան մէջ տիրող ներքին վէճերն ու կուսակցական կռիւները թուլցուցած էին արդէն երկիրը, և աւագանին իրենց բնիկ թագաւորներէն զզուած՝ Տիգրանի վրայ դարձուցին իրենց աչքերը։ Եւ ահա կը տեսնենք, որ Տիգրան Սելեւկացւոց թագաւոր հռչակուած է և իր անունով ու պատկերով դրամներ տպած Անտիոքի մէջ, որ իր մայրաքաղաքներէն մէկն եղաւ, — թերեւս ձմե-

(1) Th. Reinach, **Mithridate Eupator**, եր 311։

րոցը։ Տիգրան իրեն փոխանորդ թողուց հոս՝ իր Մագաղատէս անուն զօրավարը, և արշաւեց ուրիշ տեղեր։

Տիգրան Մեծ (Մեծցուած)

(Շնորհիւ Տ. Նշան Գալըպճեանի)

Սելեւկիայի վրայ Տիգրանի տիրապետութիւնը տեւած է տասնութ տարի։

Յետոյ Տիգրանի անունը կապուած կը տեսնենք իր անունը կրկին՝ անգամ անմահացնող մեծ ձեռնարկի մը հետ, այն է Տիգրանակերտ[1] քաղաքին շինութիւնը, Աղձնեաց նահանգին մէջ։ Հայաստանի իսկական մայրաքաղաքը Արտաշատ ըլլալով հանդերձ՝ Տիգրան այս քաղաքը շինեց, հարաւային Հայաստանի մէջ իրեն և իր զօրքին անառիկ կայան մը ունենալու համար։ Եւ որպէս զի իր անունը կրող նոր քաղաքը բնակիչներով շատնայ և արուեստագէտներով փայլի ու ճոխանայ, Կապադովկիայի վրայ կատարած իր նոր արշաւանքին ժամանակ քանդած աւերած տասներկու քաղաքներու յոյն

(1) Դիարբէքիրը չէ, Դիարբէքիր (=Տիարպէքիր) է՝ Ամիդ։

բնակիչները,— որոնց մէջ կը գտնուէին նաև Կապպադովկիայի մայրաքաղաք Մազակայի (=Կեսարիա) բնակիչները,— ընդ ամենը 300,000 հոգի, Տիգրանակերտ փոխադրեց (77)։ Այս վիճակին ենթարկուեցան նոյնպէս Կիլիկիայի Սոլի քաղաքին բնակիչները։

Բայց Տիգրանի երկրակալական արշաւանքները լաւ աչքով չէր դիտեր Հռոմ։ Իրեն սպառնացող ապագայ վտանգը կը տեսնէր անշուշտ. և սակայն կը լռէր, և յարմար առիթի կ'սպասէր։

Այս առիթը ներկայացաւ։

Միհրդատ իր թևերը տարածած էր ոչ միայն ամբողջ Փոքր Ասիոյ վրայ, այլ և Եգէական կղզիները, և մինչև իսկ Եւրոպա, ուսկից շուտով վռնտուեցաւ սակայն։ Միհրդատ փորձեց նորէն անցնիլ Եւրոպա. բայց այս անգամ Կիւզիկոսի առջև Լուկուլլոսէ յաղթուեցաւ և մինչև Պարխարեան լեռները հալածուեցաւ, ուր պոնտական բանակը ջարդ ու փշուր եղաւ Հռոմայեցիներէն (72)։ Միհրդատ իր կեանքն ազատելու համար Տիգրանի քով փախաւ. բայց Տիգրան՝ թերևս Հռոմայեցիներու թշնամութիւնը չգրգռելու համար՝ մերժեց իր քով ընդունիլ, այլ հեռաւոր քաղաք մը ղրկեց զայն։ Արդ՝ Հռոմայեցւոց սպարապետ Լուկուլլոս իր Ապպիոս Կլաւդիոս Պուլքեր անուն տեղակալը ղրկեց Անտիոք և Տիգրանէն Միհրդատի յանձնումը պահանջեց։

Բնական է թէ Տիգրան Լուկուլլոսի անիրաւ պահանջը պիտի մերժէր։ Այնպէս ալ ըրաւ։ Բայց Տիգրանի մերժումին արդիւնքն այն եղաւ, որ Հռոմայեցիք առաջին անգամ ըլլալով Հայաստանի սահմաններէն ներս խուժեցին և Հայոց դէմ պատերազմ հրատարակեցին։

Տիգրան Անտիոքէն իր շինած քաղաքը՝ Տիգրանակերտ դարձած էր. ուստի՝ Լուկուլլոսի բանակը դէպի

Տիգրանակերտ յառաջացաւ։ Դեռ Տիգրանակերտ չհասած՝ Հռոմայեցիները Տիգրանի զօրավարներէն Միհրոբարզանէ դիմադրութեան հանդիպեցան, բայց շուտով յաղթեցին զայն և իր 2000 ձիաւորները մասամբ կոտորեցին և մասամբ ցրուեցին փախուցին. Այս աղետալի բօթն երբ իմացաւ Տիգրան, քաղաքը Միհրդատի զօրավարներէն մէկ քանիին և մասնաւորապէս իր Մանգէոս զօրավարին պաշտպանութեան յանձնելով դուրս ելաւ, որպէս զի Լուկուլլոսի կռնակն անցնելով անոր բանակը ջախջախէ։ Բայց Լուկուլլոս Տիգրանի ետևէն հասաւ և Հայոց բանակը ջարդ ու փշուր ըրաւ. Տիգրան ալ Լուկուլլոսի ձեռքէն փախաւ անծանօթ ամրոց մը ապաստանեցաւ (6 Հոկտ. 69 Ք. Ա.)։

Հայոց այս սոսկալի պարտութիւնը՝ Տիգրանի և իր կայսրութեան անկման առաջին դրուագն եղաւ։

Պատերազմէն ետք Լուկուլլոս կրկին անգամ Տիգրանակերտի պարիսպներուն առջև ցցուեցաւ։ Սակայն՝ քաղաքին յոյն և ուրիշ օտար բնակիչները, ինչպէս նաև Միհրդատի զօրավարները, թշնամիին յարձակման առանց սպասելու՝ վատաբար անձնատուր եղան և քաղաքը յանձնեցին Լուկուլլոսի, որ ներս մտնելով հիմնայատակ ըրաւ զայն։ Յետոյ՝ Լուկուլլոսի բանակը գրաւեց նաև Ասորիքը, Փիւնիկէն, Կորդուքն ու հիւսիսային Միջագետքը, այսինքն՝ Հայաստանի հարաւային սահմաններուն դրացի այն բոլոր երկիրները զորս Տիգրան գրաւած և Հայոց լայնատարած պետութեան կցած էր։ Անոնց մէջէն բացառութիւն կը կազմէր Մծբին, որ ժամանակ մը ևս Տիգրանի եղբօր՝ Գուրի ձեռք մնաց։

Այս յաղթութիւնները Լուկուլլոսի ախորժակը բացին, և հռոմէական բանակն սկսաւ դէպի Արտաշատ՝ Հայոց մայրաքաղաքին վրայ քալել (68)։ Բայց երբ Արածանին

անցաւ, Տիգրանի, Միհրդատի ու Ատրպատական Մարաստանի թագաւորին — որ Տիգրանի փեսան էր — միացեալ բանակներուն հետ դէմ առ դէմ գտնուեցաւ։ Ձմեռն ալ վրայ հասած էր, և չէր կրնար ո՛չ դիմադրողները յաղթել, և ոչ աւելի յառաջ երթալ։ Այս միջոցին հռոմէական բանակին մէջ ապստամբութիւն մըն ալ ծագեցաւ և Լուկուլլոսի դէմ դժգոհութիւնները շատցան։ Արդ՝ Լուկուլլոս լաւագոյն համարեց — քանի նախորդ յաղթութիւններն իր փառքը կը կազմէին դեռ — ետ դառնալ, ուստի՝ այս անգամ Մծբնի վրայ յարձակեցաւ և Գուրի ձեռքէն առաւ զայն (68)։

Լուկուլլոսի նահանջով Տիգրան ու Միհրդատ ասպարէզ գտան, և Հայաստանի ու Պոնտոսի մէջ մնացած հռոմէական վաշտերուն վրայ յարձակիլ սկսան։ «Տեղ մը Տիգրան հռոմայեցի զօրավար Լուկիոս Ֆաննիոսն ստիպեց ամրութեան մը մէջ քաշուիլ և փակուիլ։ Ուրիշ տեղ Միհրդատ հայկական 4,000 ու պոնտական 4,000 հեծելազօրքով հրապարակ ելած էր, և իբրև ազատարար ու վրիժառու՝ երկրին թշնամիին դէմ կոչ կ՚ընէր ժողովրդին։ Բոլորն ալ կը միանային անոր զօրքին։ Հռոմայեցի ցիրուցան եղած բոլոր զինուորներն սպանուեցան և մէջտեղէն վերցուեցան[1]»։

Լուկուլլոսի նահանջը, իր զինուորներուն ապստամբութիւնը, և իրեն դէմ եղած գանգատները դժգոհ ձգեցին նաև Հռոմը։ Եւ մինչդեռ Տիգրան և իր փեսան Հայաստանի արևմտեան սահմաններէն անցնելով Կապադովկիա մտած՝ աւերումներ կը գործէին, անդին՝ Հռոմի մէջ Ծերակոյտն որոշում կուտար պաշտօնանկ ընել Լուկուլլոսն և իր տեղը դրկել Ակիլիոս Գլաբրիոն (67)։ Տարի մը ետք ալ կը տեսնենք, որ Հռոմայեցւոց ասիական զօ-

(1) Th. Mommsen, Römische Geschichte, հտ. Գ, եր. 76։

րաբանակին ընդհանուր հրամանատար կամ սպայապետ կարգուած է Պոմպէոս (66)։

Այս միջոցին Հայաստանի մէջ աներևակայելի դէպք մը կը պատահէր, որ ստիպողական կերպով Տիգրանը կը կանչէր Արտաշատ։

Տիգրանի երկու որդիներն իրարու ետևէ ապստամբեցան իրմէ. իսկ երրորդը՝ Տիգրան Փոքր՝ որ նախապէս ինքզինքը հաւատարիմ ցոյց կուտար, ապստամբութեան ժամանակ իր երկու եղբայրներուն սպանումէն ետք՝ արքայական գահը բարձրանալու բուռն տենչէն մղուած՝ հօրը դէմ ելաւ։ Տիգրան Փոքր իր նպատակին հասնելու համար Պարթևաստան գնաց և իր աներոջ՝ Պարթևաց Փրաատէս կամ Հրահատ Գ. թագաւորն (69—60) իր հօր դէմ գրգռելով Հայաստան առաջնորդեց զայն։

Պարթևական բանակը դաւաճան Տիգրանի առաջնորդութեամբ Արտաշատի առջև հասնելով՝ Հայոց մայրաքաղաքը պաշարեց (66). բայց Հրահատ ստիպուեցաւ պաշարման շարունակութիւնը դաւաճանին յանձնել և զօրքին մէկ մասն առնելով իր մայրաքաղաքը՝ Տիզբոն կամ Կտեսիփոն դառնալ։ Ասոր վրայ Տիգրան Մեծ՝ դրսի կողմէն՝ պաշարողներու վրայ յարձակեցաւ և բոլորն ալ ցրուեց հեռացուց։ Տիգրան Փոքր հազիւ ինքզինքը Հայաստանի սահմաններէն դուրս նետեց և հօրը հետապնդումէն ու պատիժէն ազատեցաւ։ Դաւաճանը ժամանակ չունեցաւ Պարթևաստան փախչելու, այլ Պոնտոս՝ իր մեծ հօր Միհրդատի քով ապաւինեցաւ, յուսալով անոր օգնութեամբ Հայոց գահին տիրանալ։ Բայց դեռ Միհրդատի քով չհասած՝ երբ անոր պարտութեան լուրն առաւ, անմիջապէս Պոմպէոսին դիմեց և առաջարկեց իրեն հետ երթալ գրաւել Հայոց մայրաքաղաքը։

Եւ Պոմպէոս դաւաճան Տիգրանի առաջնորդութեամբ Արտաշատի առջեւ հասաւ։

Տիգրան Մեծ՝ Պոմպէոսի հակայ բանակը տեսնելով՝

Պոմպէոս

բոլորովին յուսահատութեան մատնուեցաւ, որուն մէջէն դուրս գալու միակ ճարը գտաւ՝ երթալ հնազանդութիւն յայտնել Հռոմայեցի սպարապետին։

Արդ, Հայաստանի կայսրն և Արքայից արքան Տիգրան Մեծ՝ թագաւորական թագը գլխուն՝ հռոմէական բանակը մտնելով յառաջ քալեց։ Երբ Պոմպէոսին մօտեցաւ, գլխէն վար առաւ թագը, և սպայապետին ոտքը դրաւ զայն։ Պոմպէոս այս տեսարանէն յուզուած՝ իսկոյն թագն առաւ և Տիգրանի գլուխը դրաւ, յայտնելով թէ նորէն Հայոց թագաւոր կը ճանչնայ զինք (66)։

Ասկէ ետք՝ Հռոմայեցւոց և Հայոց միջեւ հաշտութեան պայմաններ կնքուեցան, որոնք տարակոյս չկայ թէ ի վնաս Հայոց բայց Հռոմայեցւոց ինպաստ կազմուեցան. այսպէս՝ օրինակի համար՝ կը տեսնենք թէ Տիգրան Մեծ թէեւ իր աթոռին վրայ հաստատուեցաւ, իբրեւ Հռոմայեցւոց դաշնակից, և սակայն որոշուեցաւ յաջորդ թագաւորներու գահ բարձրանալէն առաջ Հռոմի հաճութիւնն ստանալ։

Տիգրան Փոքր այս հաշտութենէն դժգոհ՝ Պոմպէոսի դէմ ըմբոստացաւ. ուստի, Պոմպէոսի կողմէ շղթայի զարնուելով՝ հակառակ Հրահատի միջնորդութեան՝ ընտանիքով Հռոմ տարուեցաւ, ուր Պոմպէոսի փառաւոր ընդունելութեան օրը՝ Միհրդատի և Հրահատի որդիներուն հետ՝ յաղթական թափորին մէջ իբրեւ պատերազմական գերի ցուցադրուեցաւ (61)։

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԱՐՏԱՒԱԶԴ Գ.

Արտաւազդ նախ հօրը գահակից, իսկ յետոյ յաջորդ.—Արտաւազդ մատենագիր և յունագէտ.—Արտաւազդ և Կրասոս.—Արտաւազդի Հռոմայեցիներուն խոստացած զօրքին քանակը. — Կրասոս պատերազմի կը բռնուի Պարթեւներու հետ. — Պարթեւաց՝ Հայաստան արշաւելը. — Արտաւազդ Հռոմայեցիներուն տուած խոստումը կը մերժէ կատարել.—Պարթեւաց Որոդէս թագաւորին որդին Բակուր կ'ամուսնանայ Արտաւազդի քրոջ հետ.—Հռոմայեցիք չարաչար կերպով կը յաղթուին Պարթեւներէ, և Կրասոս կը գլխատուի.—Հռոմայեցիք կ'արշաւեն Հայաստան.—Անտոնիոս և իր Կանիդիոս զօրավարը.—Արտաւազդ Հռոմայեցւոց գերիշխանութիւնը կ'ընդունի, և զօրքով կ'օգնէ անոնց.—Հռոմայեցիք նորէն կը պարտուին, և Արտաւազդ նորէն ետ կը քաշուի.—Անտոնիոս՝ Ատրպատական Մարաց թագաւորին օգնութեամբ Արտաշատի վրայ կը քալէ, և Արտաւազդը ձերբակալելով շղթայակապ Եգիպտոս կը տանի.—Զօրաւոր յետոյ Աղեքսանդրիայի մէջ կը գլխատուի Արտաւազդ.—Անտոնիոսի Հայաստանը նուաճելուն ի նշան տպած դրամը ։

Տիգրանի ծերութեան օրերուն իրեն աջակից և մանաւանդ բարձակից եղած էր իր Արտաւազդ որդին (56)․ իսկ երբ Տիգրան 85 երկար տարիներ ապրելէ ետք մեռաւ, բոլորովին հօրը գահը բարձրացաւ Արտաւազդ Գ. (54 – 34) ։

Պլուտարքոս (իբր 50—125 Ք. Ե.) կըսէ, թէ Արտաւազդ շատ Ողբերգութիւններ չինած է, ինչպէս գրած է նաև շատ մը Պատմութիւններ ու Ճառեր, բոլորն ալ յունարէն, որոնց իր ժամանակ ալ գոյութիւն ունենալը կը հաստատէ (1) ։ Ասիկա երբեք զարմանալի չէ, նկատելով որ իր հայրը Տիգրան Մեծ՝ յունասէր մէկն էր և

(1) Պլուտարքոս, Վարք Կրասոսի, 33։

յունական քաղաքակրթութեան հիացող մը․ այս պատճառով ալ Տիգրանակերտը յոյն բնակիչներով լեցուց, որպէս զի յունական քաղաքակրթութիւնը տարածուի և իր բարերար ազդեցութիւնը գործէ Հայաստանի մէջ ։

Արտաւազդ Գ.ի դրամը *(Մեծցուած)*

(Շնորհիւ Տ. Նշան Գալըպճեանի)

Արտաւազդ Գ.ի առանձին թագաւորութեան առաջին տարին իսկ Պարթեւաստանի գահը բարձրացած էր Որոդէս Ա. (54—37), իսկ Հռոմի մէջ Սրեւելքի հռոմէական իշխանութեան ընդհանուր կառավարիչ և սպարապետ կարգուած էր Մարկոս Լիկինիոս Կրասոս (ծն. 115 – 53), որ 54ին Ասորիք մտնելով՝ Պարթեւաց երկիրները գրաւելու որոշումը տուաւ ։ Արտաւազդ Կրասոսի Ասորիք գալն իմանալով՝ գնաց դիմաւորեց զայն, և առաջարկեց Պարթեւաց երկիրն արշաւելու համար հռոմէական զօրքն անցընել Հայաստանէ, խոստանալով ամէն կերպ աջակցութիւն ընել անոր (1) ։ Բայց Կրասոս մերժեց, առարկելով որ ինք Միջագետքի ճամբով կ'ուզէ

(1) Պլուտարքոսի համեմատ՝ Արտաւազդ խոստացած էր տալ 30,000 հետեւակազօրք ու 16,000 հեծեալ, որոնց 10,000ը ծանր զինեալ։

քալել Պարթեւաց վրայ։ Ուստի՝ Արտաւազդ Հայաստան դարձաւ խոստացած զօրքը հաւաքելու և ետեւէն ղըրկելու համար։

Որոդէս Կրասոսի ծրագիրն իմանալուն պէս՝ երկու առանձին բանակ կազմեց, որոնց մէկը յանձնեց իր Սուրենա (1) կամ Սուրէն անուն սպարապետին, և ղրկեց Կրասոսի դէմ. իսկ միւսին գլուխն ինք անցնելով Արտաւազդի վրայ քալեց, որպէս զի Հայոց Թագաւորն իր դաշնակից Հռոմայեցիներուն օգնութեան չհասնի։ Արտաւազդ պարթեւական բանակին Հայաստան մտնելն երբ իմացաւ, Կրասոսին շուտով մարդ ղրկեց և ըսաւ, թէ ոչ միայն չպիտի կրնայ իր խոստացած զօրքը ղրկել, այլ կը խնդրէ որ Կրասոս ինք Հայաստանի օգնութեան հասնի անյապաղ։ Հռոմայեցի սպայապետն Արտաւազդի այս ընթացքը դաւաճանութիւն համարելով՝ պատգամաւորն ետ դարձուց առանց պատասխանի, յայտնելով միայն, թէ երբ Պարթեւներու հետ գործը կարգադրէ՝ այն ատեն պիտի երթայ Արտաւազդը դատելու և պատժելու։

Որոդէսի բանակը Հայաստանի ներսերը մտնելով Արտաւազդն ստիպեց Հռոմայեցիներէն բաժնուիլ և Պարթեւներու հետ դաշնակցիլ։ Հայոց Թագաւորն ընդունեց այս առաջարկը. և դաշնակցութիւնը կնքուեցաւ ամուսնութիւնով մը. այսինքն՝ Որոդէս իր Բակուր որդիին կնութեան առաւ Արտաւազդի քոյրը՝ Հարսանեկան հանդէսներ ու խրախճանութիւններ կատարուած պահուն, ուր թատերական ներկայացումներ կը տրուէին, և ահա

(1) Պլուտարքոս, Դիոն Կասիոս և Սուտ-Ապպիանոս ասիկա իբրեւ յատուկ անուն կը գործածեն, ինչպէս հայերէն Սուրէն. բայց Տակիտոսի և Ապպիանոսի համեմատ սուրենա պաշտօնական բառ էր և կը նշանակէր «ընդհանուր հրամանատար» կամ «սպարապետ»։

Կրասոսի գլուխը՝ մարմինէն բաժնուած՝ Թատերասրահ կը բերուէր և յաղթական կերպով կը ներկայացուէր հանդիսականներուն, որոնք դիւական քրքիջներով կ՚ողջունէին զայն (53)։

Հռոմայեցիք պարտուած էին։

Բայց հազիւ տասն տարի անցած էր, Հռոմի մէջ կը կազմուէր երկրորդ եռապետութիւնը (43), որուն անդամները (Ոկտաւիանոս, Անտոնիոս և Լեպիդոս) հռոմէական պետութիւնն ու երկիրներն իրենց մէջ կը բաժնէին. արդ՝ Մարկոս Անտոնիոսի (ծն. 83—30) կ՚իյնար Յունաստանի և Արեւելքի բաժինը։

Անտոնիոս, ցոփակեաց և մեղկ, առաջին առթիւ փոխանակ անձամբ երթալու Արեւելք՝ իր Պոպլիոս Վենտիդիոս ու Կանիդիոս Կրասոս անուն զօրավարները ղրկեց իրեն տեղ. իսկ ինք Աղեքսանդրիա անցնելով իր սիրուհիին՝ Եգիպտոսի Կլէոպատրա Թագուհիին քով մեկուսացաւ։

Վենտիդիոս գնաց Ասորիք, այն կողմէն Պարթեւներու յառաջխաղացութիւնն արգիլելու համար. իսկ Կանիդիոս անցաւ Հայաստան, Վրաստան և Աղուանից երկիրը, որոնց Թագաւորները յաղթելով՝ Անտոնիոսի գերիշխանութիւնն ընդունիլ տուաւ անոնց (37)։

36ին Անտոնիոս վերջապէս անձամբ եկաւ Արեւելք։

Արտաւազդ խորհուրդ տուաւ անոր՝ Պարթեւաստան մտնելու համար նախ Ատրպատական Մարաստանի վրայ յարձակիլ, որուն Թագաւորն իր թշնամին էր։ Հռոմէական բանակին ալ օգնեց 7,000 հետեւակ ու 6,000 ձիաւորով։ Արդ՝ Անտոնիոս Հայաստանի մէջէն անցնելով մտաւ Ատրպատական Մարաստան և պաշարեց մայրաքաղաքը. բայց ոչ միայն չկրցաւ առնել զայն, այլ և շատ գէշ կերպով յաղթուեցաւ։ Հռոմայեցւոց պարտու-

թիւնը տեսնելով Արտաւազդ, իր զօրքը քաշեց և վատաբար փախաւ Հայաստան, պատերազմի դաշտին վրայ մինակ ձգելով Անտոնիոսը, որ իր բանակին մեծագոյն մասէն զրկուած և իր հայ դաշնակցէն լքուած՝ մեծ դժուարութիւններով ինքզինքը հազիւ նետեց Հայաստան, ուր իր մնացած զօրքին մէկ մասը ձգելով Ասորիք անցաւ, անկէ ալ Եգիպտոս (35)։

Այս միջոցին Ատրպատական Մարաստանի թագաւոր Արտաւազդ Ա.ի († 20) և Պարթեւաստանի նոր թագաւոր Հրահատ Դ.ի (37—4) միջեւ, — որոնք երկու միացած բանակներով դիմադրած և յաղթած էին Հռոմայեցիներու, — պատերազմական աւարի բաժանման պատճառով գժտութիւն մը յառաջ եկաւ, և առաջինը Հրահատէն վրէժ լուծելու համար Անտոնիոսի պատգամաւոր ղրկեց և իր բարեկամութիւնն առաջարկեց։ Անտոնիոս խորհելով որ Մարաց աջակցութեամբ կրնայ թէ Հայոց թագաւորը պատժել և թէ Պարթեւաց վրայ իր յաղթութիւնն ապահովել, առաջարկն ընդունեց։

34ին կրկին Հայաստան մտաւ Անտոնիոս, և չկրնա-

Մարկոս Անտոնիոս

լով այլ եւ այլ միջոցներով Հայոց թագաւորն իր քով բերել տալ՝ Արտաշատի վրայ քալեց։ Ասոր վրայ Արտաւազդ ստիպուեցաւ հռոմէական բանակն երթալ, Արդ Անտոնիոս ձերբակալեց զայն, և արծաթէ շղթայի զարնելով՝ — որ յետոյ ոսկիի փոխուեցաւ, — անոր կնոջը՝

որդիներուն, ու Հայաստանէ գրաւած բոլոր հարստութիւններուն հետ ընծայ տարաւ Աղեքսանդրիա, իր տարփածու Կլէոպատրային։ Իսկ 30ին Կլէոպատրա Հայոց Արտաւազդ թագաւորին գլուխը կտրել տալով՝ Ատրպատական Մարաստանի Արտաւազդ թագաւորին նուէր ղրկեց...

Անտոնիոս Հայաստանը նուաճելուն ինչպէս Եգիպտոսի մէջ մասնաւոր դրամ մը տպած է, որուն պատկերը հետեւեալն է.

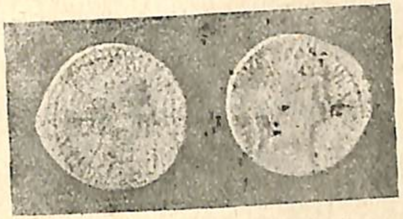

Դրամ Անտոնիոսի եւ Կլէոպատրայի

(Շնորհիւ Տ. E. Babelonի)

Դրամին մէկ կողմը կայ Անտոնիոսի գլուխը, որուն բոլորտիքը գրուած է՝ ANTONI(us). ARMENIA. DEVICTA. այսինքն՝ «Անտոնիոս. Հայաստան նուաճեալ»։ Իսկ միւս կողմը դրոշմուած են Կլէոպատրայի պատկերն ու՝ CLEOPATRAE. REGINAE. REGVM FILIORVM. REGVM. գրութիւնը։

ԳԼՈՒԽ Ե.

ԱՐՏԱՒԱԶԴ Գ.Ի ՅԱՋՈՐԴՆԵՐԸ

ԵՒ

ԱՐՏԱՇԻՍԵԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԵԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Անտոնիոս իր Կլէոպատրայէ ունեցած Աղեքսանդր որդին Հայոց Թագաւոր կը կարգէ. — Հայերը կ'ապստամբին և կ'ուզեն Արտաւազդի տղան դնել, բայց չեն յաջողիր. — Անտոնիոս կը յաղթուի Ակտիոնի մէջ. — Արտաւազդին տղան Արտաշէս Բ. Պարթեւաց օգնութեամբ Մարերը կը յաղթէ և Հայաստան մտնելով Հայոց թագաւոր կը պսակուի. — Ոկտաւիանոս Աւգոստոսի՝ Հայաստանը ձեռք բերելու համար խաղցած խաղերը. — Աւգոստոսի հրամանով Տիբերիոս Հայաստան կ'արշաւէ և Արտաշէս Բ.ի եղբայր Տիգրան Գ.ը Հայոց Թագաւոր կը դնէ.—Այս դէպքը յիշատակող հռոմէական դրամներ. — Անկիւրիայի արձանագրութեան մէկ հատուածը. — Տիգրան Գ.ի մեռնելէն ետք Հայերն իր երկու զաւակները՝ Տիգրան Դ. և Երատօ քոյրը՝ գահ կը բարձրացնեն, առանց Հռոմի հաճութիւնն առնելու.—Աւգոստոս կը զայրանայ և Տիգրան Գ.ի Արտաւազդ (Դ.) եղբայրը Հայոց Թագաւոր կարգելով՝ հռոմէական զօրքով Հայաստան կը ղրկէ.—Տիգրան և Երատօ կը փախին, բայց Պարթեւաց օգնութեամբ նորէն գահ կը բարձրանան.—Վերջ Արտաշիսեան հարստութեան։

Անտոնիոս Հայաստանի տէր դառնալէ ետք՝ Կղէոպատրայէն ունեցած ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ որդին Հայոց Թագաւոր նշանակեց (34—31)։ Բայց երբ Անտոնիոս Հայաստանէն հեռացաւ, Հայերն ապստամբեցան և ուզեցին Արտաւազդ Գ.ի փախստական որդին՝ Արտաշէսը գահ բարձրացնել. և սակայն մէկ կողմէ Հայաստանի մէջ մնացած հռոմէական բանակն և միւս կողմէ Ատրպատական Մարաստանի Արտաւազդ Ա. Թագաւորին ղրկած օգնական զօրքը՝ ապստամբութիւնը զսպեցին(1)։ Իսկ երբ Ակտիոնի (Յունաստան) նաւային համբաւաւոր ճակատամարտին պատճառով Անտոնիոս ստիպուեցաւ իր զօրքը Հայաստանէն քաշել (31), Արտաշէս, որ Պարթեւաց Հրահատ Դ. Թագաւորին քով ապաստանած էր, Հրահատի օգնութեամբ Ատրպատական արշաւեց, Թագաւորը գերի բռնեց և անոր երկիրն ու բոլոր հարստութիւնները գրաւեց։ Աղեքսանդրի ալ բաղուկն այսպէս կոտրելէ ետք՝ Հայաստան մտաւ, հոն գտնուած բոլոր Հռոմայեցիները սրէ անցուց, և հայ ժողովրդին ցնծալից թափորներուն մէջէն անցնելով՝ հասաւ Արտաշատ, ուր ԱՐՏԱՇԷՍ Բ. Հայոց և միանգամայն Մարաց(2) Թագաւոր հռչակուեցաւ (30—20)։

Անտոնիոսի պարտութենէ և մահէն ետք՝ Ոկտաւիանոս (ծն. 63 Ք. Ա. † 14 Ք. Ե.) Աղեքսանդրիա բանտարկուած հայ արքայական գերիները Հռոմ փոխադրեց (30)։ Իսկ Հայաստանը ձեռք անցընելու համար Ոկտաւիանոս, որ Աւգոստոս մականունն առած էր այլեւս, չկրնալով ուղղակի պատերազմիլ Հայոց հետ, — քանի որ Պարթեւները Հայոց նախորդ Թագաւոր Արտաւազդ Գ.ի պարտութիւնն ու գլխատումը՝ իրենց դաշնակից ըլլալուն բնական արդիւնքը համարելով կը ջանային ամէն կերպով օգնել անոնց, — գաղտնի միջոցներով խռովութիւններ հանել տուաւ Հայաստանի մէջ, և ժողովրդին

(1) Ատրպատական Մարաստանի Թագաւորը Հռոմայեցւոց բարեկամութիւնը մշտական դարձնելու համար՝ իր Յոտապէ աղջիկը կնութեան տուած էր Աղեքսանդրին. ուստի՝ ստիպուած էր ամէն կերպով պաշտպանել զայն։

(2) Ատրպատական կամ Փոքր Մարաստանի, որուն գերի բռնուած Թագաւորը՝ Հայոց և Պարթեւաց ձեռքէն Հռոմ փախած էր։

մէկ մասն Արտաշէսի դէմ ապստամբելով՝ Հռոմայեցւոց օգնութեան դիմեց, որպէս զի Հռոմայեցիք Արտաշէսի տեղ Հայոց թագաւոր նշանակեն և ղրկեն իր կրտսեր եղբայր Տիգրանը, որ Հռոմ կը մնար (20)։ Ասոր վրայ Աւգոստոս իր խորթ զաւակ Տիբերիոսը մեծ բանակով Հայաստան ղրկեց, յանձնարարելով Արտաշէսը վար առնել և տեղը նստեցնել Տիգրանը։ Բայց Տիբերիոս դեռ չհասած՝ դժգոհ կուսակցութիւնն արդէն սպանած էր իրենց թագաւորը (20)։ Ուրեմն Տիբերիոսի կը մնար առօք փառօք Հայոց թագաւոր պսակել ՏԻԳՐԱՆ Գ.ը (20—12 Ք. Ա.)։ Իսկ Ատրպատական Մարաստան՝ Հայաստանի հողամաս ըլլալէ դադրեցաւ և տրուեցաւ նոյն երկրին թագաժառանգ Արիոբարզան Բ.ին (20 Ք. Ա.—2 Ք. Ե), որ հօրը՝ Արտաւազդին հետ Հռոմ փախած էր և Հռոմայեցւոց արքունիքին մէջ մեծցած։

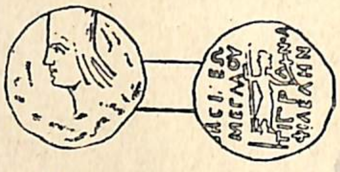

Դրամ Տիգրան Գ.ի

Աւգոստոս վարպետ միջոցներով (1) Հայաստանի վրայ իր գերիշխանութիւնը տարածել ետք՝ ասոր յիշատակին արծաթ և ոսկի դրամներ տպել տուաւ, ոմանց վրայ

(1) Թէեւ Անկիւրիայի (Գաղատիա) մէջ իր անունը կրող տաճարին պատերուն վրայ փորագրել տուած կտակ-արձանագրութեամբ Աւգոստոս կը յոխորտայ, թէ Արտաշէսի սպանումէն ետք Հայաստանը կրնար հռոմէական նահանգի վերածել, բայց «լաւ համարեց անոր Տիգրան զաւկին տալ...»

գրելով՝ ARMENIA CAPTA այսինքն՝ «Հայաստան առնուած», և ոմանց վրայ՝ ARMENIA RECEPTA, որ է՝ «Հայաստան վերստին առնուած»։ Այս դրամներէն մէկուն պատկերը կը դնենք հոս։

Դրամ Աւգոստոսի

(Շնորհիւ Տ. E. Babelonի)

Տիգրան Գ.ի մահը՝ Հայոց մէջ նորանոր խռովութիւններու պատճառ դարձաւ. վասն զի բնական էր թէ Հայերը յաջորդական կարգը յարգելով՝ անմիջապէս Տիգրանի երկու զաւակները թագաւոր պսակէին, առանց սպասելու Հռոմի հաճութեան. արդ՝ ՏԻԳՐԱՆ Դ. իր ԵՐԱՏՕ անուն քրոջ հետ գահ բարձրացաւ (Ք. Ա. 12—5)։ Բայց Հռոմայեցւոց Աւգոստոս կայսրն հանգուցեալ Տիգրան Գ.ի ԱՐՏԱՒԱԶԴ (Դ.) (1) եղբայրը Հայոց թագաւոր կարգելով՝ հռոմէական զօրքով Հայաստան ղրկեց, ուր Արտաւազդ գահին վրայէն Տիգրանն ու Երատօն հալածելով՝ թագաւորական աթոռը գրաւեց (Ք. Ա. 5—2)։

Այս անգամ ՏԻԳՐԱՆ Դ. և ԵՐԱՏՕ Պարթեւներու օգնութեան դիմելով՝ կրցան Արտաւազդը վռնտել և նորէն իրենց գահերը բարձրանալ (Ք. Ա. 2—1 Ք. Ե.)։

Յաջորդ տարին՝ Տիգրան Դ. Հռոմայեցւոց մօտենալ ուզեց, բայց գրեթէ մերժուեցաւ. իսկ Պարթեւները

(1) Արտաւազդ Դ. = Երուազ ?

Տիգրանի այս քայլ իմանալով սաստիկ վշտացան և երես դարձուցին անկէ: Արդ. Տիգրան մնաց առանձին, ամէն կողմէ լքուած:

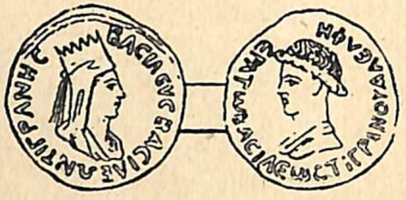

Տիգրան Դ. եւ Երատօ

Այս վիճակին մէջ Տիգրան Դ.ի մահով Արտաշիսեան հարստութիւնն ալ իբր երկու դար (191 տարի) մերթ փառաւոր կեանք մը ունենալէ և մերթ Հռոմայեցւոց և Պարթեւաց միջեւ տատանուելէ ետք՝ բոլորովին վերջ գտաւ (1 Ք. Ե.):

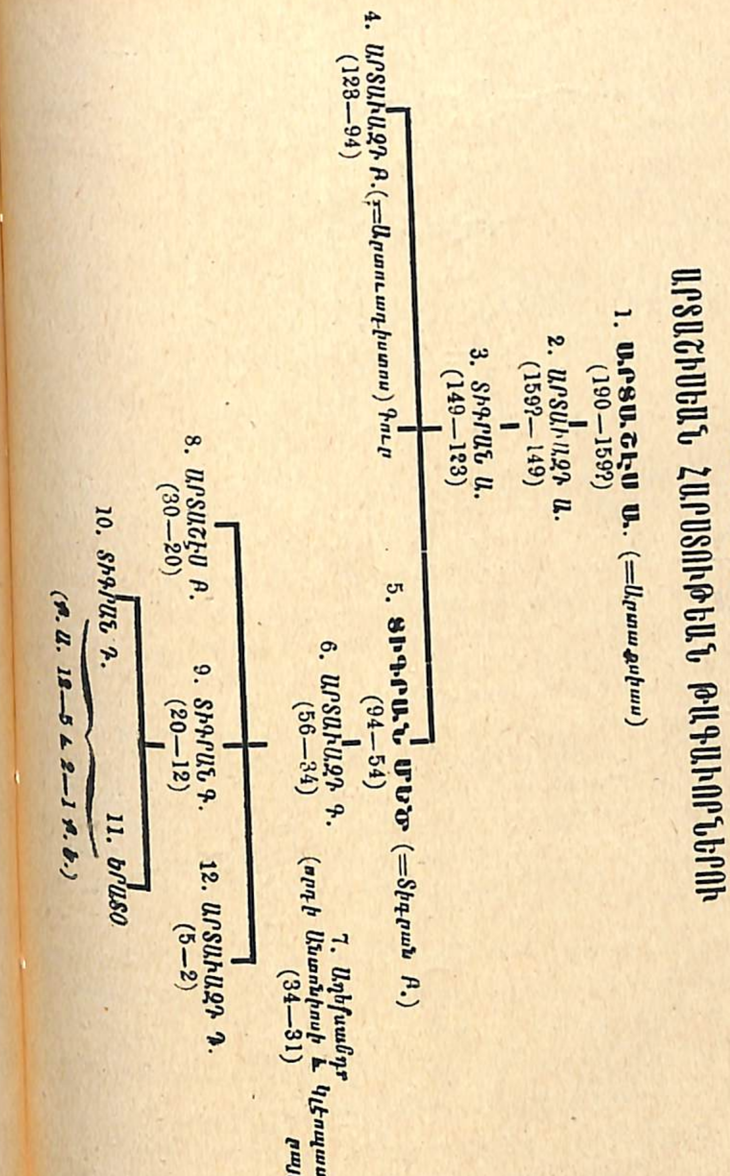

ՕՏԱՐ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԱՐԻՈԲԱՐԶԱՆ, ԱՐՏԱՒԱԶԴ Ե., ՏԻԳՐԱՆ Ե., ՎՈՆՈՆ, ԱՐՏԱՇԷՍ Գ. = ԶԵՆՈՆ, ԱՐՇԱԿ Ա., ՄԻՀՐԴԱՏ ԵՒ ՀՌԱԴԱՄԻՍՏ

Պարթեւները Հռոմայեցիներու հետ կը դաշնակցին և կը հրաժարին Հայաստանի վրայ գերիշխանական իրաւունքներ ունենալէ. — Ատրպատականի թագաւորն Արիոբարզան՝ Հայաստանի թագաւոր. — Հայերը Հռոմայեցւոց կուսակալը կը սպանեն, ինչպէս նաև Արիոբարզանը. — Արիոբարզանի Արտաւազդ որդին Հայոց թագաւոր. — Տիգրան Ե.. ծագումով Հրեայ. — Երատօ կրկին գահ կը բարձրանայ. — Վոնոն՝ Պարթև. — Գերմանիկոս ի Հայաստան. — Արտաշէս-Զենոն Գերմանիկոսի ձեռքով Հայոց թագաւոր կը պսակուի. — Դրամ Գերմանիկոսի և Արտաշէսի. — Արշակ Ա՛. Պարթև. — Միհրդատ՝ Հայոց թագաւոր. — Միհրդատ Հռոմի մէջ կը բանտարկուի, բայց նորէն իր գահը կը բարձրանայ. — Հռադամիստ՝ Միհրդատի եղբօրորդին՝ իր հօրեղբայրն սպանելով Հայոց թագաւոր կը պսակուի. — Հայաստան Արշակունի թագաւորներու ձեռք կ'անցնի վերջնականապէս։

Հռոմայեցւոց կուսակից Արտաւազդ Դ.ի Հայոց գահէն վտարուիլն և Հայաստանի վրայ պարթեւական ազդեցութեան վերստին հաստատուիլը՝ Հռոմը զայրացուց. ուստի՝ կայսրն իր որդեգիր երիտասարդ Կայիոս Կեսարը Հայաստան ղրկեց, յանձնարարելով՝ Հայաստանի մէջ խաղաղութիւնը վերահաստատել և բոլորովին նուաճել երկիրը։ Բայց Պարթեւաց Հրահատակէս թագաւորը

(Ք. Ա. 4—5 Ք. Ե.) չուզելով Հռոմի հետ պատերազմի բռնուիլ, Եփրատի կղզիներէն մէկուն մէջ Կայիոս Կեսարի հետ տեսակցութիւն մը ունեցաւ, որուն հետեւանքն այն եղաւ, որ Պարթեւները Հայաստանի վրայ գերիշխանական պահանջներ տածելու իրաւունքէն հրաժարեցան, և Կայիոս Ատրպատական Մարաստանի թագաւոր ԱՐԻՈԲԱՐԶԱՆը (1) Հայոց վրայ ալ թագաւոր նշանակեց (2 Ք. Ե.). որով Հայաստան հռոմէական ազդեցութեան տակ մնալով հանդերձ՝ Մարաց իշխանութեան հպատակեցաւ։

Սակայն կ'երեւայ, թէ Հայոց ազգայնական (այսինքն՝ հակահռոմէական) կուսակցութիւնը Կայիոսի այս կարգադրութիւնը չատ սիրով չընդունեց. վասն զի նոյն տարին իսկ Արտագերք ամրոցին առջև Կայիոս զարնուեցաւ Հայերէ։

Այս դէպքէն ետք Արիոբարզան երկար չվայելեց Հայաստանի թագաւորութիւնը։ Հաւանական է որ ան ալ նոյն տարին վրէժխնդիր դաչոյնին մատնուած ըլլայ։ Եւ սակայն Քրիստոսի երկրորդ թուականին Հայոց արքայական գահին վրայ կը տեսնենք Արիոբարզանի Արտաւազդ որդին, որ միանգամայն Ատրպատական Մարաստանի Արտաւազդ Բ. և վերջին թագաւորն էր, և որ Հայոց ԱՐՏԱՒԱԶԴ Ե. թագաւորն եղաւ։ Բայց Հայերն ասոր ալ մարմինը մէջտեղէն վերցուցին (11 Ք. Ե.)։

Հռոմի Աւգոստոս կայսրը չուարած՝ հայկական ապստամբութիւնը խաղաղեցնելու նպատակով այս անգամ հայ ծագում ունեցող մէկը ղրկեց իբրև Հայոց թագաւոր, այն է՝ ՏԻԳՐԱՆ Ե. (11 - 14 Ք. Ե.), որ թէև հօր կողմանէ Հրեայ էր, բայց մեծ մայրը Հայ էր։

(*) Այսինքն՝ Ատրպատական Մարաստանի Արիոբարզան Բ. Թագաւորը (Ք. Ա. 20—2 Ք. Ե.)։

ՕՏԱՐ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԱՐԻՈԲԱՐԶԱՆ, ԱՐՏԱՒԱԶԴ Ե., ՏԻԳՐԱՆ Ե., ՎՈՆՈՆ, ԱՐՏԱՇԷՍ Գ. = ԶԵՆՈՆ, ԱՐՇԱԿ Ա., ՄԻՀՐԴԱՏ ԵՒ ՀՌԱԴԱՄԻՍՏ

Պարթեւները Հռոմայեցիներու հետ կը դաշնակցին և կը հրաժարին Հայաստանի վրայ գերիշխանական իրաւունքներ ունենալէ. — Ատրպատականի թագաւորն Արիոբարզան՝ Հայաստանի թագաւոր. — Հայերը Հռոմայեցւոց կուսակալը կը սպաննեն, ինչպէս նաև Արիոբարզանը. — Արիոբարզանի Արտաւազդ որդին Հայոց թագաւոր. — Տիգրան Ե. ծագումով Հրեայ. — Երատօ կրկին գահ կը բարձրանայ. — Վոնոն՝ Պարթև. — Գերմանիկոս ի Հայաստան. — Արտաշէս-Զենոն Գերմանիկոսի ձեռքով Հայոց թագաւոր կը պսակուի. — Դրամ Գերմանիկոսի և Արտաշէսի. — Արշակ Ա՛. Պարթև. — Միհրդատ՝ Հայոց թագաւոր. — Միհրդատ Հռոմի մէջ կը բանտարկուի, բայց նորէն իր գահը կը բարձրանայ. — Հռադամիստ՝ Միհրդատի եղբօրորդին՝ իր հօրեղբայրն սպաննելով Հայոց թագաւոր կը պսակուի. — Հայաստան Արշակունի թագաւորներու ձեռք կ'անցնի վերջնականապէս։

Հռոմայեցւոց կուսակից Արտաւազդ Դ.ի Հայոց գահէն վտարուիլն և Հայաստանի վրայ պարթեւական ազդեցութեան վերստին հաստատուիլը՝ Հռոմը զայրացուց. ուստի կայսրն իր որդեգիր երիտասարդ Կայիոս Կեսարը Հայաստան ղրկեց, յանձնարարելով՝ Հայաստանի մէջ խաղաղութիւնը վերահաստատել և բոլորովին նուաճել երկիրը։ Բայց Պարթեւաց Հրահատակէս թագաւորը

(Ք. Ա. 4—5 Ք. Ե.) չուզելով Հռոմի հետ պատերազմի բռնուիլ, Եփրատի կղզիներէն մէկուն մէջ Կայիոս Կեսարի հետ տեսակցութիւն մը ունեցաւ, որուն հետեւանքն այն եղաւ, որ Պարթեւները Հայաստանի վրայ գերիշխանական պահանջներ տածելու իրաւունքէն հրաժարեցան, և Կայիոս Ատրպատական Մարաստանի թագաւոր ԱՐԻՈԲԱՐԶԱՆը (1) Հայոց վրայ ալ թագաւոր նշանակեց (2 Ք. Ե.). որով Հայաստան հռոմէական ազդեցութեան տակ մտնելով հանդերձ՝ Մարաց իշխանութեան հպատակեցաւ։

Սակայն կ'երեւայ, թէ Հայոց ազգայնական (այսինքն՝ հակահռոմէական) կուսակցութիւնը Կայիոսի այս կարգադրութիւնը շատ սիրով չընդունեց. վասն զի նոյն տարին իսկ Արտագերք ամրոցին առջև Կայիոս զարնուեցաւ Հայերէ։

Այս դէպքէն ետք Արիոբարզան երկար չվայելեց Հայաստանի թագաւորութիւնը։ Հաւանական է որ ան ալ նոյն տարին վրէժխնդիր դաշոյնին մատնուած ըլլայ։ Եւ սակայն Քրիստոսի երկրորդ թուականին Հայոց արքայական գահին վրայ կը տեսնենք Արիոբարզանի Արտաւազդ որդին, որ միանգամայն Ատրպատական Մարաստանի Արտաւազդ Բ. և վերջին թագաւորն էր, և որ Հայոց ԱՐՏԱՒԱԶԴ Ե. թագաւորն եղաւ։ Բայց Հայերն ասոր ալ մարմինը մէջտեղէն վերցուցին (11 Ք. Ե.)։

Հռոմի Աւգոստոս կայսրը չուարած՝ հայկական ապստամբութիւնը խաղաղեցնելու նպատակով այս անգամ հայ ծագում ունեցող մէկը ղրկեց իբրև Հայոց թագաւոր, այն է՝ ՏԻԳՐԱՆ Ե. (11-14 Ք. Ե.), որ թէև հօր կողմանէ Հրեայ էր, բայց մեծ մայրը Հայ էր։

(*) Այսինքն՝ Ատրպատական Մարաստանի Արիոբարզան Բ. թագաւորը (Ք. Ա. 20—2 Ք. Ե.)։

Հայերը Տիգրան Ե.է վերջ կրկին գահ բարձրացուցին Արտաշիսեան հարստութեան վերջին ԵՐԱՏՕ թագուհին (14—15). բայց ասոր կեանքը խիստ կարճատեւ եղաւ, եւ իրեն յաջորդեց Պարթեաստանի գահընկէց թագաւորը ՎՈՆՈՆ Ա. (16—17), որ Հռոմ մեծցած եւ հռոմէական կրթութիւն առած մէկն էր: Բայց Վոնոնի հակառակորդ Պարթեւաց Արտաւան Գ. թագաւորը (15—43) թոյլ չտուաւ, որ Վոնոն իր քթին տակ իշխանութեան մը գլուխ անցնի, վախնալով անշուշտ թէ օր մը կրնայ իր վրայ յարձակիլ: Հռոմի նոր կայսրը Տիբերիոս (14—37) չուզելով Պարթեւներու հետ աւրուիլ, իր Ասորւոց կուսակալ Կրետիկոս Սիլանոսին հրամայեց քովը կանչել Վոնոնը. եւ վար դնել (17):

Որովհետեւ Հայաստան այս միջոցին առանց թագաւորի մնալով՝ խռովութիւններն սկսան շատնալ, Տիբերիոս կայսրը Հայաստան ղրկեց Գերմանիկոսը, ազատ գործելու բացարձակ իրաւունք տալով անոր (18): Երբ

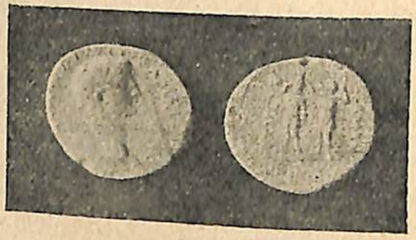

Գերմանիկոս եւ Արտաշէս Գ.

(Շնորհիւ S. E. Babelonի)

Գերմանիկոս Հայաստան մտաւ, տեսաւ որ Հայերը կը փափագին իրենց վրայ թագաւոր ունենալ Պոնտոսի Պոլեմոն Ա. թագաւորին որդին Զենոնը, որ ծագումով

Հռոմայեցի էր. արդ՝ Գերմանիկոս Զենոն արքայորդին Արտաշատի մէջ Հայոց թագաւոր պսակեց եւ ժողովրդին փափաքին համաձայն անուանեց ԱՐՏԱՇԷՍ Գ. (18-34): Այս նշանաւոր դէպքին յիշատակը մշտնջենաւորելու համար Գերմանիկոս երկու տեսակ դրամ տպեց, որոնց մէկ կողմն իր պատկերը դրաւ, իսկ միւս կողմը՝ Արտաշէսինը, որ իր ձեռքէն թագաւոր կը պսակուի, ինչպէս դիմացի պատկերին մէջ կը տեսնուի:

Արտաշէս Գ.ի մեռնելէն ետք Պարթեւաց Արտաւան Գ. թագաւորը՝ Հայաստանը հռոմէական ազդեցութենէն ազատելով նորէն պարթեւական գերիշխանութեան տակ մտցնելու համար իր մեծ որդին ԱՐՇԱԿը (Ա.) Հայոց վրայ թագաւոր դրաւ (34—35): Բայց ասով չգոհացաւ Արտաւան, այլ Հռոմայեցւոց լռութենէն օգտուելով՝ Կապպադովկիան ալ գրաւել ուզեց: Արդ՝ Տիբերիոս անմիջապէս Վրաց Փարասման թագաւորին եղբօր ՄԻՀՐԴԱՏին հրաման ղրկեց, որպէս զի երթայ գրաւէ Հայաստանը: Միհրդատ մտաւ Հայաստան, եւ Արշակը թունաւորել տալով՝ Հայոց թագաւոր պսակուեցաւ (35):

Արտաւան Գ. Արշակի սպանման լուրն առածին պէս՝ իր միւս որդին Որոդէսը հզօր բանակով Հայաստան ղրկեց, որպէս զի իր եղբօր վրէժը լուծէ եւ Միհրդատը մեռցնելով՝ Հայոց թագաւոր պսակուի: Բայց Որոդէս պատերազմի մէջ ծանր կերպով վիրաւորուեցաւ Փարասմանէ. իսկ պարթեւական զօրքը խուճապի մատնուելով՝ ցիրուցան եղաւ փախաւ: Ասոր վրայ Արտաւան անձամբ եկաւ Հայաստան (36). եւ սակայն ասիկա ալ իր կարգին պարտութիւն կրելով ետ քաշուեցաւ:

Այս միջոցին Հռոմի կայսր հռչակուած էր Կալիգուլա (37-41): Արտաւան առիթէն օգտուելով՝ անոր հետ բարեկամացաւ, եւ գաղտնի դաշնադրութիւնով մը Մի-

հրդատը ոչ միայն պաշտօնանկ ընել տուաւ, այլ և Հռոմ կանչել տալով բանտարկել տուաւ. իսկ Հայաստան՝ առանց թագաւորի՝ Պարթեւաստանի մէկ նահանգը դարձաւ (37)։

Արտաւանի մեռնելէն ետք (43) Կալիգուլայի յաջորդ Կլաւդիոս կայսեր (41—54) օրով՝ Միհրդատ նորէն շնորհի արժանացաւ, և հռոմէական զօրքով Հայաստան մտնելով՝ քաղաքներն ու բերդերը գրաւեց։ Պարթեւաց կողմէ Հայաստանի վրայ դրուած մարզպանը չկրնալով դէմ դնել Միհրդատին՝ տեղի տուաւ. բայց բաւական դիմադրութիւն ցոյց տուաւ Փոքր Հայոց Կոտիս թագաւորը, որուն քով հայ մեծամեծներէն շատեր գացած ապաստանած էին և կ'ուզէին Հայոց թագաւոր կարգել զայն. և սակայն Կլաւդիոսի հրամանով դիմադրութիւնը դադրեցուց Կոտիս։ Արդ՝ ՄԻՀՐԴԱՏ կրկին տէր դարձաւ Հայաստանի (47)։

Միհրդատի այս փառքն երկար չտեւեց սակայն. վասն զի քիչ ժամանակ ետք Գառնի բերդին մէջ իր եղբօրորդի Հռադամիստի ձեռքով դաւաճանութեամբ սպանուեցաւ, և հայկական գահին վրայ նստաւ ինքը՝ ՀՌԱԴԱՄԻՍՏ (51), որուն իշխանութիւնը երկու տարի կեանք ունեցաւ, և Հայաստան վերջնականապէս Արշակունի թագաւորներու ձեռք անցաւ (53)։

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՕՏԱՐ ՀԱՐՍՏՈՒԹԵԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐԸ

1. ԱՐԻՈԲԱՐԶԱՆ, Մար.
(2 Ք. Ե.)

2. ԱՐՏԱՒԱԶԴ Ե., Մար.
(2—11 Ք. Ե.)

3. ՏԻԳՐԱՆ Ե., Հրեայ.
(11—14)

Երատօ Արտաշիսեան, Հայ.
(Կրկին անգամ 14—15)

4. ՎՈՆՈՆ, Պարթեւ.
(16—17)

5. ԱՐՏԱՇԷՍ Գ.(=Զենոն), Հռոմայեցի.
(18—34)

6. ԱՐՇԱԿ Ա., Պարթեւ.
(34—35)

7. ՄԻՀՐԴԱՏ, Վրացի.
(35—37 և 47—51)

8. ՀՌԱԴԱՄԻՍՏ, Վրացի.
(51—53)

ԱԶԳԱՑՈՒՑԱԿ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՐ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐՈՒ

ԱՐԻՈԲԱՐԶԱՆ Ա.
Ատրպատականի թագաւոր

|

ԱՐՏԱՒԱԶԴ Ա.
Ատրպատականի թագաւոր
(† Ք. Ա. 20)

|

ԱՐԻՈԲԱՐԶԱՆ Բ.
Ատրպատականի թագաւոր
(Ք. Ա. 20—2 Ք. Ե.)
Հայաստանի թագաւոր
(2 Ք. Ե.)

|

ԱՐՏԱՒԱԶԴ Բ.
Ատրպատականի և Հայաստանի թագաւոր
(2-11 Ք. Ե.)

ԱԶԳԱՑՈՒՑԱԿ
ՀՐԷԱԿԱՆ ԾԱԳՈՒՄ ՈՒՆԵՑՈՂ ՀԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐՈՒ

ՀԵՐՈՎԴԷՍ ՄԵԾ (*կինը՝ Մարիամնէ*)
Հրէից թագաւոր

ԱՐՔԵԼԱՅՈՍ (*կինը՝ Հայ թագաւորի մը աղջիկ*)
Կապադովկիոյ թագաւոր

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ —— *Գլափիւրա*

- ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ
  - **ՏԻԳՐԱՆ Զ.** *Թգ. Հայոց* (60—62)
    - ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ
      Իշխան Ելեւսայի, Վեսպասիանոսի տակ.
      (*կինը՝ Կոմմագենէի Անտիոքոս Դ. Թագաւորին աղջիկը*)
- **ՏԻԳՐԱՆ Ե.** *Թգ. Հայոց* (11—14 Ք. Ե.)

ՀԱՅ-ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՔ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՏՐԴԱՏ Ա. ԵՒ ԻՐ ՄՐՑԱԿԻՑԸ ՏԻԳՐԱՆ Զ.

Պարթեւաց Վաղարշ Ա. Թագաւորն իր Տրդատ եղբայրը Հայոց վրայ Թագաւոր կը դնէ.—Տրդատ Ա. Հռադամիստը Հայաստանէն կը հալածէ.—Հռոմի կայսրը Ներոն իր Կորբուլոն զօրավարը Հայաստան կը ղրկէ, որպէս զի Տրդատը վանէ.—Պատերազմի խժդժութիւնները.—Կորբուլոն Արտաշատը կը գրաւէ և կրակի կու տայ.—Տրդատ կը փախի.—Կորբուլոն ի Տիգրանակերտ.—Տրդատ Հայաստան մտնելու փորձ կ'ընէ, բայց չի յաջողիր.—Տիգրան Զ. Ներոնի կողմէ Հայոց վրայ Թագաւոր կը ղրկուի.—Տրդատ՝ պարթեւ զօրքով Հայաստան կը մտնէ, բայց կը պարտուի. - Այս անգամ Վաղարշ կը յարձակի Հռոմայեցւոց վրայ, և կը յաղթէ. — Հաշտութեան պայմանները.—Հռոմայեցիք նորէն կը յարձակին. — Նոր հաշտութիւն.—Պայման կը դրուի Հայաստանը յանձնել միայն պարթեւական ցեղէ իշխաններու. — Հայ-Արշակունեաց հարստութեան սկիզբը.—Տրդատ Հռոմ կ'երթայ և կայսրէն կ'ընդունի արքայական Թագը.— Տրդատ Հայաստան կը դառնայ, Արտաշատը կը նորոգէ և կրկին մայրաքաղաքի կը վերածէ։

Պարթեւաստանի մէջ Արտաւան Գ.է ետք իրարու յաջորդող երեք Թուլամորթ և կարճատեւ կեանք ունեցող Թագաւորներէն վերջինն էր Վոնոն Բ., որուն որդին Վոլագասէս Ա. կամ Վաղարշ երկար ժամանակ գրաւեց պարթեւական գահը (52-78)։ Վաղարշ իր Թեւերն ամէն կողմ տարածելով՝ Հայաստանը Պարթեւաստանի հետ նորէն միացնել ուզեց։ Այս նպատակով Հայաստանը

տուաւ իր կրտսեր եղբօր ՏՐԴԱՏին, իսկ Ատրպատականը՝ երէցին, որուն անունն էր Բակուր։ Արդ Տրդատ Ա. պարթեւական զօրքով Հայաստան մտաւ և Հռադամիստը հալածեց, որ փախած միջոցին իր Զենոբիա կինը (Միհրդատի աղջիկը) դաշոյնով զարկաւ և Երասխ գետը ձգեց, որպէս զի Թշնամիին ձեռք չանցնի ան և ինք ալ կարենայ ազատ կերպով փախչիլ առանձին, բայց Զենոբիա չմեռաւ այլ հովիւներու ձեռքով ազատեցաւ և տարուեցաւ Արտաշատ՝ Տրդատի քով, որ մարդասիրութեամբ ընդունեց ու պատուեց զայն։ Տրդատ այսպէսով գրաւեց Հայաստանը, և ինքզինքը Հայոց Թագաւոր հռչակեց (53)։ Իսկ Հռադամիստ Վրաստան՝ իր հօր քով ապաստանեցաւ։

Վաղարշ Ա. Պարթեւ

Պարթեւներու կողմէ Հայաստանի կրկին գրաւուելուն լուրը Հռոմ հասնելով՝ նորապսակ Ներոն կայսրը (54—68) բարկութենէն կատղեցաւ. ուստի՝ Ներոն իր կողմէ Դոմիտիոս Կորբուլոն զօրավարը ղրկեց Տրդատի դէմ (54), որպէս զի Հայաստանէն վռնտէ զայն. բայց իր առաքելութեան մէջ չյաջողեցաւ Կորբուլոն։ Նոր յարձակում մըն ալ պատրաստուեցաւ։ Այս անգամ Հռոմայեցիներու միացան նաև դրացի ազգերը, մանաւանդ Վրացիները, որոնց Փարասման Թագաւորն իբրև դաւաճան սպանել տուած էր իր որդին Հռադամիստը։

Այս պատերազմին տեսարանը սաստիկ յուզիչ էր և աննկարագրելի․ վասն զի երկու թշնամի բանակներու յարձակումներէն՝ հայ գիւղերը նախ կը կողոպտուէին,

ՏՐԴԱՏ Ա.

(Լուվրի Թանգարանին մէջ պահուած մարմարէ արձան

(Արտատպուած «Բանասէրէ)

և յետոյ աւերակի կը վերածուէին․ իսկ ժողովուրդը կը կոտորուէր անխնա՜յ...։ Մէկ կողմէ Տրդատ իր Վաղարշ եղբօր օգնութեամբ բնաջինջ ընել կ՚ուզէր Հայերը, կասկածելով որ անոնք Հռոմայեցիներու կողմը բռնած են, իսկ միւս կողմէ Հռոմայեցիները՝ իրենց դաշնակիցներով՝ կ՚ասպատակէին երկիրը...

Վերջապէս՝ օր մըն ալ Կորբուլոն եկաւ հասաւ Արտաշատ, քաղաքը պաշարեց և առաւ (59)։ Բայց որովհետև Հռոմայեցիներու համար դժուար էր պահպանել այնպիսի ընդարձակ քաղաք մը, Կորբուլոն կրակի տալով՝ բոլորովին աւերակ դարձուց զայն (60)։

Իսկ Տրդատ Արտաշատի պաշարումէն առաջ փախած ապաստանած էր Ատրպատական, Բակուրի քով։

Կորբուլոնի յաղթութեան աւետիսը շուտով հաղորդուեցաւ Հռոմ, ուր մեծամեծ խրախճանութիւններով ողջունուեցաւ այս լուրը, և որոշուեցաւ յաղթութեան յիշատակին նուիրուած տարեկան տօն մը սահմանել։

Արտաշատի գրաւումէն և աւերումէն ետք Կորբուլոն իր բանակով անցաւ գնաց Տարաւն (= Տարօն) և անկէ Տիգրանակերտ, որուն բնակիչները անձնատուր ըլլալով հպատակութիւն յայտնեցին իրեն։

Տրդատ Կորբուլոնի հեռանալն իմանալով՝ Ատրպատականի կողմէն Հայաստան մտնելու փորձ ըրաւ, բայց հռոմէական երկրապահ գնդէն ետ մղուեցաւ։

Ներոն գիտնալով որ հանգիստ չպիտի մնայ Տրդատ, անոր բոլոր յոյսերը պարապը հանելու համար ՏԻԳՐԱՆ (Զ.) անունով մէկը Հայաստանի թագաւոր նշանակեց (60—63)։

Տիգրան Կապադովկիայի Արքելայոս թագաւորին և Հրէից Հերովդէս Մեծ թագաւորին թոռնորդին էր, որ երկար ժամանակէ ի վեր իբրև պատանդ Հռոմ կը մնար։

Տրդատի եղբայրը Վաղարշ՝ Հռոմայեցիներու կատարած արշաւանքներէն ու կարգադրութիւններէն բոլորովին գրգռուած՝ իրենց պատիւը պաշտպանելու համար Տրդատին օգնական զօրք տալով Հայաստան ղրկեց։

Տրդատի քայլը վճռական էր այս անգամ։

Կա՛մ բոլորովին յաղթուիլ ու խայտառակուիլ, և

կամ Հռոմայեցիներէն ետ առնել Հայաստանը։ Այս էր վճիռը։

Եւ արշաւանքն սկսաւ։

Տրդատ՝ պարթեւ զօրքով մտաւ Հայաստան, և պաշարեց Տիգրանակերտը. բայց Տիգրան Զ. Կորբուլոնի օգնութեամբ Տիգրանակերտի սահմաններէն վանեց հեռացուց զայն (61)։

Այս միջոցներուն Ներոնի կողմէ Հայաստանի հռոմէական բանակին ընդհանուր հրամանատար կարգուեցաւ Լուկիոս Կեսեննիոս Պետոս անունով թոյլ ու փառասէր մէկը։

Տրդատի նոր պարտութեան լուրը Վաղարշին հասնելով՝ անիկա մեծ պատրաստութեամբ Պետոսի վրայ յարձակեցաւ, և անոր բանակը պաշարելով նեղը դրաւ զայն։ Պետոս՝ յուսահատ՝ օգնութիւն խնդրեց Կորբուլոնէն, որ Ասորւոց կուսակալ անուանուած էր։ Արդ՝ մինչդեռ Կորբուլոն Պետոսի օգնութեան կը դիմէր, անդին՝ Պետոս գիջումներով հաշտութիւն կը կնքէր Վաղարշի հետ (62)։ Հաշտութեան գլխաւոր պայմաններն էին. — 1. Հռոմայեցի զօրքին Հայաստանէ հեռանալը՝ 2. Ամրոցներու և պաշարներու՝ Պարթեւաց յանձնուիլը՝ 3. Պարթեւներու կողմէ պաշարումի վերնալը. և 4. Վաղարշի կողմէ Ներոնին պատգամաւոր ղրկուելով՝ Հայոց թագաւորութիւնը Հռոմէն խնդրուիլը։

Պետոս ամօթով քաշուեցաւ հեռացաւ Հայաստանէն. իսկ Վաղարշ Կորբուլոնին դեսպան ղրկելով առաջարկեց ետ կանչել Եփրատի միւս կողմը գտնուող պահակները՝ Կորբուլոն ալ փոխադարձաբար խնդրեց Վաղարշէն պարթեւ զօրքը քաշել Հայաստանէն։ Երկու կողմի առաջարկներն ընդունուեցան, և Հայաստան դարձեալ մնաց անտէ՛ր անտիրական։

Այն միջոցին որ Հռոմի մէջ վստահ էին թէ իրենք յաղթող պիտի հանդիսանային, և որուն համար յաղթական կամարներ կանգնելով տօներ կը սարքէին, և ահա Վաղարշի դեսպանները հասան և յայտնեցին, որ Հռոմայեցիները յաղթուած են և Հայաստան գրաւուած է Պարթեւներէ. ուստի՝ կայսրին առաջարկեցին որ Հայաստանը պաշտօնապէս Պարթեւներու տրուած նկատէ։ Ներոն՝ ծերակոյտին հետ խորհրդակցելէ ետք՝ Պարթեւներու առաջարկը մերժեց, և վճռեց ամէն գնով շարունակել պատերազմը։ Այս անգամ նորէն Կորբուլոնին յանձնուեցաւ հռոմէական բանակին վերին հրամանատարութեան փափուկ պաշտօնը։ Արդ՝ Կորբուլոն մեծ բանակով կրկին մտաւ Հայաստան։

ՆԵՐՈՆ

Վաղարշ ու Տրդատ Կորբուլոնի մօտենալը լսելով՝ հաշտութիւն առաջարկեցին, զոր սիրով ընդունեց Կորբուլոն (63). և խորհուրդ տուաւ Տրդատին ուղղակի Ներոնին դիմել և Հայոց թագաւորութիւնը խնդրել, քանի երկիրը բոլորովին քանդուած և աւերակ դարձած չէ տակաւին. Վաղարշին ալ ըսաւ, որ աւելի լաւ է Հռոմայեցիներու հետ նիզակակից ըլլալ և Պարթեւներու ծառայութիւն մատուցանել, քան թէ թշնամութիւն սնուցանելով՝ երկու կողմին ալ վնասակար ըլլալ։ Բայց կ՚ե-

րեայ, թէ այս նոր հաշտութեան պայմաններուն համաձայն Հռոմայեցիք ոչ միայն Պետոսի օրով կնքուած նախորդ դաշնադրութեան բոլոր յօդուածներն ընդունեցին, այլ և պայման դրին որ Հայաստան միշտ պարթեական տան կողմնակի ճիւղերէն մէկուն պատկանի. իսկ հռոմէական կառավարութիւնը, ինչպէս կ'ըսէ Մոմսէն, նոյն համաձայնութեան ընդհանուր բնաւորութենէն դատելով՝ առնուազն կ'ընդունէր Հայաստանի թագն ասկէ ետք չյանձնել Արշակունիներէ դուրս ո և է մէկուն: Այս վերջին պայմանը մանաւանդ ճիշտ է որ մինչև վերջը յարգուեցաւ. վասն զի այն օրէն սկսած՝ Հռոմ բոլորովին հրաժարեցաւ իր թեկնածուներէն և Տրդատ Ա.ով Հայ-Արշակունեաց հարստութիւնը հաստատուեցաւ Հայաստանի մէջ. քրիստոնէութեան 63 թուականին, իսկ Տրդատ Հռոմի մէջ պաշտօնապէս թագաւոր պսակուեցաւ 66ին. տեսնէք թէ ինչպէս:

Կորբուլոնի հետ կնքուած վերջին պայմանագրութեան մէջ այս տեսակ հատուած մը կար.— Տրդատ հռոմէական ու հայեւպարթեւ զօրքին ներկայութեան արքայական թագը գլխէն վար առնելով Ներոնի արձանին ոտքը պիտի դնէր, և այն ժամանակ միայն իր գլուխը պիտի դնէր՝ երբ Հռոմի մէջ կայսրէն պաշտօնապէս ընդունէր զայն: Արդ. Տրդատ ասիկա կատարելէ ետք 66ին Հռոմ գնաց ուր մեծամեծ պատիւներով ընդունուեցաւ:

Թագադրութեան հանդիսին փայլ մը տալու համար՝ Ներոն՝ մայրաքաղաքին հրապարակին վրայ հաւաքուած խուռն բազմութեան մէջէն անցնելով՝ բեմ բարձրացաւ և կայսերական գահին վրայ նստաւ: Ետեւէն Տրդատ իր հետեւորդներով առաջ անցաւ, երկրպագութիւն ըրաւ կայսրին, և անոր հրամանով բեմ բարձրացաւ իր

կարգին: Այս միջոցին կայսրը Հայոց արքայական թագը ձեռքն առնելով Տրդատին գլուխը դրաւ:

Ուրախութեան և հանդէսներու վերջը չկար: Ծերակոյտի հրամանով թատերական ներկայացումներ ու ձիարշաւներ սարքուեցան: Ամբողջ Հռոմ կենդանութեան ու շարժումի մէջ էր, նկատելով որ Հռոմայեցւոց և Պարթեւաց միջեւ կատարուած երկարամեայ պատերազմները վերջ գտան այլ եւս:

Հանդէսներէն վերջ՝ Տրդատ թանկագին նուէրներով ու դրամական մեծամեծ պարգեւներով Հայաստան դարձաւ, և Հռոմէն հետը բերած վարպետներու ձեռքով նորոգեց Արտաշատը, զոր վերստին մայրաքաղաքի վերածեց:

Տրդատին մահը պատահած է մօտաւորապէս 100 թուականին:(*)

(*) Այս գլխուն մէջ դրուած Տրդատի պատկերը կը ներկայացնէ՝ Ֆրանսական ոստանի Լուվր անուն փառաւոր թանգարանին մէջ պահուած մարմարեայ արձանը, որուն պատմութիւնը հարկ եղած մանրամասնութեամբ գրած եմ «Բանասէր»ի մէջ, հտ. Է. եր. 5—13:

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՏՐԴԱՏ Ա.Ի ՅԱՋՈՐԴՆԵՐԸ ՄԻՆՉԵՒ ՏՐԴԱՏ Գ.

Աշխադար.—Պարթամասիրիս.—Այս երկուքին պատճառով Հռոմայեցիք Հայաստան կ'արշաւեն.—Պարթամասիրիս հպատակութիւն կը յայտնէ Հռոմայեցւոց, բայց ի զուր.—Հռոմայեցի կուսակալ մը կը դրուի Հայաստանի վրայ.—Տրայիանոսի դրամը.—Պարթամասպատէս.—Վաղարշ Ա.—Սոյեմոս.—Անտոնինոս Պիոսի դրամը.—Բակուր.—Հռոմայեցիք նորէն Հայաստան կ'արշաւեն, բայց կը պարտուին.—Ուրիշ նոր բանակ մը Հռոմայեցիներու, որոնք Արտաշատը կը կործանեն և տեղը կը շինեն Վաղարշապատը.—Սոյեմոս կրկին կը գահակալէ.—Լուկիոս Վերոսի դրամը.—Սանատրուկ և Վաղարշ Բ.—Կոմմոդոսի դրամը.—Վաղարշ Հռոմայեցւոց բարեկամութիւնը կը շահի և անոնցմէ մաս մը հող կ'առնէ.—Կարակալլայի արարքները.—Սանատրուկ Հռոմի մէջ կը բանտարկուի.—Կարակալլայի սպայապետը Թէոկրիտոս՝ Հայերէ կը պարտուի.—Տրդատ Բ.=Խոսրով Մեծ.—Վերջ Պարթեւական հարստութեան.—Տրդատի ջանքերը՝ Պարթեւական հարստութիւնը պահելու համար.—Տրդատ կ'սպանուի և Հայաստան Պարսից ձեռք կանցնի։

Տրդատ Ա.ի մեռնելէն ետք Տրայիանոս կայսրը (98—117) Պարթեւաց Բակուր թագաւորին (78—108) ԱՇԽԱԴԱՐ որդին Հայոց թագաւոր նշանակեց (100—113)՝ բայց երբ Բակուրի մահը վրայ հասաւ, եղբայրը Խոսրով իրեն յաջորդելով՝ (108—130) Աշխադարի հետ չկրցաւ համաձայնիլ, ուստի՝ առանց Հռոմի կարծիքն առնելու՝ ինք իր գլխուն, Աշխադարը Հայոց գահէն վար առաւ և տեղը դրաւ ՊԱՐԹԱՄԱՍԻՐԻՍը (113—114), որ Աշխադարի հարազատ եղբայրն էր։ Հռոմայեցիք Խոսրովի այս արարքն իրենց դէմ ուղղուած անարգանք մը համարելով՝ Պարթեւաց դէմ պատերազմ հրատարակեցին, և կանխաւ որոշեցին Հայաստանը հռոմէական երկիրներու կցելով բոլորովին վերջ տալ Հայոց թագաւորութեան։ Այս նպատակով Հռոմայեցւոց բանակը մտաւ Հայաստան և ուղղուեցաւ դէպի Արտաշատ (114). բայց կէս ճամբան՝ Ելեգիայի(1) առջև՝ Պարթամասիրիս Տրայիանոսը դիմաւորեց, և՝ Տրդատի օրինակին հետեւելով՝ գլխէն արքայական թագը վար առաւ, կարծելով թէ կայսրը նորէն իր գլուխը պիտի դնէ զայն. բայց յուսախաբ մնաց։ Պարթամասիրիս սպանուեցաւ, և Հայաստան հռոմէական նահանգի վերածուելով՝ հռոմայեցի կուսակալ մը դրուեցաւ հոն։ Այս յաղթանակին ի յիշատակ՝ Տրայիա-

Դրամ Տրայիանոսի

(Շնորհիւ Տ. E. Babelonի)

նոս դրամ մը տպեց, որուն վրայ կայսրը նիզակ մը բռնած՝ Տիգրիս ու Եփրատ գետերու մէջտեղը կեցած է, իսկ ոտքին տակ կին մը կայ, որ Հայաստանը կը ներկայացնէ. բոլորտիքն ալ գրուած է՝ ARMENIA ET ME-

(1) Այժմ Ըլըջա, Կարնոյ քաղաքէն 3 ժամ հեռու։

SOPOTAMIA IN POTESTATEM P. R. REDACTAE, այսինքն՝ «Հայաստան ու Միջագետք հռոմէական ժողովրդին իշխանութեան տակ մտած»։

Բայց Տրայիանոսի հեռանալէն ետք՝ նուաճուած երկիրներն ապստամբեցան, և Պարթևաց Խոսրով թագաւորն իր ՊԱՐԹԱՄԱՍՊԱՏԷՍ որդին Հայոց վրայ թագաւոր դրաւ (116), որ նոյն տարին՝ ապստամբութեան գլուխ կանգնած Սանատրուկի(1) դէմ դաւաճանելով Հռոմայեցւոց կողմ անցաւ, և Տրայիանոսի ձեռքով Պարթևաց թագաւոր պսակուեցաւ։ Իսկ յաջորդ տարին Տրայիանոս մեռնելով՝ պարթևական գահը — թերևս նաև Հայոց թագաւորութիւնը — Պարթամասպատէսի ձեռքէն ետ առաւ Խոսրով։

Դրամ Անտոնինոս Պիոսի

(Շնորհիւ Տ. E. Babelonի)

Տրայիանոսի մեռնելէն ետք Հայաստանի բախտն ալ փոխուեցաւ. վասն զի իրեն յաջորդները, Ադրիանոս

(1) Սանատրուկ (Բ.) որդին էր Պարթևաստանի գահին թագապահանջ Միհրդատ Գ.ի, ուրեմն հօրեղբօրորդին Պարթամասպատէսի։

(117—138) և Անտոնինոս Պիոս (138—161) կայսրները, աւելի բարեացակամ գտնուեցան, և Պարթևաց հետ հաշտարար կարգադրութեան մը յանգելով՝ որոշեցին Հայաստանը — առաջուան պէս — հռոմէական գերիշխանութեան տակ պարթևական ծագում ունեցող թագաւորներու յանձնել։ Ուստի՝ Ադրիանոս Հայաստանը տուաւ պարթև իշխանի մը, ՎԱՂԱՐՇ Ա. (117—140). իսկ Պարթամասպատէս իր կորուսած թագերուն փոխարէն Եդեսիայի թագաւորութիւնն ստացաւ (118—123)։

Վաղարշ Ա.ին յաջորդեց ՍՈՅԵՄՈՍ (140—162), որ Հռոմի պաշտպանեալն էր (1)։

Պարթևաստանի նոր թագաւորը Վոլագասէս Գ. կամ Պերոզ (148—190) Հայաստանի տիրելու նպատակով՝ Սոյեմոսի վրայ յարձակեցաւ, երկրին սահմաններէն քշեց վռնտեց զայն, և Հայաստանը տուաւ իր ԲԱԿՈՒՐ եղբօր (162—163)։ Այս պատճառով Հռոմայեցիք Հայաստանի վրայ քալեցին, բայց հայեւպարթև զօրքէն սաստիկ ջարդ կրեցին։ Մարկոս Աւրելիոսի (161—180) կողմէ ղրկուած հռոմէական նոր բանակ մը, որ նախորդէն աւելի զօրաւոր էր այս անգամ; Կապպադովկիայի կուսակալ Ստատիոս Պրիսկոսի վերին հրամանատարութեան տակ յաջողեցաւ վերջապէս հասնիլ Արտաշատ, մայրաքաղաքը կործանել, և Բակուրը գահէն վար առնելով տեղը դնել կրկին Սոյեմոսը (163—178), որուն յիշատակին Լուկիոս Վերոս գահակից կայսրը (138—169) Անտոնինոս Պիոսի օրինակին հետեւելով՝ REX ARME-

(1) Սոյեմոս ծագումով պարթև իշխան մըն էր, բայց Հռոմ կրթուած և Հռոմի Ծերակոյտին անդամ ընտրուած էր։ Ասիկա երբ Անտոնինոս Պիոս կայսրէն կողմէ Հայոց թագաւոր նշանակուեցաւ, կայսրն ասոր յիշատակին դրամ մը տպեց և վրան գրեց՝ REX ARMENIIS DATVS, այսինքն՝ «Թագաւոր Հայոց տուեալ»։

NIIS DATVS և այլ մակագրութիւններով դրամներ տըպեց: Անկէ զատ՝ Ստատիոս Պրիսկոս Հայոց մայրաքաղաքն Արտաշատէն փոխադրեց ուրիշ՝ նորաշէն քաղաք մը, որ կոչուեցաւ Նոր քաղաք (Caenopolis), այն է՝ Վաղարշապատ, որուն պաշտպանութիւնը երկար ժամանակուան համար հռոմէական զօրքին յանձնուեցաւ, ինչ-

Դրամ Լուկիոս Վերոսի
(Շնորհիւ S. E. Babelonի)

պէս կ'ապացուցանէ այնտեղէն գտնուած յաջորդ երեսի լատին արձանագրութիւնը:

Սոյեմոսէ ետք հայկական գահին վրայ կը գտնենք երկու՝ հաւանականաբար գահակից՝ Թագաւորներ, ՍԱՆԱՏՐՈՒԿ (178–216) և ՎԱՂԱՐՇ Բ. (178—217), հայր ու որդի, որոնց մասին այնչափ գիտենք, որ Հռոմայեց-

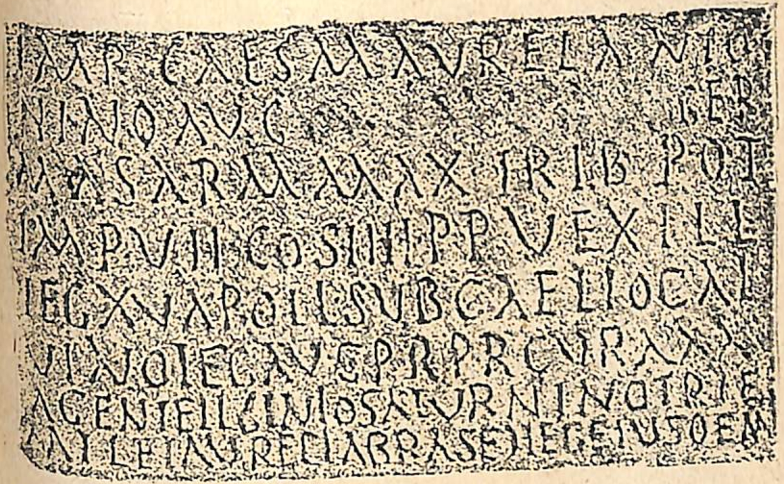

Լատին արձանագրութիւն Վաղարշապատի

ւոց Կոմմոդոս կայսեր օրով (180—192) Հռոմի հպատակ էին, և Կոմմոդոս 83ին «Արտաշատ մայրաքաղաքի» անունով հետևեալ դրամը տպած է, այս արձանագրութեամբ. ΑΡΤΑΞΙΑCΑΤΩΝ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩC: Իսկ երբ

Դրամ Կոմմոդոսի
(Շնորհիւ S. E. Babelonի)

Կոմմոդոսի յաջորդը Սեպտիմոս Սեւերոս (193—211) Պարթեւաց վրայ քալել ուզեց, Հայոց և Օսրոյենացւոց

օգնութեան դիմեց. վերջինները համաձայնեցան, բայց Հայերն ուզեցին չէզոք դիրք բռնել. ուստի՝ Հայոց թագաւորին դաս մը տալու համար Հռոմէական բանակը Հայաստան մտաւ (197): Եւ սակայն ճակատամարտը չսկսած՝ հաշտութիւն առաջարկեց Վաղարշ, յայտնելով միանգամայն թէ պատրաստ է հաշտութեան պայմաններու մասին խորհրդակցիլ: Պայմանները կնքուեցան, և Սեւերոս՝ Հռոմէական Հայաստանէն մաս մը տուաւ Վաղարշին:

Սեւերոսի յաջորդը Կարակալլա (211—217) խիստ անպատիւ միջոցներու դիմելով՝ ամբողջ Արեւելքը գրաւել ջանաց. և ասոր համար Ոսրոյենի Աբգար Ժ. և Հայոց Սանատրուկ թագաւորները վարպետութեամբ Հռոմ հրաւիրելով բանտարկեց (216). բայց Հայերն իրենց թագաւորին բանտարկութեան լուրն առնելով՝ զէնքի դիմեցին, և իրենց հայրենիքը Հռոմայեցիներու դէմ պաշտպանեցին: Ասոր վրայ Կարակալլա Հայերը պատժելու համար իր Թէոկրիտոս անուն սպայապետը Հայաստան ղրկեց. բայց Թէոկրիտոս չարաչար կերպով պարտութիւն կրեց Հայերէ(1):

Կարակալլա 214ին Պարթեւաց Վոլոգասէս Ե. թագաւորէն (209—215) սպառնալիքով պահանջած և Հռոմ մէջ բանտարկած էր Պարթեւաստան ապաստանող հայ իշխան մը՝ Տրդատը (=Խոսրով Ա.), որ Հայոց Վաղարշ Բ. թագաւորին որդին էր և հակահռոմէական շարժումին պարագլուխը. արդ. Կարակալլայի յաջորդը Մակրինոս (217—218) Պարթեւներէ կրած պարտութեան իբր հետեւանք՝ անոնց հետ կատարած դաշնագրութեան համաձայն պարտաւորուեցաւ ետ տալ ՏՐԴԱՏը, զոր Ար-

(1) Դիոն Կասսիոս, ՀԷ, 21:

տաւան Դ. (209—226), Պարթեւաց թագաւորը, Հայոց թագաւոր պսակեց (217), և որ մեր ազգային պատմիչներէ Խոսրով Մեծ անունով յիշուած է, բայց իսկականին մէջ է՝ Տրդատ Բ.:

Տրդատ Բ.ի ժամանակ Պարսկաստանի Պարթեւական հարստութեան վերջին օրերը հասած էին, և Սասանեան պետութեան հիմնադիրն Արտաշիր՝ 220 թուականէն ի վեր ապստամբութեան մը գլուխ անցած՝ դէպի անկախութիւն կը դիմէր: Այս միջոցին՝ Արտաւանի որդիքը Հայաստան փախած և Տրդատի քով ապաստան գտած էին: Տրդատ՝ իբրեւ Պարթեւ՝ ամէն ջանք թափեց և ամէն կերպով օգնեց Պարթեւաց, որպէս զի պարթեւական տունն իշխանութեան գլուխ մնայ. բայց Արտաւան Դ.՝ Հորմուզի ճակատամարտին մէջ սպանուեցաւ և Պարթեւական հարստութիւնը վերջ գտաւ (226): Տրդատ Բ. ալ նոյն Սասանեաններու ձեռքով խարէութեամբ սպանուեցաւ և Հայաստան՝ սասանեան Պարսիկներու ձեռք անցաւ (238):

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՏՐԴԱՏ Գ., ԱՐՏԱՒԱԶԴ Զ. ԵՒ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ

Տրդատ Գ. Հռոմայեցւոց օգնութեամբ կը գահակալէ. — Շապուհ Ա. Տրդատը կը հալածէ և Հայաստանի կը տիրէ.—Արտաւազդ Զ. —Պալմիրացւոց Ոդենաթ թագաւորը Պարսից ձեռքէն կ'առնէ Հայաստանը.—Զենոբիա.—Պարսիկները նորէն կը գրաւեն Հայաստանը.—Հռոմայեցւոց Կարոս կայսրը Պարսից դէմ կը պատերազմի, Հայաստանը ետ կ'առնէ և կը յանձնէ Տրդատին. — Շապուհի որդին Նարսեհ կրկին կը գրաւէ Հայաստանը.—Նարսեհ կը յաղթուի Հռոմայեցիներէ և կ'ստիպուի Հայաստանի վրայ իրաւունքներ ունենալէ հրաժարիլ.—Տրդատ երրորդ անգամ ըլլալով գահ կը բարձրանայ.—Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ և Հայաստանի քրիստոնէութիւնը՝

Հայաստան Սասանեաններու ձեռք անցնելէ տասներկու տարի ետք՝ արքայորդին Տրդատ Գ., որ Հռոմայեցւոց քով ապաստանած էր, Հռոմի պաշտպանութեամբ իր հօր գահը բարձրացաւ (250)։ Բայց սասանեան Շապուհ Ա. թագաւորը (242—272) Տրդատն ստիպեց Հայաստանը թողուլ և կրկին փախիլ Հռոմայեցիներու քով, որով Սասանեանները նորէն տէր դարձան Հայաստանի (252)։

Շապուհի՝ Հայաստանի վրայ տիրապետութեան ժամանակ հայկական գահը Պարթեւներու չառաւիղներուն ձեռքէն առնուելով յանձնուեցաւ ԱՐՏԱՒԱԶԴ անունով սասանեան Պարսկի մը (252—261), և ինք՝ Շապուհ Հռոմայեցւոց դէմ մղած յաղթական պատերազմներէ ետք 260ին Վալերիանոս կայսրը (253—260) գերի բռնեց։ Բայց յաջորդ տարին Շապուհ՝ Պալմիրացւոց Ոդենաթ թագաւորէն յաղթուեցաւ, և Հայաստան Պալմիրացւոց ձեռք անցաւ (261)։ Ոդենաթի մեռնելէն (267) ետք իր

կինը՝ Զենոբիա թագուհին՝ ժամանակ մըն ալ Հայաստանը պահեց, մինչև որ Հռոմայեցիք թագուհին գերի բռնելով վերջ տուին Պալմիրայի թագաւորութեան (272), որով՝ Պարսիկները նորէն գրաւեցին Հայաստանը։ Իսկ 282ին՝ Հռոմայեցւոց Կարոս կայսրը (282—283) Պարսից վրայ յարձակեցաւ, Հայաստանը Սասանեաններու ձեռքէն ազատեց և կրկին տուաւ ՏՐԴԱՏին (283)։

Այս վիճակն այսպէս տևեց մինչև 294։

294ին՝ Շապուհ Ա.ի որդին Նարսեհ, որ դեռ նոր գահ բարձրացած էր (293—303), Հայաստան արշաւելով գրաւեց զայն։ Եւ սակայն 298ին՝ Պարսիկները Հռոմայեցիներէ շատ դէշ կերպով յաղթուեցան, և ստիպուեցան խաղաղութեան դաշնագրութեամբ հրաժարիլ ոչ միայն Հայաստանէ այլ և Միջագետքէ ու Տիգրիսի ձախ կողմը գտնուող մի քանի գաւառներէ։ Իսկ Տրդատ՝ Հռոմայեցւոց օգնութեամբ՝ երրորդ անգամ ըլլալով և վերջնականապէս իր գահին տէր դարձաւ (298—330)։

Տրդատ Գ.ի վերջին գահակալութեան ժամանակ Հայաստանի մէջ պատմական-եկեղեցական աւագ կարևորութիւն ունեցող նշանաւոր դէպք մը պատահեցաւ։

Պարթևական ցեղէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, որ իր ուսումն առած էր Կեսարիայի մէջ, Հայաստան գալով սկսաւ քրիստոնէական կրօնքին առաւելութիւնները բացատրել և Աւետարանը քարոզել ժողովրդին։ Տրդատ նախապէս հակառակեցաւ, և Ս. Գրիգորը ձերբակալել տալով բանտարկել տուաւ, բայց յետոյ դարձի եկաւ և Ս. Գրիգորի ձեռքով քրիստոնէութիւնն ընդունեցաւ (295). ուստի՝ այն օրէն սկսած՝ քրիստոնէութիւնը Հայոց պաշտօնական կրօնքը դարձաւ, և Ս. Գրիգոր իրաւամբ Լուսաւորիչ տիտղոսին արժանացաւ։

ԳԼՈՒԽ Դ.

ԽՈՍՐՈՎ Բ. ԿՈՏԱԿ ԿԱՄ ՓՈՔՐ

Խոսրովի գահակալութիւնը. — Մազքթաց Սանէսան թագաւորը Կովկասեան ուրիշ ազգերու հետ միանալով Հայաստան կ'արշաւէ. — Խոսրով և Վրթանէս կաթողիկոսը կը փախին կ'ապաստանին Դարոյնք. — Հայոց սպարապետը Վաչէ Մամիկոնեան Թշնամիին վրայ կը յարձակի. — Վաչէ կը փախի, բայց Վաչէի ու միւս իշխաններու հետապնդումներուն շնորհիւ Թշնամին կը յաղթուի և Սանէսան կ'սպաննուի. — Պարսիկները Հայաստան կ'արշաւեն. — Դատաբէնի դաւաճանութիւնն և կրած պատիժը. — Աղձնեաց Բակուր իշխանին ապստամբութիւնն և պատժուիլը. — Պարսիկները նորէն կը յարձակին Հայոց վրայ. — Վաչէի և մի քանի նախարարներու նահատակութիւնը. — Արտաւազդ կը յաջորդէ իր հօր՝ Վաչէի. — Արշաւիր Կամսարական և Անդովկ Սիւնի. — Մահ Խոսրովի

Տրդատ Գ.ի մեռնելէն ետք Հայոց թագաւոր պսակուեցաւ իր որդին Խոսրով Բ. (331–339)։

Ասոր իշխանութեան ժամանակ Հայաստանի հիւսիսային կողմի ազգերը Մազքթաց Սանէսան թագաւորին առաջնորդութեամբ Հայոց վրայ յարձակեցան, և սկսան մէկ ծայրէն մինչև միւս ծայրը քանդել աւերել երկիրը՝ յետոյ՝ բոլորը միանալով՝ Այրարատ գաւառին մէջ կանգ առին։ Խոսրով ու ծերունի կաթողիկոսը Վրթանէս (333–341) նեղը մնալով՝ փախան ապաստանեցան Դարոյնքի ամուր բերդը (=Բայազիդ)։ Տարի մը անցնելէ ետք Հայոց Վաչէ Մամիկոնեան սպարապետը Հռոմայեցւոց երկրէն դառնալով՝ իր բոլոր զօրքը ժողվեց յարձակեցաւ թշնամիին վրայ։ Սանէսան, որ իր գնդով բանակած էր Վաղարշապատի մէջ, Վաչէի ձեռքէն փախելով Օշականի կողմերը գնաց։ Բայց Վաչէ և իր նիզակիցները — Բագրատունի, Մեհունդակ ու Գարեգին Ռշտունի, Վահան Ամատունի և Վարազ Կամսարական — վրայ հասնելով՝ Մազքթաց, Ալանաց, Հոնաց ու միւս ազգերուն լաւ ջարդ մը տուին, և Մազքթաց Սանէսան թագաւորին գլուխը կտրելով Խոսրովին նուէր տարին։

Ասոր վրայ ժամանակ մը խաղաղեցաւ երկիրը։ Եւ մինչդեռ Խոսրով շինութիւններով կ'զբաղէր, յանկարծ լուր առաւ թէ Պարսիկներն անհամար զօրքով Հայաստանի վրայ կը քալեն. ուստի՝ Խոսրով Բզնունեաց Դատաբէն իշխանին հրաման ղրկեց թշնամիին դէմ դնել և անոր յառաջխաղացումն արգիլել։ Դատաբէն փոխանակ Հայոց իրաւունքը պաշտպանելու՝ դաւաճանութեամբ Պարսից կողմ անցաւ. բայց Վաչէ և Վահան Ամատունի ետեւէն հասնելով՝ Բզնունեաց ծովին ափը գտնուող Առեստ աւանին մէջ Պարսից վրայ յարձակեցան և և Դատաբէնը ձերբակալելով արժանի պատիժը տուին։

Այս միջոցին Աղձնեաց բդեաշխը Բակուր՝ Պարսից հետ միանալով Խոսրովի դէմ ապստամբեցաւ, և պարսկական զօրքով Հայոց հետ պատերազմիլ սկսաւ. արդ՝ Խոսրով ապստամբութիւնը զսպելու համար Բակուրի վրայ ղրկեց Կորդուաց Ջօն իշխանը, Մեծ Ծոփաց Մար իշխանը, Փոքր Ծոփաց Ներսեհ իշխանը, Սիւնեաց Վաղինակ իշխանը, Հաշտենից Դատ իշխանն ու Բասենի Մանակ իշխանը, որոնք Բակուրի վրայ արշաւելով՝ թէ զինքը, թէ իր բոլոր ընտանիքն և թէ իրեն պաշտպան Պարսիկներր սրէ անցուցին։

Ասոր վրայ Պարսիկները Հայաստան մտնելով Հայոց հետ պատերազմի բռնուեցան։ Պատերազմն այնքան սաստիկ եղաւ, որ երկու կողմէն ալ բազմաթիւ մարդիկ ինկան, որոնց մէջ կը գտնուէին հայ նախարարներէ ոմանք ու Վաչէ սպարապետը։

Վաչէի մեռնելուն հետեւանքով՝ իր երիտասարդ որդին Արտաւազդ իրեն յաջորդեց. իսկ զօրավարութեան պաշտօնը յանձնուեցաւ Արշարունեաց ու Շիրակի իշխան Արշաւիր Կամսարականին և Սիւնեաց Անդովկ իշխանին, որոնք Մամիկոնեան տոհմի փեսաներ էին։

Պատերազմէն քիչ ժամանակ ետք Խոսրով Թագաւորը մեռնելով (339) մարմինը տարին ամփոփեցին իր հայրենի դամբարանին մէջ, Անի ամրոցը (= Կամախ = Քէմախ)։

ԳԼՈՒԽ Ե.

ՏԻՐԱՆ

Տիրանի գահակալութիւնն և Վրթանէսի վախճանումը. — Յուսիկի կաթողիկոսութիւնը.—Տիրանի և իր նախարարներուն վատ կեանքը.—Յուսիկ կը յանդիմանէ բոլորն ալ.—Տիրան Հայոց կաթողիկոսը մեռնելու չափ ծեծել կուտայ.—Մահ Յուսիկի.—Մամիկոնեանները կը զզուին Տիրանէ և կը հեռանան. — Զարասիրտ Ներքինապետը.—Ռշտունեաց և Արծրունեաց սերունդը.—Փիսակ Սիւնի.—Տիրան Պարսից առջև կասկածելի կը դառնայ. — Տիրան և իր ընտանիքը խաբէութեամբ գերի կը բռնուին Պարսիկներէ և կը տարուին Շապուհ Բ.ին.—Տիրան կուրացած։

Խոսրով Բ.ի յաջորդեց իր որդին Տիրան (340—350)։

Տիրանի գահակալութեան յաջորդ տարին Վրթանէս հայրապետը վախճանելով թաղուեցաւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի քով, Թորդան աւանը, և կաթողիկոսութեան կոչուեցաւ իր Յուսիկ որդին (341—347)։

Տիրան և իր նախարարներն իրենց անգութ և լկիրճ կեանքին համար շատ անգամներ յանդիմանութիւն լսած էին երիտասարդ բայց աստուածավախ հայրապետէն։ Թագաւորին և նախարարներուն ապօրէն ընթացքն ու անբարոյական արարքն այն աստիճան զայրացուցին կաթողիկոսը, որ անիկա ստիպուեցաւ եկեղեցիէն ներս չընդունիլ զանոնք։ Եւ երբ օր մը Տիրան իր փճացած նախարարներով եկեղեցիին դռնէն ներս կը մտնէր, կաթողիկոսը սաստիկ յանդիմանեց և դուրս վռնտեց զանոնք. բայց Թագաւորն իր արժանապատուութեան չկերցնելով՝ չափազանց բարկացաւ, ուստի՝ հրամայեց անմիջապէս ձերբակալել կաթողիկոսը, և տեղն ու տեղը մեռնելու աստիճան ծեծել տուաւ զայն։ Ասոր վրայ շատ չանցաւ

Յուսիկ վախճանելով թաղուեցաւ Թորդան, իր հայրենի դամբարանը։

Սակայն Տիրանի անգութ վարմունքը նախարարներէն մէկ մասը զայրացուց. և ուրիշ նոր դէպք մը պատճառ եղաւ որ Հայոց տէրութեան գլխաւոր գործիչ Մամիկոնեանները քաշուին հեռանան։ Այս դէպքին գլխաւոր հերոսն էր արքունի պալատին չարասիրտ ներքինապետը, որ իր քսութիւններով պատճառ եղած էր նախարարներէ ոմանց տնով տեղով կոտորուելուն։ Անոնցմէ ամենէն աչքի զարնողներն էին Ռշտունեաց և Արծրունեաց նախարարութիւնները, որոնց սերունդէն մի միայն մէյ մէկ ծծկեր մանուկ ազատուած էին, իրենց դայեակներուն շնորհիւ. մին՝ Մեհունդակ Ռշտունիին Տաճատ անուն մանկիկն էր, և միւսը՝ Վաչէ Արծրունիին Շաւասպ անուն մանկիկը։ Արդ՝ անգութ ներքինապետը կ'ուզէր այս երկու փոքրիկներն ալ սպանել. բայց հոն գտնուող երկու զօրավարներ՝ Վարդան ու Վասակ Մամիկոնեանները՝ փոքրիկները գրկելնուն պէս փախուցին և քաշուեցան իրենց հայրենի նահանգը Տայք (=Թորթում և Քիսկիմ), ուր երախաներուն կրթութիւն տալով մեծցուցին և յետոյ իրենց աղջիկներուն փեսայ տալով՝ Ռշտունեաց և Արծրունեաց սերունդները բազմացուցին։

Տիրանի թագաւորութեան ժամանակ Հայոց և Պարսից միջև հաշտութիւն գոյացած էր, և երկու դրացի ազգերն իրարու հետ սիրով կը վարուէին. բայց Տիրանի սենեկապետ Փիսակ Սիւնի իշխանն իր քսու բնաւորութեան երեսէն պատճառ եղաւ որ յարաբերութիւնները լարուէին և Պարսիկները թշնամական աչքով նայէին Հայոց վրայ. վասն զի Փիսակ Ատրպատականի պարսիկ կուսակալ Վարազ Շապուհին քով ամբաստանած էր Տիրանը, ըսելով որ անիկա Հռոմայեցւոց օգնութեամբ Սա-

սանեան պետութիւնը կործանելով՝ Պարսից վրայ ինք պիտի թագաւորէ. քանի որ Պարսկաստան կը պատկանէր իր Պարթև նախնիքներուն։ Ասոր վրայ Վարազ Շապուհ՝ Տիրանին մարդ ղրկելով տեսութիւն մը խնդրեց, և տրուած ժամադրութեան համաձայն՝ Ապահունեաց գաւառին մէջ Տիրանին հանդիպեցաւ։ Ուրախութեան ու որսի հանդէսներ կատարելէ ետք օր մը Վարազ՝ Տիրանին ու հետևորդներուն պատիւ ընելու պատրուակով մեծ սեղան մը տուաւ, և բոլորն ալ գինովցուց։ Ասիկա մեծ առիթ համարելով Վարազ՝ Հայոց թագաւորն երկաթէ շղթայով կապել տուաւ, և թագուհին ու զաւակները միասին առնելով՝ Ապահունիքէն հեռացաւ (350)։ Յետոյ Դալարիք գիւղն հասնելով, Վարազ Շապուհ՝ Տիրանի աչքերը փորել տուաւ և բոլորը մէկէն գերի տարաւ Շապուհ Բ.ին, որ 310էն ի վեր պարսկական գահը բարձրացած էր։

ԳԼՈՒԽ Զ.

ԱՐՇԱԿ Բ.

Հայք ժողով գումարելով կը խորհրդակցին և Կոստանդիոս Բ. կայսրին պատգամաւորութիւն մը ղրկելով իր օգնութիւնը կը խնդրեն. — Կայսրը հռոմայեցի զօրքով անձամբ կուգայ Հայաստան և Պարսիկները կը վռնտէ, գերի բռնելով Շապուհի կիները.— Շապուհ հաշտութիւն կը խոստանայ կայսրին, որ պայման կը դնէ հայ գերիներն արձակել. — Շապուհ բոլոր հայ գերիները կ'արձակէ և Տիրանի Արշակ որդին թագաւոր պսակելով Հայաստան կը ղրկէ. — Արշակ Մամիկոնեանները պաշտօնի կը կոչէ. — Մեծն Ներսէսի կաթողիկոսութիւնը. — Հայք նոր պատգամաւորութիւն մը կը ղրկեն Կոստանդիոսին. — Պատգամաւորութեան մասնակցողները. — Ներսէս Կոստանդիոսէն կ'աքսորուի. — Պատգամաւորութիւնն առանց Ներսէսի ետ կը դառնայ. — Արշակ Հռոմայեցիներէ վրէժ լուծելու համար Վասակ սպարապետին կը հրամայէ հռոմէական երկիրներու վրայ յարձակիլ և աւերել. — Արշակ կը չարանայ. — Խադ եպիսկոպոս և իր խրատները. — Արշակաւան. — Ներսէս աքսորէ կ'ազատի, և Արշակի ըրածները տեսնելով՝ կ'անիծէ զայն. — Արշակաւանի մէջ ծագած հիւանդութիւնը. — Արշակ կը զղջայ. բայց քիչ ժամանակէն նորէն կը կորսնցնէ իր ճամբան. — Ներսէս կը հրաժարի կաթողիկոսութենէ. — Հռոմայեցւոց և Պարսից միջև կատարուած կռիւները. — Հռոմայեցիք կը յաղթուին և ամօթալի դաշնադրութիւն մը կը կնքեն Պարսից հետ. — Արշակի գերութիւնը. — Հայաստան՝ պարսկական նահանգ կը դառնայ. — Արշակի բոլոր ընտանիքը Պարսկաստան կը տարուի. բայց Արշակի Պապ որդին Հռոմայեցւոց քով կը փախի. — Վահան Մամիկոնեանի ու Մերուժան Արծրունիի կատարած դէշութիւնները. — Սամուէլ. — Հռոմայեցւոց կողմէ Պապ Հայոց թագաւոր պսակուելով Հայաստան կը ղրկուի. — Արշակ Բ. անձնասպան կ'ըլլայ։

Տիրանի գերութեան ժամանակ հայ նախարարները՝ աւագանին, կուսակալները, ազնուականները, զօրագլուխները, դատաւորները, իշխանները, և միւս բոլոր

պաշտօնատարները հասարակ գիւղացիներու մասնակցութեամբ ժողով գումարելով՝ Արշարունեաց Արշաւիր իշխանն ու Սիւնեաց Անդովկ իշխանը Հռոմայեցւոց Կոստանդիոս Բ. կայսրին (337-361) ղրկեցին, յայտնելով իրենց հնազանդութիւնը, և խնդրելով որ կայսրը Պարսից դէմ պաշտպանէ զիրենք։

Մինչդեռ պատգամաւորները կայսրին քով կը գտնուէին, ի Կ. Պոլիս, ուր իր աթոռն հաստատած էր Կոստանդիոս Բ., և ահա Շապուհ Բ. Հայաստան արշաւելով անխնայ այրեց աւերեց երկիրը։ Կայսրն այս խժդժութիւնները լսելուն պէս՝ անձամբ եկաւ Հայաստան, յարձակեցաւ Պարսից վրայ, և մեծ կոտորած տալէ ետք՝ Շապուհի կիներն ու բոլոր հարստութիւնը գրաւեց. իսկ Շապուհ հազիւ փախաւ ազատեցաւ Կոստանդիոսի ձեռքէն։ Յետոյ կայսրը Հայաստանի վերակացու դրաւ Արշաւիր ու Անդովկ իշխանները, և ինք՝ պատերազմական հարուստ աւարով՝ գնաց իր երկիրը։

Շապուհ իր գլխուն եկած փոթորիկէն սթափելով՝ Հայոց դէմ բոլոր ըրածներուն զղջաց, և կայսրին մարդ ղրկելով հաշտութիւն խոստացաւ, միանգամայն խնդրելով գոնէ գերի տարուած կիներն ազատ արձակել։ Կայսրը հաճութիւն տուաւ, պայմանով սակայն՝ որ Շապուհ Հայերէ գրաւած բոլոր գերիները, աչագուրկ Տիրան թագաւորն ու իր գանձերը ետ տայ Հայոց։ Կոստանդիոսի առաջարկը շուտով կատարեց Շապուհ, և արքունի բանտարկեալներն ազատ արձակելով՝ ուզեց Տիրանը թագաւորական պատիւներով Հայաստան ղրկել և նորէն իր գահը նստեցնել, բայց Տիրան՝ իր կուրութիւնը պատճառ բերելով՝ աւելի յարմար տեսաւ իր Արշակ տղուն տալ գահը. ուստի՝ Շապուհ Արշակն Հայոց թագաւոր պսակելով Հայաստան ղրկեց, հետը տալով բոլոր հայ գե-

րիներն ու իրենց գանձերը (351)։ Յետոյ Պարսից թագաւորը կայսրէն իրեն ղրկուած դեսպաններուն միջոցով իմաց տուաւ անոր, թէ կէտ առ կէտ գործադրած է իր պահանջը, և կը խնդրէր պարսիկ գերիներու ազատ արձակումը, զոր կատարեց կայսրը։

Արշակ Բ.ի գահակալութիւնն ու գերիներու վերադարձը մեծ ուրախութիւն պատճառեցին ժողովրդին, որ իր թաքստոցներէն մէջտեղ ելլելով՝ ցնծութեան հանդէսներ սարքեց ամէն տեղ։ Իսկ Արշակ Տայոց աշխարհն երթալով Մամիկոնեաններու սիրտն առաւ և նորէն պաշտօնի կոչեց զանոնք. այսպէս՝ Մամիկոնեան տոհմին նահապետութիւնը յանձնեց տարիքով երէց Վարդան Ա.ին, Հայոց սպարապետութիւնը՝ միջին եղբօր Վասակ Ա.ին, իսկ կրտսեր եղբօր՝ Վահան Ա.ին՝ զօրավարութեան մը պաշտօն տուաւ։ Միւս նախարարներու հետ ալ սիրով վարուիլ սկսաւ և իր հօր ժամանակ գժտուած բոլոր նախարարները հաշտեցուց։

Նոյն տարին հայ նախարարներու խնդրանքով Մեծն Ներսէս կաթողիկոս օծուեցաւ (351), և Հայաստան առժամանակեայ կերպով խաղաղութիւն գտաւ։

Այս միջոցին Հայերը պատգամաւորութիւն մը ղրկեցին Կոստանդիոսին, և իրենց շնորհակալութիւնը յայտնելով՝ երկու ազգերու միջև գոյութիւն ունեցող բարեկամութիւնը նորոգեցին (353–355)։ Պատգամաւորութեան գլուխը կը գտնուէր Ներսէս հայրապետը. իսկ իրեն կ'ընկերանային Վարդան ու Վասակ Մամիկոնեան եղբայրները, Ռշտունեաց Մեհենդակ նահապետը, Անձևացեաց Մեհառ նահապետը, Խորխոռունեաց Գարջոյլ Մաղխազ նահապետը, Սահառունեաց Մուշկ նահապետը, Գնթունեաց Դեմետր նահապետը, Բագէնից Կիշկէն նահապետը, Հրսիձորոյ Սուրիկ նահապետը, և Հաբուժենից

Վրկէն նահապետը, ընդ ամէնը տասն հոգի։ Փաւստոս կ'ըսէ, թէ երբ պատգամաւորութիւնը Կ.Պոլիս հասաւ, կայսրն իբր թէ Ներսէսէն խնդրած ըլլայ իր հիւանդ և մէկ հատիկ տղուն (?) վրայ աղօթել և բժշկել։ Բայց որովհետև Կոստանդիոս արիոսական ըլլալով՝ Արիոսի աղանդին չհետևող միւս քրիստոնեաները սաստիկ կը հալածէր, Ներսէս խոստացած ըլլայ զայն՝ ճշմարիտ հաւատքի գալ, որպէս զի ինք կարենայ ձեռքը տղուն վրայ դնել և աղօթել։ Ասոր համար Ներսէս իբր թէ տասնհինգ օր պայմանաժամ տուած ըլլայ կայսրին, նախազգուշացնելով թէ՝ տասնհինգ օրուան ժամանակամիջոցին մէջ եթէ դարձի չգայ, տղան պիտի կորսնցնէ։ Ներսէսի այս խօսքին՝ կայսրը զայրանալով հրամայած է երկաթէ շղթայի զարնել և բանտարկել զայն։ Արդ՝ Փաւստոսի համաձայն՝ երբ տասնհինգ օրը լրացաւ, պատանին մեռաւ. ուստի՝ Կոստանդիոսի հրամանով ամայի կղզի մը աքսորուեցաւ Ներսէս։ Իսկ ասոր փոխարէն՝ կայսրն ազատ արձակեց Արշակի Գնէլ ու Տիրիթ եղբօրորդիները, որոնք իբրև պատանդ իր քով կը մնային։ Արշակին ղրկեց նաև շատ մը նուէրներ ու Ներսէսն իբրև մարդասպան ամբաստանող նամակ մը։

Պատգամաւորութիւնը՝ առանց Ներսէսի՝ դարձաւ Հայաստան (356-357). բայց Արշակ չափազանց դժգոհ մնալով կայսրէն, Վասակ սպարապետին հրամայեց հռոմէական երկիրներու վրայ յարձակիլ և աւարի տալ։

Այս ժամանակներն Արշակ իր պատանեկութեան բարի բնաւորութիւնը փոխելով՝ իր հօր Տիրանի վատ շաւղին հետևիլ սկսաւ։ Ներսէսի ձեռնասուն և կաթողիկոսական տեղապահ Խադ եպիսկոպոսին տուած խրատներն ու կատարած յանդիմանութիւնները բոլոր-

վին անօգուտ անցան. և Արշակ փոխանակ ուղղութեան գալու՝ օրէ օր աւելի վատթարացաւ, և՝ իր չարագործութիւններուն իբրև պսակ՝ Այրարատի Կոգովիտ գաւառին մէջ Արշակաւան անունով քաղաք մը շինեց, որուն մէջ լեցուց երկրին բոլոր աւազակները, մարդասպանները ու ոճիրները։ Այս ընթացքով Արշակ աւելի զայրացուց արդէն իրմէ տժգոհ և զզուած նախարարները, Խադ եպիսկոպոսն ու աքսորավայրէն նոր դարձած Ներսէս կաթողիկոսը, որուն հայրական խրատներուն ականջ չկախելէ զատ՝ կը ծաղրէր զայն։ Ասոր վրայ Ներսէս անիծեց թագաւորը, և Արշակաւանի մէջ տարափոխիկ հիւանդութիւն մը իյնալով՝ երեք օրուան մէջ քաղաքին քանի հազարէն աւելի բնակչութիւնն ամբողջովին բնաջինջ եղաւ։ Արշակ ասիկա աստուածային պատուհաս համարելով՝ Ներսէսի ոտքերն ինկաւ, և աղաչեց որ ների իրեն, խոստանալով այլ ևս դուրս չելլալ անոր խօսքէն։ Բայց դարձեալ դրժեց Արշակ։ Ահա թէ ինչպէս։

Արշակի Գնէլ եղբօրորդին թագաւորին առջև զրպարտուած էր իր հօրեղբօրորդի Տիրիթի կողմէն, այնպէս որ Արշակ Գնէլը ծուղակը ձգելով՝ զայն սպաննել տուաւ, հակառակ Ներսէսի թախանձագին բարեխօսութեան և Գնէլի կնոջ Փառանձեմի աղիողորմ աղաչանքներուն։ Ուստի Ներսէս՝ վշտացած՝ կաթողիկոսութենէն հրաժարեցաւ, այլ ևս չուզելով տեսնել այնպիսի չարասիրտ և վատ թագաւորի մը երեսը (358)։ Ներսէսի հեռանալէն ետք Արշակ աւելի համարձակութեամբ շարունակեց իր չարութիւնները, սպաննել տալով նախարարներէն շատերը։

Մինչդեռ Արշակ հայ նախարարներն իրմէ կը հեռացնէր և Հայաստանն իր ուժերէն կը զրկէր, անդին

Հռոմայեցւոց և Պարսից միջև աներևակայելի և խայտառակ սակարկութիւն մը կը կատարուէր Հայաստանի մասին։

Շապուհ Հռոմայեցւոց երկիրներուն վրայ յարձակելով՝ բաւական տեղ գրաւած էր անոնցմէ (359-360). բայց Յուլիանոս կայսրն (361-363) ուզելով Պարսից ձեռքէն ետ առնել զանոնք և լաւ դաս մը տալ Պարսից, մինչև պարսկական մայրաքաղաքը՝ Տիզբոն արշաւեց։ Այս արշաւանքի ժամանակ Յուլիանոս թէև մի քանի քաղաքներ ու բերդեր գրաւեց, բայց ճակատամարտի մէջ ծանր կերպով վիրաւորուելով մեռաւ (363)։ Յուլիանոսի յաջորդը Յովիանոս (363-364), թոյլ և վատասիրտ մէկը, Շապուհի սպառնալիքներէն ահաբեկ՝ ոչ միայն ստիպուեցաւ բազմաթիւ ամուր բերդեր ու վաճառաշահ քաղաքներ տալ Պարսից, այլ և դաշնագրութեամբ յանձն առաւ հրաժարիլ Հայերը պաշտպանելէ, և՝ աւելի դէշը՝ խոստացաւ պատերազմի ժամանակ իր կողմն անցած Արշակ Բ.ը Շապուհին յանձնել, պայմանով սակայն որ Հայոց թագաւորութիւնը չպիտի ջնջուի։ Այս ամօթալի դաշնագրութեան շնորհիւ Արշակ Պարսից կողմէ գերի բռնուեցաւ և՝ իբրև կալանաւոր՝ Անյուշ բերդը (այժմ՝ Բաղ՚աի Գիզգիրդ) նետուեցաւ. Հայոց Վասակ սպարապետն ալ մորթազերծ եղաւ սպաննուեցաւ. իսկ Հայաստան բոլորովին գրաւուելով պարսկական նահանգ դարձաւ։ Եւ որպէս զի Հայերն Արշակի ընտանիքէն զրկուելով չկարենան ապստամբիլ և ուրիշ թագաւոր մը գտնել, հրաման ըրաւ Շապուհ՝ Արշակի բոլոր ընտանիքը Պարսկաստան փոխադրել։ Բայց Շապուհի զրկած մարդիկն երբ Հայաստան մտան, Հայոց հետ միանալով՝ գահաժառանգ Պապ իշխանը Հռոմայեցւոց քով փախուցին։ Շապուհ ասոր վրէժը լուծելու

համար ուրացող հայ նախարարներու — գլխաւորաբար Վահան Մամիկոնեանի ու Մեհրուժան Արծրունիի — առաջնորդութեամբ աւերակ դարձուց Հայաստանը։ Վահանի դաւաճանութիւններուն վերջ տուաւ իր հարազատ որդին՝ Սամուէլ, որ Հայաստանի սիրուն՝ զարկաւ սպանեց անօրէն Վահանը, և մաքրեց սրբեց Մամիկոնեան տան վրայ ձգուած սև արատը (1)։

Վաղէս

Այս միջոցին շատոնց մեռած էր Յովիանոս և իրեն յաջորդած էր Վաղէս (364-378), որ Յովիանոսի կողմէ Պարսից հետ կնքուած ամօթալի դաշինքին քաղաքական մեծ սխալ մը ըլլալն զգացած էր. ուստի զանիկա դարմանելու համար՝ Պապը Հայոց թագաւոր պսակելով հռոմէական զօրքին առաջնորդութեամբ Հայաստան ղրկեց (369)։

Իսկ Արշակ բանտի չարչարանքներուն ու կրած զրկանքներուն չդիմանալով՝ 367ին անձնասպան եղած էր։

(1) Այս մասին Րաֆֆի Սամուէլ անունով գեղեցիկ վէպ մը գրած է, զոր կը յանձնարարեմ կարդալ։

ԳԼՈՒԽ Է.

ՊԱՊ

Պապ Ներսէսը նորէն կաթողիկոսական աթոռը կը նստեցնէ. — Արտաւան սպարապետ Հայոց.—Հայերը Հռոմէներու հետ միացած Պարսիկները կը ջարդեն և կը հալածեն.—Ուռնայր թագաւոր Աղուանից և Արտաւան.—Շապուհ նորէն կը յարձակի Հայոց վրայ, բայց յաղթուելով կը փախի.—Պապ Հռոմէները ձգելով Պարսից հետ հաշտուիլ կ'ուզէ, բայց Վաղէսի հրամանով դաւադրութեամբ կ'սպանուի Հռոմէներէ։

Պապ Հռոմայեցւոց կամ Հռոմէներու օգնութեամբ իր հօր պարապ ձգած գահը բարձրանալուն պէս՝ Արշակի պատճառով կաթողիկոսութենէ հրաժարած Ներսէս հայրապետն իր աթոռը դարձուց նորէն (369—373). Իսկ Հայոց սպարապետութեան պաշտօնը յանձնեց Արտաւանին, որ Կիւղակ իշխանի հետ միասին Կ. Պոլիս երթալով Պապի թագաւոր պսակուիլը խնդրած էր Վաղէսէն(1)։ Ասկէ ետք Հայերը Կ. Պոլսէ իրենց պաշտպանութեան համար եկած Տերենտ կամ Տրայիանոս զօրավարին ու Ադէ կամ Արինթէ կոմսին և իրենց հետ միասին բերած հռոմայեցի զօրքին օգնութեամբ Հայաստան գտնուող Պարսից բանակին վրայ յարձակեցան և բոլորն ալ ջարդեցին։ Ասոր վրայ Շապուհ թէև նորէն մտաւ Հայաստան, բայց յաղթուեցաւ և փախաւ։ Շապուհի աջակից կը գտնուէր Աղուանից Ուռնայր թագաւորը, որ պատերազմի սաստկութեան ժամանակ

(1) Այսպէս կ'ըսէ ժամանակակից լատին պատմագիրն Ամմիանոս (ծն. իբր 330)։ Իսկ այս դէպքերու գլխաւոր հայ պատմիչը Փաւստոս՝ Արտաւանի բոլոր գործերը Վասակ սպարապետի որդւոյն Մուշեղի կը վերագրէ։

Սրտաւան սպարապետի վրէժխնդրութենէն փախած միջոցին՝ անկէ ձերբակալուեցաւ. բայց Սրտաւան փախանակ զայն սպանելու՝ իր ձեռքի նիզակին բունով անոր զարնելով ըսաւ. «Շնորհակալ եղիր որ դուն Թագաւոր ես, և Թագ ունիս. ես Թագաւոր մէկը չեմ սպաներ, որքան ալ որ նեղ դրութեան մէջ գտնուած ըլլամ». և Թոյլ տուաւ, որ Ուռնայր իր ութ հեծեալներով փախի երթայ Աղուանից երկիրը:

Շապուհ այս պարտութենէն չյուսահատելով՝ կրկին յարձակեցաւ Հայոց վրայ. բայց որովհետև Ուռնայր իր երախտագիտութիւնն Սրտաւանին յայտնելու համար զգուշացուցած էր զայն, Սրտաւան համայնքի զօրապետներու աջակցութեամբ Շապուհի յարձակման դէմ առաջուց պատրաստուած էր. ուստի երբ Շապուհ գալն իմացաւ, անոր զօրքին սաստիկ ջարդ տալով՝ մնացածը փախուց հալածեց մինչև Պարսկաստան:

Ժամանակ մը ետք Հռոմներու հարկ տալը դադրեցուց Պապ, և սկսաւ Պարսից մօտենալ, որուն հետևանքով Պապ՝ Շապուհի առաջարկին համաձայն՝ Սրտաւան սպարապետն ու Կիւրակ իշխանը գլխատեց և գլուխները Շապուհին ղրկեց: Վաղէս կայսրն ասոնք իմանալով՝ գաղտնապէս Տերենտին և Ադէին մարդ ղրկեց և հրամայեց Պապն սպանել. արդ, ասոնք օր մը սեղանի հրաւիրելով զայն՝ իրենց պահապան զինուորներուն ձեռքով վատաբար սպանեցին (374):

Կ'ըսուի թէ Պապ՝ Մեծն Ներսէսը Թունաւորած է, բայց ասիկա հաստատող փաստերն այն աստիճանի Թոյլ են, որ կրնանք չհաւատալ [1]:

[1] Տես այս մասին Եղիազար Մուրատեանի «Քննական պատմութիւն Արշակ երկրորդի և անոր Պապ որդւոյն» վերնագիր գործը, Աղեքսանդրիա 1900։

ԳԼՈՒԽ Ը.

ՎԱՐԱԶԴԱՏ

Վարազդատ՝ Հռոմայեցւոց կողմէ Հայոց Թագաւոր կը կարգուի.— Մուշեղ Մամիկոնեան. Բատ Սահառունի՝ Մուշեղը կ'սպանէ և Հայոց սպարապետութիւնը ձեռք կը ձգէ.—Մանուէլ Մամիկոնեան Հայաստան գալով Վարազդատը կը վռնտէ.—Մանուէլ խնամակալ Հայաստանի.—Զարմանդուխտ Թագուհի.—Պապի որդիները. —Հայերը Պարսից կը յարին։

Պապի սպանումէն ետք Վաղէս կայսրը Հայոց վրայ Թագաւոր կարգեց Հռոմայեցւոց կուսակից Վարազդատը (374—378), որ Պապի հօրեղբօրորդին էր: Հայոց սպարապետութիւնն ալ յանձնուեցաւ Պարսից կողմէ մորթազերծ եղած Վասակ իշխանին որդւոյն Մուշեղ Մամիկոնեանի:

Ժամանակ մը ետք Վարազդատի դայեակը Բատ[1] Սահառունին Հայոց սպարապետութեան պաշտօնին աչք տնկելով՝ Մուշեղի մասին զանազան զրպարտութիւններ ըրաւ և յաջողեցաւ Վարազդատի հրամանով սպանել զայն, և սպարապետութիւնը ձեռք ձգել: Բայց այս միջոցներուն Մուշեղի Պարսկաստան գտնուող ազգականներէն Մանուէլ Մամիկոնեան Հայաստան գալով՝ առանց Վարազդատի հաճութիւնն առնելու ինքզինքը Հայոց սպարապետ անուանեց և Թագաւորին հրամայեց Հայաստանէ դուրս ելլալ: Ասոր վրայ երկու կողմն ալ Կարնոյ դաշտին մէջ միանալով՝ իրարու վրայ յարձակեցան: Վարազդատ՝ Մանուէլէն յաղթուելով Հռոմայեցւոց երկիրը փախաւ, և մինչև իր կեանքին վերջը

[1] Արդեօ՞ք Սմբատ կարդալու է այս անունը։

հոն մնաց, Հայաստանի երեսը չտեսնելով այլ եւս. իսկ Բատ բռնուելով սպանուեցաւ։

Մանուէլ այս յաղթութենէն ետք՝ Հայաստանի բոլոր մասերը նուաճեց, նախարարներն ու մեծամեծները քովը ժողվեց, և տէրութեան խնամակալութիւնը ձեռք առնելով՝ լաւ կերպով կառավարել սկսաւ երկիրը. իսկ Պապի կնոջ՝ Զարմանդուխտ թագուհիին ու անոր երկու անչափահաս զաւակներուն — Արշակի ու Վաղարշակի — թագաւորական պատիւներ ընծայեց և մշտական մեծարանքներու առարկայ ըրաւ զանոնք։ Սակայն Մանուէլ խորհելով որ իր ըրածը կրնայ Հայաստանի ապագային համար վնասակար ըլլալ, — քանի որ ոչ Հռոմայ և ոչ Պարսից հաճութիւնն առած էր, — Զարմանդուխտ դշխոյին հետ խորհրդակցելով, փոխանակ Հռոմայ՝ Պարսից կողմը բռնելու և անոնց քաղաքականութեան հետևելու որոշումը առաւ։

ԳԼՈՒԽ Թ.

ԱՐՇԱԿ Գ. ՈՒ ՎԱՂԱՐՇԱԿ

Հայերը Պարսից կը դիմեն և Հայաստանը կը յանձնեն անոնց. — Սուրէն՝ Շապուհ Բ.ի կողմէն Հայաստան կուգայ իբրև կուսակալ. — Արշակ Դ. ու Վաղարշակ Պարսկաստանէն բերուած թագերով Հայոց անուանական թագաւոր կը պսակուին. — Մերուժան Արծրունին կը նախանձի Մանուէլի վրայ. — Դժտութիւն և պատերազմ Հայոց ու Պարսից միջև. — Պարսիկներն երեք անգամ զօրք կը ղրկեն Հայոց վրայ, բայց միշտ կը յաղթուին. — Մերուժան Արծրունի՝ Պարսից կողմէ Հայաստան կ'արշաւէ, բայց կ'սպանուի և կը գլխատուի. — Արշակ Դ. Մանուէլի ձեռքով Հայոց իսկական թագաւոր կը պսակուի

Հայոց Զարմանդուխտ թագուհին և Մանուէլ սպարապետ Շապուհ Բ.ին ղրկեցին Գարջոյլ Մաղխազ իշխանը, որուն կ'ընկերանային նաև շատ մը նախարարներ։ Այս պատգամաւորութեան նպատակն էր Պարսից լուծն ընդունիլ և Հայաստանը տալ Շապուհին։ Յայտնի է, թէ Շապուհ այսպիսի առաջարկ մը չպիտի մերժէր. ուստի՝ իր կողմէն Սուրէն անունով պարսիկ կուսակալ մը ղրկեց, հետը տալով տասն հազար ձիաւոր զօրք, որոնք պիտի օգնէին Մանուէլի, և Զարմանդուխտը պիտի պաշտպանէին իր թշնամիներուն դէմ։ Սուրէն հետը բերած էր նաև բազմաթիւ ընծաներ ու երկու արքայազուններու համար երկու փառաւոր թագ, որոնցմով Հայոց անուանական թագաւոր պսակուեցան Արշակ Գ. (377-389) ու Վաղարշակ (378-386)։ Իսկ Մանուէլ՝ Շապուհի կողմէ ղրկուած արքայական ընծաներով ողողուեցաւ։ Այսպէսով Հայաստան առժամապէս Պարսից տիրապետութեան տակ անցաւ։

Այս միջոցին Շապուհ Բ. մեռաւ և տեղն անցաւ իր եղբայրն Արտաշիր Բ. (379—384). արդ, ուրացող

նախարարը Մերուժան Արծրունի՝ Պարսից կողմէ Մանուէլին ընծայուած մեծամեծ պատիւներէն ու նուէրներէն նախանձած ըլլալով՝ Շապուհի մահէն օգտուելով, և շատ մը մեքենայութիւններէ ետք՝ վերջապէս յաջողեցաւ Հայոց ու Պարսից միջև գժտութեան պատճառ դառնալ, այնպէս որ Մանուէլ՝ Մերուժանի սուտ խօսքերէն խաբուելով՝ Սուրէնի բանակին վրայ յարձակեցաւ, և բոլոր պարսիկ զինուորները ջարդելով՝ Սուրէնն ալ բռնեց եւ ճամբեց Պարսկաստան։ Ասոր վրայ Պարսից թագաւորն իրարու ետեւէ երեք բանակ զօրք ղրկեց Հայաստան, բայց երեքն ալ Մանուէլի կողմէ ջարդուեցան։ Չորրորդ անգամին Պարսից կողմէ Հայաստան ղրկուեցաւ Մերուժան Արծրունին, որ իր մեկնելէն առաջ հպարտութեամբ Պարսից թագաւորին խոստացած էր Մանուէլը կապելով թագաւորին առջև հանել, և կամ՝ գէթ անոր գլուխը կտրելով բերել ներկայացնել։ Բայց երբ ուրացողը Բագրեւանդ գաւառին մէջ Մանուէլի բանակին մօտեցաւ, Մանուէլի քաջ և հաւատարիմ զինակիցը՝ Սիւնեաց գաւառին տէր Բաբիկ իշխան իր ձեռքի նիզակով այնպիսի զօրաւոր հարուած մը տուաւ ուրացողին, որ գետինը գամեց զայն, և դաւաճանը չկրցաւ տեղէն երերալ. իսկ պարսկական բանակը գրեթէ ամբողջութեամբ կոտորուեցաւ Հայերէ, փոքրիկ մաս մը միայն կարենալով ազատիլ և փախիլ Պարսկաստան։ Ասոր վրայ ազգուրաց Մերուժանին գլուխը կտրեցին և բարձր ձողի մը ծայրն անցունելով Հայոց բանակը տարին ցնծութեամբ։

Այս յաղթութեան իբր հետեւանք՝ Արշակ Գ. Մանուէլի ձեռքով Հայոց իսկական թագաւոր պսակուեցաւ. իսկ իր եղբայրը Վաղարշակ իրեն երկրորդ մըրուեցաւ, և սակայն շատ չապրեցաւ Վաղարշակ։

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ԱՐՇԱԿ Գ. ԵՒ ԽՈՍՐՈՎ Գ.
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

Հայերը դժգոհ Արշակ Գ.էն. — Կը դիմեն Պարսից, և ուրիշ թագաւոր կը խնդրեն. — Շապուհ Գ.՝ Խոսրով Գ.ը Հայոց թագաւոր կը պսակէ և պարսիկ կուսակալի մը հետ Հայաստան կը ղրկէ. — Արշակ Գ. Հռոմայեցւոց երկիրը կը փախի. — Պատերազմի մղձաւանջ. — Հռոմէներն ու Պարսիկներն Հայաստանը կը բաժնեն իրենց մէջ. — Արշակ Գ. անուանական թագաւոր Յունահայաստանի. — Խոսրով Գ. անուանական թագաւոր Պարսկահայաստանի. — Արշակ բոլորովին կը հրաժարի թագաւորութենէ. — Հռոմէները պաշտօնապէս տէր կը դառնան Յունահայաստանի. — Պարսկահայաստանի մէջ նախարարները կ'ապստամբին Խոսրովէ, և Շապուհ Գ.էն ուրիշ թագաւոր մը կը խնդրեն. — Շապուհ Խոսրովը պաշտօնանկ կ'ընէ և տեղը կը դնէ Վռամշապուհը։

Երբ Մանուէլ սպարապետը մեռաւ (385), յաջորդ տարին հայ նախարարներն Արշակ Գ.ի դէմ լարուելով՝ Պարսից նոր թագաւոր Շապուհ Գ.ին (384—389) դիմեցին, խնդրելով որ իրենց ուրիշ թագաւոր մը տայ։ Արդ Շապուհ՝ Վարազդատի որդիներէն Խոսրով Գ.ը Հայոց թագաւոր պսակելով և իր Զարմանդուխտ քոյրն ալ անոր կնութեան տալով Հայաստան ղրկեց, ընկերակցութեամբ Զիկ անուանով պարսիկ կուսակալի մը (386)։ Արշակ երբ ասոնց գալը տեսաւ, Հռոմայեցւոց երկիրը փախաւ։ Եւ ահա Հռոմայ ու Պարսից միջև նոր և ահաւոր պատերազմի մը մղձաւանջը Դամոկլէսի սուրին պէս Հայաստանի գլխուն վրայ ճօճիլ սկսաւ. վասն զի Արշակի պաշտպան կը կենային Հռոմէները, իսկ Խոսրովի՝ Պարսիկները։ Բայց գործը մինչև պատերազմ չհա-

տու, այլ Հայաստանի դրացի երկու մեծ և հզօր թագաւորները — Շապուհ Գ. և Թէոդոս Մեծ (379 — 395) — իրարու հետ համաձայնելով Հայաստանն իրենց մէջ բաժնեցին (387).....:

Այս թուականէն սկսած Արշակ Գ. Հռոմայեցւոց գերիշխանութեան տակ անուանապէս թագաւորեց Հռոմէական Հայաստանի կամ Յունահայաստանի մէջ, իսկ Խոսրով՝ մի և նոյն պայմաններու տակ Պարսկահայաստանի մէջ: Բայց Արշակ Գ. 389ին իր թագաւորական իրաւունքներէն բոլորովին հրաժարեցաւ և Յունահայաստանը պաշտօնապէս յանձնեց Հռոմէներու, որոնք իրենց կողմէ դրուած մասնաւոր իշխաններու (Comes Armeniæ) ձեռքով կառավարել սկսան երկիրը:

Գալով Պարսկական Հայաստանի, հոն հայ նախարարները Խոսրով Գ.ի դէմ ապստամբելով՝ Շապուհ Գ.ի քով գրպարտեցին և խնդրեցին ուրիշ թագաւոր մը տալ իրենց: Արդ՝ Շապուհ Խոսրովը գահընկեց ընելով Անյուշ բերդին մէջ բանտարկեց, և Հայոց թագաւոր պսակեց Խոսրովի Վռամշապուհ եղբայրը (392 — 414):

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

ՎՌԱՄՇԱՊՈՒՀ, ՍԱՀԱԿ ԵՒ ՄԱՇԹՈՑ (ՄԵՍՐՈԲ)

ՀԱՅ ԳՐԵՐՈՒ ԳԻՒՏԸ

Սահակ և Մաշթոցի կատարած դերը հայ կեանքին մէջ. — Հայերէն գրերու գիւտէն առաջ ի՞նչ կը գործածէինք. — Հայոց եկեղեցական և պաշտօնական լեզուները. — Հայ գրերու գիւտը. — Աստուածաշունչի առաջին թարգմանութիւնը. — Սահակ-Մաշթոցեան առաջին դպրոցին տեղը. — Ոսկեդար. — Հայերէն թարգմանութեանց ազդեցութիւնը ժողովրդին վրայ. — Սահակի ու Մաշթոցի գերեզմաններուն տեղերը:

Այն միջոցին որ մէկ կողմէ Հռոմէները, և միւս կողմէ Պարսիկները զանազան դաւերով կ'ուզէին իրենց հետ ձուլել և կուլ տալ Հայերը, Ս. Սահակ հայրապետը (†439) ու Ս. Մեսրոբ կամ աւելի ճիշդը Մաշթոց վարդապետը՝ Վռամշապուհ թագաւորի օգնութեամբ այս բնաջնջումին դէմ անխորտակելի թումբ մը կանգնեցին. և՝ եթէ այս պաշտելի անձնաւորութիւնները չկրցան Հայոց թագաւորութեան կործանման առաջքն առնել, բայց գոնէ հայերէն յատուկ տառերու գիւտով Հայ ազգին պահպանումին պատճառ դարձան:

Սահակ Պարթև կաթողիկոսն իր գործակից Մաշթոց վարդապետի հետ շատոնց կը խորհէր հայերէն տառեր հնարելու և այսպէսով մեր ազգն անհետացումէ փրկելու մասին. վասն զի մինչև այն ժամանակ հայերէնի յատուկ գիր չունենալնուս պատճառով՝ ստիպուած էինք կա՛մ յունարէն, կա՛մ ասորերէն և կամ պարս-

կերէն գրել ու կարդալ, որով հայերէն լեզուն՝ որ երկար դարերէ ի վեր գոյութիւն ունէր, կամաց կամաց անհետանալու վրայ էր, քանի որ միայն հասարակ ժողովուրդն էր որ կը գործածէր զայն, իսկ եկեղեցական մանաւանդ պաշտօնական շրջանակներէ բոլորովին վտարուած էր հայերէնը։ Ս. Մաշթոց՝ Վռամշապուհի հրամանով երկար ճամբորդութիւններ կատարելէ և զանազան ազգերու տառերն ուսումնասիրելէ ետք, հայերէն գրերը ձևակերպեց։

Ասոր վրայ՝ Վռամշապուհ թագաւոր, Սահակ հայրապետ ու Մաշթոց վարդապետ ձեռք ձեռքի տալով սկսան դպրոցներ բանալ, աշակերտներ հասցնել մէկ կողմէ, և միւս կողմէ Սահակի, Մաշթոցի ու իրենց աշակերտներուն ջանքերով հայերէնի թարգմանուեցաւ Աստուածաշունչը։

Առաջին դպրոցը բացուեցաւ Բարձր Հայոց Շագոմք կամ Շաղգոմք գաւառին կեդրոնը՝ Շաղգոմք աւանին մէջ, հաւանականաբար հիմակուան Էօրկիլիշկիլի ըսուած տեղը, Իսպիրի (=Սպեր) մօտ։

Հայ գրականութեան ամենէն փայլուն և ամենէն արգասաւոր շրջանն եղաւ այս ժամանակը, որ կոչուեցաւ Ոսկեդար:

Այս ժամանակէն սկսած՝ հայ եկեղեցիներու մէջ բոլոր արարողութիւնները փոխուեցան հայերէնի. ժողովուրդը խմբերով կը դիմէր եկեղեցի, և անոնք որ մինչև այն ատեն օտարալեզու արարողութիւններու պատճառով հեռու կը մնային եկեղեցիէ և դեռ կը շարունակէին իրենց նախնիքներու կռապաշտական հաւատքին մէջ մնալ, բոլորն ալ քրիստոնեայ դարձան։

Ս. Մաշթոցի խնկելի գերեզմանը կը գտնուի Այրարատ նահանգի Արագածոտն գաւառը՝ Օշական պատմական գիւղին մէջ (1), էջմիածնէն ոչ շատ հեռու. իսկ Ս. Սահակի համբուրելի գերեզմանը՝ Տուրուբերան նահանգի Տարաւն (=Տարօն) գաւառին հին Աշտիշատ քաղաքին մէջ, այժմ Դերըք անունով աննշան գիւղ մը, որ կը գտնուի Մուշի հիւսիսային կողմը։

(1) Այստեղ ցոյց կուտան նաև Վահան Ամատունի զօրավարին գերեզմանը։

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.

ԽՈՍՐՈՎ Գ. ԿՐԿԻՆ ԱՆԳԱՄ ԵՒ ՇԱՊՈՒՀ ՊԱՐՍԻԿ

Սահակ Հայրապետի խնդրանքով Պարսիկները Խոսրով Գ ը նորէն Թագաւոր կը դնեն Հայոց վրայ. — Խոսրովի մահը. — Յազկերտ Ա. Հայաստանը բոլորովին պարսկացնելու նպատակով՝ իր Շապուհ որդին Հայոց Թագաւոր կը պսակէ և կը ղրկէ Հայաստան. — Հայերը չեն կրնար դիմադրել Շապուհի. — Շապուհ Յազկերտի մահուան վրայ Պարսկաստան կ'երթայ և հոն կ'սպանուի

Վռամշապուհի մահուանէն ետք Սահակ հայրապետը Պարսից Յազկերտ Ա. Թագաւորին (399 — 420) դիմելով խնդրեց, որ Խոսրովն աղատ արձակելով նորէն Հայոց վրայ Թագաւոր դնէ դայն: Յազկերտ՝ կաթողիկոսին խնդիրքը կատարելով Խոսրով Գ.ը Թագաւորական տիտղոսով Հայաստան ղրկեց (414). բայց Խոսրով հազիւ թէ իր աթոռը գրաւած էր, ութ ամիս յետոյ՝ առանց ո և է գործ կատարելու՝ մեռաւ (415):

Յազկերտ Ա. նպատակ ունենալով քաղաքականապէս և կրօնապէս պարսկացնել Հայերը, Խոսրով Գ.ի մեռնելէն ետք փոխանակ Արշակունեաց ցեղէ մէկը Թագաւորեցնելու, իր Շապուհ որդին Հայոց վրայ Թագաւոր դրաւ (416), որպէս զի այս միջոցով Պարսկահայաստանի Հայերը Յունահայաստանի իրենց ազգակիցներուն հետ հաղորդակցութեան մտնելու դիւրութիւնը չունենան և միացեալ ուժերով իրեն դէմ զէնք վերցնելու վիճակին մէջ չգտնուին օր մը: Ասկէ զատ՝ կը խորհէր, թէ այս կարգադրութեան շնորհիւ հայ նախարարները Շապուհի քով մտնալով ելլալով և Պարսիկներու հետ խնամութիւն հաստատելով՝ կամաց կամաց կը պարսկանան:

Հայերը պարսիկ Թագաւորի մը անուանման դէմ չկրցան կռիւ մղել. վասն զի Հայոց սպարապետը Համազասպ Մամիկոնեան նոր մեռած էր, և Սահակ հայրապետը մեծ սուգի մէջ ըլլալով՝ ոչ ոք կը խորհէր Հայերը մէկտեղ հաւաքել և Շապուհին դիմադրել: Արդ Շապուհ՝ իբրև Հայոց Թագաւոր՝ անարգել մտաւ Հայաստան, բայց ո և է պատիւ չգտաւ Հայերէ: Իսկ չորս տարի ետք Յազկերտ Ա. մեռնելով՝ Շապուհ իր հօր գահը ձեռք բերելու համար Պարսկաստան գնաց, բայց հոն հակառակորդ Պարսիկներէ սպանուեցաւ (420):

ԴԼՈՒԽ ԺԳ.

ԱՐՏԱՇԷՍ Դ. ԿԱՄ ԱՐՏԱՇԻՐ
ՎԵՐՋ ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՑ

Հայերը՝ Հայաստան գտնուող Պարսիկներու վրայ կը յարձակին և կը վռնտեն. — Անիշխանութեան կը մատնուի Հայաստան. — Հայերը Պարսից կը դիմեն և կը հաշտուին, հպատակութիւն յայտնելով Վռամ Ե.ին. — Վռամ՝ Վռամշապուհի Արտաշիր կամ Արտաշէս որդին Հայոց վրայ թագաւոր կը դնէ. — Արտաշէս Դ.ի վատ կողմերը. — Հայ նախարարները՝ հակառակ Սահակ հայրապետի խրատներուն՝ Պարսից թագաւորին կը դիմեն և թէ՛ Արտաշէսն ու թէ Սահակը գահընկէց ընել կուտան. — Հայաստան՝ կը դառնայ պարսկական նահանգ. — Վերջ Արշակունեաց հարստութեան։

Շապուհի սպանուելէն ետք Հայերը Ներսէս Ճիճրակացի իշխանին իրենց զօրապետ ընտրելով՝ Հայաստան գտնուող պարսիկ գնդերու վրայ յարձակեցան և անոնց մէկ մասը ջարդեցին, միւս մասն ալ հալածեցին դուրս քշեցին երկրէն։ Բայց այս յաջողութեան հակառակ՝ Հայաստան երեք տարի անիշխանութեան մատնուեցաւ (420—423). ուստի՝ Հայերը Պարսից նոր թագաւոր Վռամ Ե.ի (420—438) դիմելով հպատակութիւն յայտնեցին և իրենց համար Արշակունեաց ցեղէ թագաւոր մը խնդրեցին։ Վռամ համաձայնեցաւ, և Վռամշապուհի Արտաշիր կամ Արտաշէս որդին Հայոց թագաւոր պսակելով Հայաստան ղրկեց (423)։

Արտաշէս Դ. ցոփակեաց և անառակ տղայ մը ըլլալով՝ հայ նախարարները չկրցան այնպիսի մոլի և պիղծ թագաւորի մը արարքները տանիլ. ուստի Ս. Սահակին առաջարկեցին իրենց հետ Պարսից թագաւորին դիմել և

Արտաշէսի գահընկէցութիւնը խնդրել։ Կաթողիկոսին խրատներն ու յանդիմանութիւնները պարապ տեղն անցան, և նախարարներն իրենց որոշումին մէջ ոչ միայն անդրդուելի մնացին այլ նաև սպառնացին այլ ևս կաթողիկոս չճանչնալ զինք։ Ասոր վրայ նախարարները միացած՝ Սուրմակ անունով Արծկեցի քահանայի մը հետ Պարսից թագաւորին դիմեցին և Արտաշէսն ու Ս. Սահակը միանգամայն ամբաստանեցին։ Վռամ՝ երկու ամբաստանեալներն իր առջև բերել տալով՝ Արտաշէսը թագաւորութենէ զրկեց, Սահակն ալ կաթողիկոսութենէ հրաժարեցուց և տեղը դրաւ Սուրմակը (429). յետոյ երկու գահընկէցներն ալ Պարսկաստանի մէջ վար դրաւ։

Այս խիստ նշանաւոր դէպքէն ետք Հայ-Արշակունեաց հարստութիւնը բոլորովին վերջ գտաւ (430), և Պարսից Հայաստան՝ Պարսկաստանի մէկ նահանգը դարձաւ, որ պարսիկ մարզպաններու ձեռքով կառավարուիլ սկսաւ ճիշտ այնպէս ինչպէս Հռոմէները կոմսի (=իշխան) մը միջոցով կը կառավարէին իրենց բաժինը։

ԱԶԳԱՑՈՒՑԱԿ

Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻ ԵՒ ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ

Ա. Ա. Պարթեւ

- Անակ (կինը՝ Ոգուհի) Սուրէնի Պահլաւ ցեղէն
  - Ս. ԳՐԻԳՈՐ (կինը՝ Մարիամ, Դաւիթ Կապադովկացիի աղջիկը)
    - ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ (կթղ. 325—333)
    - ՎՐԹԱՆԷՍ (333—341)
      - Գրիգորիս կթղ. Աղուանից և Վրաց († 337)
      - ՅՈՒՍԻԿ (կինը՝ Խոսրով Բ.ի աղջիկը) (341—347)

ՅՈՒՍԻԿ (կինը՝ Խոսրով Բ.ի աղջիկը) (341—347)

- Պապ (կինը՝ 1. Վարազդուխտ) (2. Հացեկացի հարճ մը)
  - Վրիկ
- Աթանագինէս (կինը՝ Բամբիշն)
  - ՆԵՐՍԷՍ ՄԵԾ (կինը՝ Սանդուխտ Մամիկոնեան) (351—358 և 369—373)
    - ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵՒ (387—429 և 432—437. † 439)
      - Սահականոյշ (այրը՝ Համազասպ Մամիկոնեան)
        - ՎԱՐԴԱՆ ՄԵԾ
        - Համազասպեան կամ Համազասպ
        - Հմայեակ

ԱԶԳԱՑՈՒՑԱԿ
ՀԱՅ-ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐՈՒ
(ՀԱՅ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱՁԱՅՆ)

- 1. Վաղարշակ Պարթեւ
  - 2. Արշակ Ա.
    - 3. Արտաշէս Ա. (Աշխարհակալ)
      - 4. Տիգրան Բ. (Մեծ)
        - 5. Արտաւազդ Ա.
      - Արտաշէս
        - 6. Արշամ
          - Ոդէ
            - 9. Սանատրուկ (Հայաստանի մէջ)
              - 11. Արտաշէս Բ.
          - 7. Աբգար
            - 8. Անանուն (Եդեսիայի մէջ)

10. Երուանդ Բ. (Պարթեւ կնոջ մը որդի)

- 11. Արտաշէս Բ.
  - 14. Տիգրան Գ.
    - 15. Վաղարշ
      - 16. Խոսրով Ա. (Մեծ)
        - 17. Տրդատ
          - 18. Խոսրով Բ.
            - 19. Տիրան Բ.
              - 20. Արշակ Բ.
                - 21. Պապ
                  - 24. Արշակ Գ.
                  - 23. Վաղարշակ Բ.
                - 22. Վարազդատ
  - 13. Տիրան
  - 12. Արտաւազդ Բ.

- Պարթեւ իշխան մը
  - 25. Խոսրով Գ.
  - 26. Վռամշապուհ
    - 28. Արտաշէս Գ. կամ Արտաշիր

27. Շապուհ (որդի Յազկերտի)

Վերջ Արշակունեաց

ՄԱՐԶՊԱՆՆԵՐԸ, ԿԻՒՐԱՊԱՂԱՏՆԵՐՆ ՈՒ ՈՍՏԻԿԱՆՆԵՐԸ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՎԵՀՄԻՀՐՇԱՊՈՒՀ ՈՒ ՎԱՍԱԿ ՄԱՐԶՊԱՆՆԵՐ ԵՒ ՀԱՅ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐՈՒ ՈՒՐԱՑՈՒՄԸ

Վեհմիհրշապուհ մարզպան.—Յազկերտ Բ.—Միհրներսեհ. — Վարազվաղան.—Վասակ Սիւնի.—Յազկերտ՝ Հոռոմց վրայ կը յարձակի.—Թէոդոս Բ. կայսրը հաշտութիւն կը խնդրէ.—Յազկերտ կ'առաջարկէ Հայոց՝ Պարսից կրօնքն ընդունիլ.—Հայ աւագանին ժողով կը գումարէ.—Ժողովին մասնակցող եկեղեցական և աշխարհական անձերը.—Ժողովը Յազկերտի առաջարկը կը մերժէ.—Յազկերտ կը զայրանայ և Հայերու, Վրացիներու և Աղուաններու մեծամեծները Պարսկաստան կը կանչէ.—Յազկերտի ներկայութեան՝ Վարդան Մամիկոնեանի տուած յանդուգն պատասխանը.—Հայ երեւելիներն երեսանց կ'ընդունին Յազկերտի առաջարկը.—Վարդան կը համակերպի.—Պատգամաւորները մեծ պատիւներ կ'ընդունին Յազկերտէ և Թանկագին նուէրներով Հայաստան կը դառնան։

Պարսից ձեռք անցած Հայաստան իր բնիկ տէրերէն զրկուելէ ետք՝ Վռամ Ե.ի կողմէ զրկուած ՎԵՀՄԻՀՐՇԱՊՈՒՀ (=Վեհ-Միհր-Շապուհ) անունով պարսիկ մարզպանի մը յանձնուեցաւ (430—438)։

Վեհմիհրշապուհի մարզպանութեան ժամանակ Հայաստան խաղաղ վիճակ մը վայելեց. բայց երբ Պարսից Վռամ Թագաւորը մեռաւ և տեղն անցաւ իր որդին Յազկերտ Բ. (438—457), Հայաստանի բախտն ալ փոխուեցաւ. վասն զի Պարսկաստանի Միհրներսեհ (=Միհր-

Ներսեհ) անուն հազարապետը կամ մեծ եպարքոսը, որ քրիստոնէութեան ոխերիմ թշնամիներէն մէկն էր, Յազկերտին խորհուրդ տուաւ երկրին բոլոր քրիստոնեաները կրակապաշտ դարձնել և միանգամ ընդ միշտ ազատիլ դրացի քրիստոնեայ մեծ պետութեան — Հռոմներու — միջամտութեան սպառնալիքներէն։ Միհրներսեհի գլխաւոր օգնականն ու խորհրդատուն էր Վարազվաղան[1] անունով սիւնեցի ուրացող նախարար մը, որ Վասակ Սիւնի հայ իշխանին փեսան էր, բայց մէջերնին ծագած ընտանեկան դժտութեան մը երեսէն Վարազվաղան Պարսկաստան ապաստանելով՝ Միհրներսեհի հովանաւորութեան տակ պատիւներու բարձրացած էր, և հիմա իր չար խորհուրդներով վրէժ լուծել կ'ուզէր իր թշնամիներէն։ Իսկ ՎԱՍԱԿ՝ Վեհմիհրշապուհի տեղ Հայոց մարզպան կարգուած էր Յազկերտէն (438—451)։ Արդ՝ Յազկերտ Բ. քրիստոնեաներու պաշտպան Հռոմայ պետութեան թևերը կտրելու համար նախ և առաջ բիւզանդական երկիրներու վրայ արշաւեց, որոնց մէջէն շատ մը քաղաքներ ու գաւառներ աւերակ դարձուց և եկեղեցիները կրակի տուաւ (439—440)։ Կ. Պոլսի Թէոդոս Բ. կայսրը (408—450) յանկարծակիի եկած և զարհուրած՝ իր Արևելքի ներկայացուցիչ Անատոլ սպարապետին ձեռքով հաշտութիւն խնդրեց։

Այս յաղթանակէն ետք Յազկերտ՝ Միհրներսեհի խորհրդով և պարսիկ մոգերու հաւանութեամբ հրովարտակ մը ղրկեց Հայոց, առաջարկելով պարսկական կրօնքն ընդունիլ։ Հրովարտակին վերջը կ'ըսէր, թէ երբոր Հայերը պարսկական կրօնքն ընդունին՝ Վիրք և

[1] Կամ Վարազ-Վահան ?

Աղուանք ստիպուած են չմերժել։ Հրովարտակին կցուած էր զրադաշտական կրօնքին վերաբերեալ տեղեկութիւններ, որպէս զի Հայերն ուսումնասիրեն զայն և երբ թէ քրիստոնէութեան վրայ ունեցած առաւելութիւնները տեսնելով՝ անմիջապէս ընդունին։

Հայ աւագանին Յազկերտի այս անսպասելի հրովարտակը կարդալով զայրացան, և Յազկերտի ոտնձգութիւններուն դէմ դնելու, ինչպէս նաև հարկ եղած պատասխանը տալու համար մեծ ժողով մը գումարեցին, որուն կը նախագահէր ժամանակին կաթողիկոսը Յովսէփ Ա. (440—452), որ Ս. Սահակի օրինաւոր յաջորդն էր։ Ժողովին կը մասնակցէին եկեղեցական դասէն՝ Անանիա եպիսկոպոս Սիւնեաց, Մուշէ եպիսկոպոս Արծրունեաց, Սահակ եպիսկոպոս Տարօնի, Սահակ եպիսկոպոս Ռշտունեաց, Մելիտէ եպիսկոպոս Մանազկերտի, Եղնիկ եպիսկոպոս Բագրևանդի, Սուրմակ եպիսկոպոս Բզնունեաց, Թաթիկ եպիսկոպոս Բասենի, Երեմիա եպիսկոպոս Մարդաստանի, Գաւ եպիսկոպոս Վանանդի, Բասիլ եպիսկոպոս Մոկաց, Եզրայր եպիսկոպոս Անձևացեաց, Տաճատ եպիսկոպոս Տայոց, Բասուն եպիսկոպոս Տուրուբերանի, Զաւէն եպիսկոպոս Մանանաղիի, Եղիշէ եպիսկոպոս Ամատունեաց, Երեմիա եպիսկոպոս Ապահունեաց, և Ս. Ղևոնդ, Խորէն, Դաւիթ երէցներն ու այլ բազմաթիւ կրօնաւորներ, ինչպէս նաև Վարդանանց գլխաւոր պատմիչ Ղազար Փարպեցիի ուսուցիչը՝ Ազան Արծրունի։ Իսկ աշխարհական դասէն ներկայ էին հետևեալ նախարարները. Սիւնեաց տէր Վասակ, Արծրունեաց տէր Ներշապուհ, Վրիւ կամ Վրէն Մաղխազ, Մամիկոնեանց տէր և Հայոց սպարապետ Վարդան (Դ.), Վահևունեաց տէր Գիւտ, Մոկաց տէր Արտակ, Անձևացեաց տէր Շմա-

ւոն, Ապահունեաց տէր Մանէճ, Վանանդի տէր Առաւան, Արշարունեաց տէր Արշաւիր, Ամատունեաց տէր Վահան, Գնունեաց տէր Ատոմ, Պալունեաց տէր Վարազշապուհ, Աշոցաց տէր Հրահատ, Դիմաքսեանց տէր Համայեակ, Ապեղեանց տէր Գադրիկ, Առաւեղեանց տէր Փապագ կամ Փափագ, ու Վրէն Ջիւնական:

Ժողովականները խնդիրը քննելէն ետք՝ խիստ ոճով մերժողական պատասխան մը գրեցին և ղրկեցին Յազկերտին: Յազկերտ՝ Հայոց պատասխանն առնելուն պէս՝ իր մոգերն ու մեծ պաշտօնատարները հրաւիրելով ամենուն առջև կարդալ տուաւ: Բայց մեծ եղաւ բոլորին զայրոյթը, երբ իմացան թէ Հայք ոչ միայն Պարսից առաջարկը կը մերժեն, այլ և չափազանց խիստ լեզու մը կը գործածեն: Ասոր վրայ՝ Յազկերտ հրաման տուաւ անմիջապէս գրել Հայոց, Վրաց և Աղուանից, որպէս զի այս երեք երկիրներուն բոլոր մեծամեծները Պարսկաստան գան և իր քով հաւաքուին, սպառնալով մահուան պատիժ տալ անոր՝ որ կը յանդգնի չանսալ այս կոչնագրին:

Հայք, Վիրք և Աղուանք այս անգամ բոլորովին համոզուեցան, թէ Յազկերտի հրաւէրը զիրենք բռնի կերպով համոզելու և սպառնալիքներու տակ պարսկական կրօնքն ընդունել տալու համար է. ուստի՝ երեք երկիրներու կողմէ պատգամաւորներ իրարու երթալով աւետարանի վրայ երդում ըրին մինչև վերջը հաւատարիմ մնալ քրիստոնէութեան, և յետոյ ճամբայ ելան դէպի Պարսկաստան: Հայոց կողմէ գացողներն էին՝ Սիւնեաց ցեղէն Վասակ մարզպան, Արծրունեաց ցեղէն Ներշապուհ, Ռշտունեաց ցեղէն Արտակ, Խորխոռունեաց ցեղէն Գադիշոյ, Մամիկոնեանց ցեղէն Վարդան սպարապետ, Մոկաց ցեղէն Արտակ, Ապահունեաց ցեղէն Մա-

նէճ, Ամատունեաց ցեղէն Վահան, Վահեւունեաց ցեղէն Գիւտ և Անձեւացեաց ցեղէն Շմաւոն: Իսկ Վրաց կողմէ կը մասնակցէին Աշուշա, բդեշխ Վրաց, և ուրիշ երևելի պաշտօնատարներ: Բոլոր խումբը Յազկերտի առջև հանուեցաւ, և՝ ինչպէս կ'սպասուէր, Յազկերտ ըսպառնալիքներու տակ առաջարկեց թողուլ իրենց կրօնքն և յարիլ մոգութեան: Վարդանի տուած կտրուկ և աներկիւղ պատասխանին վրայ՝ իր ընկերները սիրտ առնելով մի քանի օրուան ժամանակ խնդրեցին Յազկերտէն, որպէս զի իրարու հետ խորհրդակցին և վերջնական պատասխանը բերեն: Ասոր հաճութիւն տուաւ Յազկերտ:

Երեք երկիրներու պատգամաւորներն երբ պարսկական արքունիքէն հեռացան, մի քանի օրուան անընդհատ խորհրդակցութիւններէ ետք՝ որոշեցին Յազկերտի առաջարկին երեսանց ընդունիլ, և ամէն մէկն իր երկիրը դառնալով նորէն քրիստոնէութեան հետևիլ, և կամ՝ Յազկերտի ձեռքէն ազատելէն ետք ամբողջ ընտանիքով օտար երկիրներ երթալ և իբրև ճշմարիտ քրիստոնեայ իրենց սուրբ հաւատքը պաշտել: Բայց իրենց այս որոշումը չէին համարձակիր յայտնել Մամիկոնեանց Նահապետ Վարդան սպարապետին, որուն քրիստոնէութեան համար ունեցած սրտակորով սէրն ու հաստատակամութիւնը ծանօթ էր ամենուն. իսկ չյայտնել՝ անկարելի էր. ուստի՝ միաբանութեամբ դիմեցին Վարդանին, և իրենց որոշումն ու այս որոշման պատճառաբանութիւնները մէկիկ մէկիկ բացատրեցին: Վարդան նախ զայրացաւ և պախարակեց անոնց ընթացքը, անդրդուելի մնալով իր հաւատքին մէջ, բայց երբ տեսաւ որ բոլորն ալ Աւետարանի վրայ երդում ընելով կը խոստանային մինչև վերջը պաշտպանել իրենց քրիս-

տոնէական հաւատքը, և միանգամայն հայրենիքի փըրկութեան համար իրենց անձն անոր՝ Վարդանի՝ տրամադրութեան տակ կը դնէին, Վարդան թուլցաւ և համակերպեցաւ...:

Երբոր պատգամաւորներն իրենց հաստատական պատասխանը տուին Յազկերտին, պարսկական արքունիքն ուրախութեան հանդէսներ կատարեց ու մոգերը զոհաբանական աղօթքներ արտասանեցին. իսկ յետոյ պատգամաւորներն արքայական թանկագին նուէրներով ու պատիւներով ճոխացած՝ իրենց երկիրները վերադարձան: Ասոնց կ'ընկերանային Յազկերտի կողմէ նշանակուած բազմաթիւ մոգեր, որպէս զի ամէն տեղ դըպրոցներ բանան և բոլոր ժողովուրդը պարսկական կրօնքին վարժեցնեն: Եւ սակայն Յազկերտ՝ ապագային վրայ անվստահ՝ իբրև պատանդ վար դրաւ Վրաց Աշուշայ բդեշխին ու Վասակ Սիւնի մարզպանին երկու զաւակները, — Սարներսեհ ու Բաբիկ:

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՈՒՐԱՑՈՂ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐՈՒՆ ԲՌՆԱԾ ԴԻՐՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

Ուրացող նախարարներու դէմ հայ ժողովուրդին գրգռութիւնը. — Վարդանի չքմեղանքն եւ գաղթը. — Վարդան կ'արգիլուի եւ ետ կը դառնայ. — Հայերն ապստամբութեան կը պատրաստուին. — Ռազմավարական խորհրդակցութիւն. — Վասակ կը հրաւիրուի մասնակցիլ ապստամբութեան. — Ուխտ հաւատարմութեան.

Երբոր հայ նախարարները Պարսկաստանէն ետ դառնալով Հայաստան մտան, եկեղեցական դասն ու ժողովուրդը՝ ասոնց դիմնալու թէ անոնք իրենց սուրբ հաւատքն ուրացած են, Ս. Գրիգորի նշխարներով, խաչերով, ուրախութեան երգերով ու սաղմոսասացութեամբ դիմաւորեցին զանոնք: Բայց այս ուրախութիւնը արամութեան փոխուեցաւ, երբ եղելութիւնն իմացան: Այս անգամ բոլորը կը խորշէր անոնցմէ. «ոչ ոք կ'ուզէր անոնց հետ սեղանակից ըլլալ, ոչ կին, ոչ որդի, ոչ ազատ, ոչ ծառայ և ոչ ազատաւոր(1)»: Երեւանց ուրացող նախարարներն այս տարաժիտի տեսարանին առջև կ'ուզէին իսկոյն անձնասպան ըլլալ քան թէ այս տեսակ ոզէմներու ականատես ըլլալ:

Ասդին՝ ամբողջ ժողովուրդը մինչև լաց ու կոծի մէջ էր, անդին՝ մոգերը կ'սախպէին որ Հայերը կրակարանի փոխեն իրենց եկեղեցիները...:

Այս բոլորը տեսնելով Վարդան, Հայոց սպարապետը, իր ընտանիքին անդամները ժողվելով յայտնեց,

---

(1) Ղ. Փարպեցի, ԻԹ.

թէ ինք իր հաւատքը կամաւ կամ թէ վախնալուն չէ որ ուրացած է, այլ որպէս զի ողջ առողջ տուն համնի և իրենները փրկելէ ետք ապաշխարութեամբ ապրի․ ուստի՝ առաջարկեց միասին հեռանալ և օտար երկիր մը ապաստանիլ, ուր կարելի էր ազատ կերպով ապրիլ իբրև ճշմարիտ քրիստոնեայ։ Առաջարկին ընդունեցաւ, և Վարդան ու իր բոլոր ընտանիքը ճամբայ ելան դէպի Յունահայաստան։ Երբոր Բագրևանդի Արամանայ կոչուած գիւղը հասան, հոն դադար առին։ Այս միջոցին Վասակ մարզպան, նախարարներ ու ազնուականներ Վարդանի՝ տնով տեղով գաղթը լսելուն պէս զարհուրեցան, տեսնելով որ իրենց այլ ևս ազատում չկայ, ուստի՝ որոշեցին Վարդանը համոզել և ետ դարձունել, որպէս զի կարենան միահամուռ ոյժով գործել և երկիրը փրկել կորստէ։ Այս նպատակով պատգամաւորութիւն մը հասաւ Վարդանի ետևէն, և Արամանայ գիւղին մէջ գտաւ զայն իր ընտանիքով ու հետևորդներով։ Վարդան՝ պատգամաւորներու աղաչանքին չդիմանալով՝ ետ դարձաւ, և՝ բոլորը միասին՝ գաղտնի ապստամբութեան մը պատրաստութեան ձեռք զարկին։ Իսկ մոգերը, որոնք ուրացող նախարարներու և անոնց կիներուն աջակցութեան վրայ դրած էին իրենց յոյսը, ամէն կողմէ անարգանքով ընդունուեցան և թշնամութեան մատնուելով՝ փողոցներու մէջ անօթի և թափառական մնացին։ Այլ ևս հոն կենալը՝ իրենց կեանքը վտանգի ենթարկել կը նշանակէր, իսկ փախիլ հեռանալու համար պէտք եղած ներքին ոյժը չունէին․ այլ պարզապէս եղելութիւնը գրեցին Յազկերտին, և Հայոց կողմէ ապստամբութեան մը պատրաստութիւնը յայտնեցին։

Վարդան՝ ապստամբութեան յառաջանալը տեսնելով, և նկատելով որ գործին ուշանալէն՝ կրնայ մեծամեծ վտանգներ ծագիլ, բոլոր նախարարներն ու սեպուհները, եպիսկոպոսներն ու քահանաները, ինչպէս նաև ժողովուրդն իր քով հրաւիրելով՝ միասին խորհրդակցելէ ետք որոշեցին ամէն բան պարզել Հայոց մարզպան Վասակին, և իր երդումը յիշեցնելով՝ ապըստամբութեան գործին աջակից առնել զայն։ Ասոր վրայ բոլոր ժողովականները դիմեցին Վասակին, որ մէկ կողմէ Յազկերտի քով պատանդ ձգած երկու զաւակները միտքը բերելով, իսկ միւս կողմէ իր փառասիրական ձգտումներէն դրդուած՝ աւելի մեծ պատիւներու — թերևս Հայոց թագաւորութեան — բարձրանալու տենչով հազիւ թէ իր հաճութիւնը տուաւ, ակամայ կերպով։ Եւ բոլորը միասին նորէն երդուեցան Աւետարանի վրայ, և ուխտեցին հաւատարիմ մնալ իրենց հաւատքին։ Յետոյ միահամուռ եկեղեցի երթալով աղօթեցին։

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՎԱՍԱԿԻ ԴԱՒԱՃԱՆՈՒԹԻՒՆՆ ԵՒ ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Միհրներսեհի ծրագիրը. — Վասակի կեղծիքը. — Հայք կը դիմեն օտարներու օգնութեան. — Վարդանեանք Միհրներսեհի բանակը կը յառաջանան. — Վասակի ազգադաւ ընթացքը. — Վարդանանց բանակին դիրքն և յարձակումը. — Հայոց յաղթանակը. — Վասակի վատութեան գործը կը հասնի Վարդանին. — Վասակի ընկերացող դաւաճաններուն անունները. — Վարդանանց խումբն Այրարատ նահանգը կը դառնայ։

Երբոր հայ նախարարներու ու մեծամեծներու խումբն Այրարատ գաւառն հասաւ, իմացաւ որ Միհրներսեհ՝ Փայտակարան քաղաքը նստած՝ Հայաստանի վրայ արշաւելու համար բանակ մը կը կազմէ, զոր մտադիր է Աղուանից երկրէն անցընել. իսկ Հայոց դաշնակից և ուխտակից Աղուանները՝ Միհրներսեհի դէմ պատերազմելու պատրաստութեան մէջ են։ Արդ Վասակ մարզպանը Վարդան սպարապետն իր քովէն հեռացնելու համար անոր առաջարկեց Աղուանից օգնութեան երթալ, զոր չմերժեց Վարդան, սակայն առաջարկեց նախ իրենց որոշման համաձայն պէտք եղած տեղեր պատգամաւորներ ղրկել և անոնց աջակցութիւնը խնդրել. ուստի՝ Վասակ մարզպանի, Վարդան սպարապետի և բոլոր նախարարներու ստորագրութեամբ նամակներ ղրկեցին Հոռոմոց կայսրին, արքունի մեծամեծներուն, միւս իշխաններուն ու կուսակալներուն, ինչպէս նաև Աղձնեաց բդեշխին, Անգեղտան իշխանին, Ծոփաց, Հաշտենից ու Եկեղեաց գաւառները, միւս

գաւառներու իշխաններուն ու Անտիոքի մեծ սպարապետին։ Նամակները յանձնուեցան Վահան Ամատունի իշխանին, Վարդանի եղբօր՝ Համայեակ Մամիկոնեանին ու Աղան Արծրունիի եղբօր՝ Մերուժանին (Բ.), որոնք ճամբայ ելան։ Անկէ ետք Վարդան՝ Խորէն Խորխոռունի, Արշաւիր Կամսարական, Թաթուլ Դիմաքսեան, Արտակ Պալունի, Գիւտ Վահեւունի, Համայեակ Դիմաքսեան և ուրիշ հաւատարիմ նախարարներու, վրէժխնդիր զօրավարներու ու ժողովրդեան ընկերակցութեամբ Միհրներսեհի բանակին յառաջացաւ։

Վասակ իր ազգադաւ ծրագիրն յաջողցնելու համար իր քով վար դրած էր ուրացութեան կողմնակից նախարարներն ու ժողովուրդը, և միայն թունդ քրիստոնեաները ղրկած էր Վարդանի հետ։ Այս պարագան Վասակ՝ մանաւոր պատգամաւորներու ձեռքով՝ անմիջապէս իմաց տուաւ Միհրներսեհին և ուրիշ Պարսիկներու, յայտնելով միանգամայն թէ ինք իր քով վար դրած և կամ աղէն՝ անդէն ցրուած է մեծամասնութիւնը, իսկ անոնց վրայ գացողը՝ փոքրիկ խմբէ մը կը բաղկանայ, ուստի՝ հարկ չկայ վախնալ։

Վարդանանց խումբն Աղուանից երկիրը հասնելուն՝ Խաղխաղ գիւղին մէջ հանդիպեցան Պարսիկներու, որոնք Կուր գետն անցնելով Վարդանի վրայ կուգային։ Վարդան անմիջապէս կարգի դրաւ իր զօրքը, զոր երեք մասի բաժնելով՝ աջ թեւը յանձնեց Արշարունեաց իշխան Արշաւիր Կամսարականին, որ Վարդանի փեսան էր. սոր ընկեր տուաւ Դիմաքսեաններու Մուշ իշխանը, ձախ թեւին վրայ դրաւ Խորէն Խորխոռունին, որուն օգնական կարգեց Համայեակ Դիմաքսեանը. իսկ ինք՝ Հայոց սպարապետը Վարդան՝ կեդրոնը բռնեց։ Այսպէս կազմուելէ ետք՝ բոլորը մէկէն թշնամի բանակին վրայ յարձակեցան։

Ամենէն առաջ կ'երթային Արշաւիր Կամսարական ու Մուշ Դիմաքսեան, որոնք այն կողմերու ծանօթ ըլլալով՝ խոր ճահիճներու մէջ ինկան։ Այնտեղ նահատակուեցաւ Մուշ Դիմաքսեան. իսկ Արշաւիր Կամսարական՝ Լփնաց թագաւորին եղբայր Վաւրկին վրայ յարձակելով սպաննեց, և ճախճախուտէն դուրս ելաւ միացաւ Վարդանի գունդին։ Արդ, Հայերը սաստիկ հալածելով Պարսիկները՝ մէկ մասը սրէ անցուցին, կէսը գետը քշելով խեղդեցին, մէկ մասն ալ դաշտերու և անտառներու մէջ ցրուելով ոչնչացուցին։ Իսկ պարսիկ մեծամեծներէ ոմանք նաւակներով Կուր գետի միւս կողմն անցնիլ փախելու միջոցին՝ Արշաւիր Կամսարական անոնց ետեւէն արձակած նետերով շատերը վիրաւորեց կամ սպաննեց և գետամոյն ըրաւ։

Յաջորդ օրը Հայոց բանակը Կուր գետի միւս կողմն անցնելով՝ Հոնաց և Աղուանից երկիրներուն մէջև գտնուած պահակը (Ճորայ պահակ կամ Դարբանդ =Դէրբէնդ) հասան, որ պարսիկ պահապաններու ձեռք կը գտնուէր և որ շատ մը զօրականներով կը պաշտպանուէր։ Բոլորն ալ կոտորեցին Հայերը, և պահակը յանձնեցին Վահան անունով աղուան թագաւորազնի մը, որ Հոնաց երկիրն և ուրիշ ամուր տեղերու մարդոց քով դեսպան ղրկելով՝ անոնց աջակցութիւնն ապահովեցին։

Մինչդեռ Հայք իրենց յաղթանակին վրայ ուրախացած՝ փառք կուտային Աստուծոյ, յանկարծ պատգամաւոր մը հասաւ և Վարդանին իմաց տուաւ, որ Վասակ իր ուխտը դրժած է, և թէ այնտեղ մնացած իրեն համախոհ հայ նախարարներն իրեն հետ միասին նամակներ ղրկեցին Պարսկաստան և իրենց հաւատարմութիւնը յայտնեցին, ինչպէս նաև Հայոց բերդերու

քրիստոնեայ բերդապահները հեռացուցին և անոնց տեղ ուրացողները դրին. իսկ Մամիկոնեան տոհմի, Կամսարականներու և ուրիշ տանուտէրներու զաւակները ժողվելով՝ Պարսից թագաւորին ղրկեցին։—Վասակի միացած դաւաճաններն էին՝ Տիրոց իշխան Բագրատունեաց, Գադիշոյ իշխան Խորխոռունեաց, Մանէճ իշխան Ապահունեաց, Գիւտ իշխան Վահեւունեաց, Վարազշապուհ իշխան Պալունեաց, Արտէն իշխան Աբեղենից (կամ թերեւս Գաբեղեան), Ներսեհ իշխան Ուրծայ, և ստորնիկներէ ոմանք ու իւրաքանչիւր տոհմէ մէկ քանի սեպուհներ։

Այս բոլոր աղէտները լսելով Վարդան և իր ընկերակից նախարարներն ու համայն զօրքը՝ սաստիկ տրտմեցան, բայց առանց ժամանակ կորսնցնելու ետ դարձան և Հայաստանի Այրարատ նահանգը մտան։

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ.

ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆ ԵՒ ԻՐԵՆՑ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Վարդանանց պատրաստութիւնը. — Առանձարի խմբին կատարած դերը. — Արտազ, Տղմուտ դաշտ և Աւարայր. — Ղեւոնդ երէց. — Հայոց բանակը կը հաղորդուի և կազմ ու պատրաստ կ'սպասէ. — Հայոց բանակին դիրքը. — Յարձակումը կ'սկսի, և Հայերը կը յաղթեն նախապէս. — Վարդանանց նահատակութիւնը. — Նահատակուած հայ իշխաններու անուններն ու թիւը։

Վարդանանց բանակն Ազուանից երկրէն Այրարատ նահանգը դառնալով իմացաւ որ Հեր և Զարեւանդ գաւառները պարսկական զօրքով լեցուած են. ուստի իր մարդիկն զգուշացուց և պատերազմի բոլոր պատրաստութիւնները տեսաւ։ Ասկէ ետք Վարդան՝ Ամատունեաց ցեղէն Առանձար անունով սեպուհի մը և իր քով գտնուած հայ մեծամեծներու պաշտօն յանձնեց, որ երեքհարիւրի մօտ ձիաւորի ընկերակցութեամբ Պարսից բանակն երթան և լրտեսեն. իսկ եթէ կարելի է, — ըսաւ Վարդան, — պարսկական զօրքը գրաւեն, որպէսզի չուտով գան անոնք և Հայոց բերին արքայութեան պաւկներ։

Առանձարի խումբը գնաց հասաւ Պարսից բանակը, և պարսկական դիրքերը լրտեսելէ ետք՝ յանկարծ վերջապահ գնդին վրայ յարձակելով շատերը սրէ անցուց, իսկ մաս մըն ալ մինչև պարսկական զօրաբանակը քշեց հալածեց. յետոյ անվնաս կերպով Վարդանի քով դարձաւ յայտնեց, որ Պարսից զօրագլուխներն են Մուշկան Նիւսալաւուրտ ու Դողբէճ։

Այս դէպքէն ետք Պարսիկները մեծ արագութեամբ եկան հասան Այրարատ նահանգի Արտազ գաւառը, և

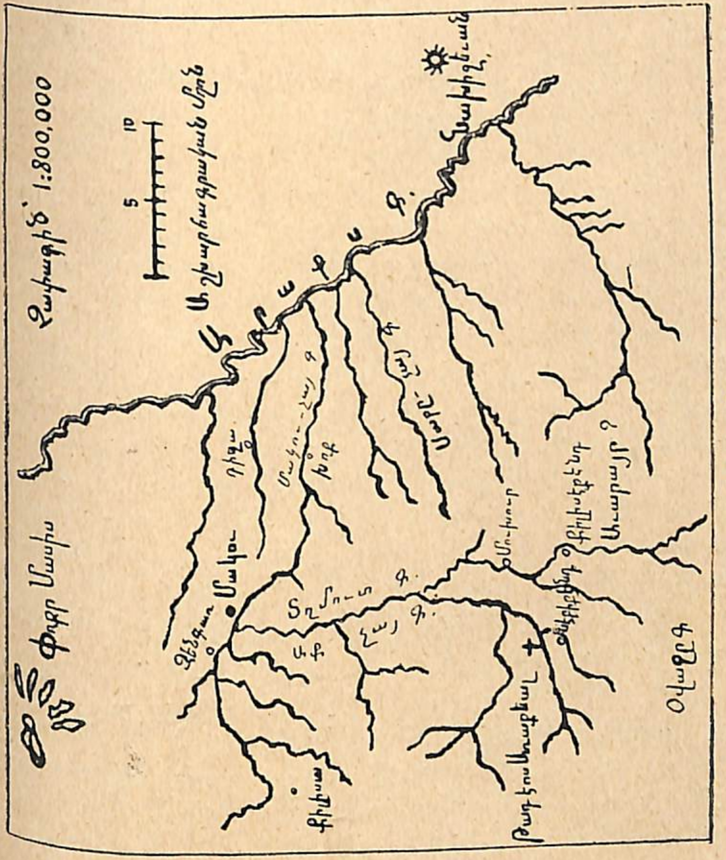

Տաւարշան կամ Արտազ դաշտը

Տղմուտ դաշտի շրջափակին մէջ՝ Աւարայր գիւղին մօտերը բանակեցան։

Հոգեգալստի ուրբաթ օրը Հայոց բանակը Պարսից մօտերը հասաւ, ուր Ղեւոնդ երէց՝ Յովսէփ կաթողի-

կոսի հրամանով՝ խրատախառն քաջալերականով մը սիրտ տուաւ բանակին։ Ամբողջ գիշերն աղօթքով ու քարոզով անցուցին։ Իսկ հաւախօսին՝ բոլորը հաղորդուեցան, և կազմ ու պատրաստ՝ արևի ծագման կ'ըսպասէին։

Վարդան իր բանակը երեք մասի բաժնելով՝ միջին գունդը յանձնեց Արծրունեաց Ներշապուհ իշխանին, որուն ընկեր տուաւ Միհրշապուհ մարդպետը կամ ներքինապետը, Արշարունեաց Արշաւիր իշխանն ու Մոկաց Արտակ իշխանը, ինչպէս նաև ուրիշ աւագ նախարարներ. աջ գունդին վրայ դրաւ Խորէն Խորխոռունին, որուն օգնական կարգեց Վանանդի Թաթուլ իշխանը, Ներսեհ Քաջբերունին ու այլ մեծ նախարարներ. իսկ ձախ կողմէն ինք՝ Վարդան սպարապետը պատրաստուեցաւ իր գունդով, և իրեն աջակից տուաւ Առաւեղենից Փափագ իշխանն և ուրիշ նախարարներ, որովհետև այս կողմ կեցած էր Սիւնեաց ուրացող գունդը։ Վարդան իր Համազասպեան եղբայրն ալ վերջապահ թողուց, պատուիրելով մէ՛կը չըռնադատել, այլ միայն իրենց փրկութեան համար խօսքով յորդորել։

Արդ՝ սուրբ քահանաներու օրհնութիւնն առնելէն ետք՝ Հայերը Պարսիկներու վրայ յարձակեցան։

Եւ ճակատն սկսաւ։

Նախ՝ Հայերը յաղթող հանդիսացան և Պարսից զօրքը փախուցին հալածեցին. բայց յետոյ՝ հայ բանակին մէջ առնուած այն զինուորներն որոնք Վարդանի ծրագրին հակառակ էին և հոն մտած էին պարզապէս գործը խանգարելու համար, պատերազմի դաշտէն վատաբար փախան, ջլատելով Վարդանի ուժերը. արդ, Վարդան՝ Պարսից բանակին սաստիկ ջարդ մը տալէ ետք՝ քաջաբար նահատակուեցաւ իր հաւատարիմ ըն-

կերներով (2 Յունիս 451). իսկ միւս կողմէ դասալիք զինուորներն իրենց արժանի պատիժը գտան, կա՛մ մորթուելով Պարսիկներէ և կամ ոտնակոխ ըլլալով անոնց փիղերէն։

Այս պատերազմին մէջ նահատակուեցան՝ Հայոց սպարապետը Վարդան Մամիկոնեան, Խորխոռունեաց ցեղէն Խորէն իշխանը, Պալունեաց ցեղէն Արտակ իշխանը, Գնդունեաց ցեղէն Տաճատ իշխանը, Դիմաքսեանց ցեղէն Հմայեակ իշխանը, Քաջբերունեաց ցեղէն Ներսեհ իշխանը, Գնունեաց ցեղէն Վահան իշխանը, Ընծայնոց ցեղէն Արսէն իշխանը, Սրուանձտեանց ցեղէն Գարեգին իշխանը, և ուրիշ բազմաթիւ մեծամեծներ ու հասարակ զինուորներ, որոնց ամբողջին գումարը կը հասնէր հազար երեսունըվեցի։ Իսկ Պարսից բանակէն մեռնողներու թիւն երեք անգամ աւելի էր. այն է՝ երեք հազար հինգ հարիւր քառասունը չորս։(1)

---

(1) Այս շրջանի պատմության համար կը յանձնարարեմ կարդալ Ղազար Փարպեցիի Հայոց Պատմությունը, Միքայէլ փաշա Փորթուգալեանի Եղիշէն և Բաբգէն Վ. Կիւլէսէրեանի գրած Եղիշէի ուսումնասիրությունը։

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԱՏՐՈՐՄԻԶԴ ԱՐՇԱԿԱՆԻ ՄԱՐԶՊԱՆՈՒԹԻՒՆՆ ԵՒ ՀՄԱՅԵԱԿ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ

Վասակ պաշտօնանկ կ'ըլլայ.—Իրեն կը յաջորդէ Ատրորմիզդ Արշական.—Ատրորմիզդ կը հաշտուի Հայոց հետ, և փայփայիչ քաղաքականութեան կը հետևի.—Թէոդոս կայսրը կը մեռնի, առանց կարենալ օգնելու Հայոց. իսկ իր յաջորդը կը մերժէ օգնել.—Հայ պատգամաւորներու Կ. Պոլսէ դարձը և Պարխարեան լեռները քաշուիլը.—Հմայեակ Մամիկոնեանի պատրաստութիւնները, պատերազմն և մահը։

Յազկերտ՝ պատերազմին ելքն և Վարդանանց նահատակութիւնը լսելով տրտմեցաւ, յիշելով Վարդանի քաջութիւնն ու ազնիւ բնաւորութիւնը։ Եւ՝ որպէս զի Հայոց սիրտը շահի, Վասակը պաշտօնանկ ընելով անոր տեղը դրաւ Հայաստանցի պարսկազեն մարզպան մը, — Ատրորմիզդ Արշական (=Արշակունի?), — որուն պատուիրեց չվշտացնել Հայերը, և բոլորն ալ ազատ ձգել իրենց ուզած կերպով պաշտել քրիստոնէական կրօնքը,

Ատրորմիզդ ամէն կողմ թղթեր ղրկեց և բոլոր փախստական Հայերը հրաւիրեց գալ վերստին հաստատուիլ իրենց լքած գիւղերուն ու քաղաքներուն մէջ, աւետելով քրիստոնէութեան ազատ կերպով պաշտուելու հրամանը։ Եւ ահա Պարսից և Սիւնեաց երկիրներէն շատ մը Հայեր խումբ խումբ իրենց տեղերը դառնալ սկսան ուրախութեամբ։

Հազիւ այս միջոցներուն՝ Հոռոմոց երկրէն օգնութիւն խնդրելու համար Հմայեակ Մամիկոնեանի առաջնորդու-

թեամբ գացող հայ պատգամաւորութիւնն ետ դարձած էր ձեռնունայն։ Հայերը Կ. Պոլիս հասնելով Թէոդոս Բ. կայսրին ներկայացած և անոր աջակցութիւնն աղերսած էին արդէն, բայց երբ կայսրն իր խոստումը գործնական կերպով կատարելու և զօրքով օգնելու կը պատրաստուէր, մահը վրայ հասաւ (450)։ Իսկ Մարկիանոս կայսրը (450—457), որ Թէոդոսի յաջորդ նշանակուեցաւ, իր պալատականներուն խորհրդով Հայոց առաջարկը մերժեց։ Ուստի՝ հայ պատգամաւորները սրտաբեկ և յուսախաբ ետ դարձան Կ. Պոլսէ։ Ճամբան՝ երբ ասոնք Վարդանանց նահատակութեան լուրն առին, Խաղտեաց սահմանակից Պարխար կոչուած լեռներու վրայ ամուր տեղ մը գտնելով՝ հոն քաշուեցան, որպէս զի Պարսից վրայ յարձակելու պատրաստութիւն տեսնեն։ Հմայեակին կը միանային շատ մը հայ փախստականներ, ինչպէս նախարարներ ու սեպուհներ, ոստանիկներ ու ռամիկներ։

Արդ, Ատրորմիզդ՝ Հմայեակի պատրաստութեան մէջ ըլլալն երբ իմացաւ, վրան զօրք ղրկեց և ձերբակալել ուզեց. բայց երկու թշնամի գնդերը Տայոց գաւառի Որջնհաղ գիւղին մէջ դէմ առ դէմ գալով կռուեցան։ Կռուի միջոցին Պարսից կողմէ շատ մարդ ջարդուեցաւ թէև, բայց այնտեղ նահատակ ինկաւ Վարդանի եղբայրը Հմայեակ Մամիկոնեան[1]։

[1] Այսօրուան Կարնոյ կուսակալութեան Բիւքիմ գաւառակին մէջ Օշնախ անունով Թուրք գիւղ մը կայ, որ մեր «Որնջհաղ» պատմական գիւղն է։ Այս գիւղին մէջ նահատակուած Հմայեակ Մամիկոնեանի խնկելի գերեզմանին վրայ մատուռ մը շինուած է, որուն սովորական ուխտաւորներն են մօտակայ Կարմիրք գիւղի հռոմէադաւան ազգայինները։ 1888ին ես բախտն ունեցայ տեսնելու այս սրբավայրը։

ԳԼՈՒԽ Զ.

ՀԱՅՈՑ ԳԼԽԱՒՈՐՆԵՐՆ Ի ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ

Յազկերտի նոր ծրագիրը.—Հայ երեւելիները կը ձերբակալուին եւ Պարսկաստան կը ղրկուին.—Անոնց անունները.—Հարցաքննութիւնը.—Արշաւիր Կամսարականի պատասխանը.—Վասակ կ'ամբաստանուի.—Յազկերտ Վասակը կը պատժէ.—Վարազվաղան՝ Վասակի տեղ Սիւնեաց իշխան կը կարգուի։

Պարսից ձեռքէն փախող հայ երեւելիները ծուղակի մէջ ձգելու եւ Հայաստանը բոլորովին հարկատու ընելու համար Յազկերտ նոր խորհուրդ մը յղացաւ։— Ատրորմիզդ մարզպան Յազկերտի կողմէ ամէն տեղ մարդ ղրկեց եւ սուտ երդումներով փախստական Հայերն իր քով հրաւիրեց։ Իսկ երբ Հայերն Ատրորմիզդի քով հաւաքուեցան, անոնց գլխաւորները ձերբակալելով Պարսկաստան՝ Յազկերտին ղրկեց։ Ահա անոնք են այն գլխաւորները. Արծրունեաց Ներշապուհ մեծ իշխանը, Վանանդի Թաթուլ իշխանը, Արշարունեաց Արշաւիր իշխանը, Անձեւացեաց Շմաւոն իշխանը, Ամատունեաց Վահան իշխանը, Գնթունեաց իշխանը, Աշոցաց իշխանը, Առաւեղենից Փափաք կամ Փապագ իշխանը, Տաշրաց Վրէն իշխանը, Արծրունեաց Ապրսամ իշխանը, եւ ուրիշ նախարարներ ու ազնուականներ։ Վասակի կարգադրութիւնով՝ անոնց հետ միասին Պարսկաստան ղրկուեցան նախապէս Սիւնեաց բերդերու մէջ բանտարկուած հետեւեալ եկեղեցականները. Յովսէփ կաթողիկոս Հայոց, Ղեւոնդ Երէց, Արածի՝ Աբրահամ ու Սամուէլ քահանաները, Սահակ եպիսկոպոս Ռշտուն-

եաց, Արծրունեաց Ներշապուհ իշխանի դրան երէց Մուշէ Աղբակեցի, Բագրեւանդի Եղեգեակ գիւղէն Արշէն երէց ու Ռշտունեաց գաւառէն Քաջաջ սարկաւագ, աշակերտ յիշեալ Սահակ եպիսկոպոսին։ Իսկ Բասենի Թաթիկ եպիսկոպոսն ասոնցմէ առաջ Վասակի երեսէն Խուժաստան աքսորուած էր եւ խիստ կապանքներով կը պահուէր։ Այս խմբէն զատ՝ Վասակ Պարսկաստան ղրկեց նաեւ Մամիկոնեան, Կամսարական եւ Հայոց միւս իշխաններու տոհմէն բանտարկուած տղաները։ Յետոյ ինք՝ Վասակ ալ Պարսկաստան գնաց։

Երբոր Հայոց գլխաւորները Յազկերտի առջեւ հանուեցան, Պարսից Թագաւորը ժողով գումարելով հարցաքննութեան սկսաւ։ Հայոց կողմէ Արշաւիր Կամսարական պատասխանելով բոլոր հարցումներու, ուրացող Վասակն ամբաստանեց՝ Հայաստանի գլուխն եկած բոլոր չարիքներու եւ երկու կողմի արիւնահեղութեանց իբրեւ գլխաւոր պատճառ։ Այս ամենը լսելով Յազկերտ՝ սաստիկ բարկացաւ եւ հրամայեց անմիջապէս նոյն ժողովին մէջ իսկ անարգանքներով մերկացնել զինք իր ունեցած բոլոր պատուի զգեստներէն ու աստիճաններէն, զոր կատարելով խայտառակութեամբ դուրս հանեցին արահէն. իսկ Սիւնեաց իշխանութիւնն անկէ առնելով տուեցաւ իր անհաշտ թշնամի եւ փեսայ Վարազվաղանին, որ նոյնպէս իր հաւատքն ուրացած էր, ինչպէս գիտենք։

ԳԼՈՒԽ Է.

ՂԵՒՈՆԴԵԱՆՑ ՄԱՐՏԻՐՈՍՈՒԹԻՒՆԸ, ՀԱՅ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐՈՒ ԱԶԱՏՈՒՄՆ ԵՒ ԱՏՐՎՇՆԱՍՊԻ ՄԱՐԶՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Վրկանաց աշխարհին մէջ բանտարկուած Հայերը.—Հայ բանտարկեալները յԱպար աշխարհ.—Բուշանաց պատերազմին մէջ կը յաղթուի Յազկերտ.—Մոգերը կը գրգռեն Յազկերտը.—Ղեւոնդեանք կը նահատակուին.—Յազկերտ Բ ի մահն ու Պերոզի գահակալութիւնը. — Պերոզի հաշտարար քաղաքականութիւնը.—Հայ գերիներն ազատ կ'արձակուին և Հայաստան կը դառնան։

Յազկերտ նախ հրամայեց Վրկանաց աշխարհին մէջ երեք տարի բանտարկել հետեւեալ Հայերը. եկեղեցականներէն՝ Յովսէփ կաթողիկոսը, Ռշտունեաց Սահակ եպիսկոպոսը, Ղեւոնդ Երէցը, Արծրունեաց Ներշապուհ իշխանին դրան երէց Մուշէ քահանան, Արածի Սամուէլ քահանան, Աբրահամ սարկաւագը, Եղեգեակի Արշէն երէցն ու Քաջաջ սարկաւագը. իսկ աշխարհականներէն՝ Բագէն ու Բակուր Սիւնի եղբայրները, Ներշապուհ, Շաւասպ, Շնգին, Մերուժան, Պարգեւ ու Տաճատ Արծրունիները, Համազասպեան, Համազասպ, Արտաւազդ ու Մուշեղ Մամիկոնեանները, Արշաւիր, Թաթ, Վարձայ, Ներսեհ ու Աշոտ Կամսարականները, Վահան, Առանձակ ու Առնակ Ամատունիները, Աշոտ Գնունին, Թաթուլ ու Սատոյ Դիմաքսեանները իրենց երկու ազգականներով, Շմաւոն, Զուարէն ու Առաւան Անձեւացիները, Փափաք, Վարազդէն ու Դատ Առաւեղեանները, Ապրսամ Արծրունին, Սահակ ու Փարսման

Մանդակունիները, Վրէն Տաշրացին, Բաբիկ ու Յոհան Ռափսոնները։ Այս բոլոր եկեղեցականներն ու իշխանները Վրկանաց երկրին մէջ երեք տարի բանտարկելէ ետք՝ Յազկերտ Բուշանաց վրայ պատերազմի գնաց, հրամայելով միասին տանիլ հայ բանտարկեալները։ Երբ բոլոր խումբն Ապար աշխարհի Նիւշապուհ քաղաքն հասաւ, (1) չղթայակապ Հայերը տեղւոյն ամուր բերդին մէջ բանտարկուեցան և ամենօրեայ չարչարանքի ու ծեծի ենթարկուեցան։

Բուշանաց պատերազմին մէջ Յազկերտ բոլորովին յաղթուած՝ ամօթալի ետ դարձաւ. որուն հետեւանքով անտանելի սրտմտութեամբ կը մաշուէր և այս պարտութեան պատճառը կ'ուզէր իմանալ։ Արդ՝ մոգերը թագաւորին ներկայանալով յայտնեցին, թէ այս ձախորդութիւնն աստուածներու բարկութեան արդիւնքն է. վասն զի Հայոց աստուածասպան քահանաները՝ որոնք մահուան արժանի էին, մինչեւ հիմա կենդանի կը մնան։ Ասոր վրայ Յազկերտ իր Դենշապուհ կամ Վեհդենշապուհ իշխանին հրամայեց հայ քահանաները հեռու տեղ մը տանիլ և սպանել։ Յազկերտի անգութ հրամանը կատարուեցաւ Ռեւան անունով պարսկական գիւղին մօտերը, և սուրբ քահանաները մարտիրոսացան հոն (26 Յուլիս 454)։

Երբոր Յազկերտ Բ. սատկեցաւ (457), իր Որմիզդ ու Պերոզ որդիներն իրարու հետ աթոռի կռիւ մղել սկսան։ Որմիզդ Գ. թէեւ հօրը յաջորդեց (457), բայց

(1) «Ապար աշխարհ» կը գտնուի Պարսկաստանի Խորասան նահանգին հիւսիսային կողմը, ուր մինչեւ հիմա կանգուն կը մնայ պատմական «Նիւշապուհ» քաղաքը, զոր Պարսիկները կը կոչեն Նիշապուր։

երկու տարի ետք իր մրցակից եղբօրմէն սպաննուեցաւ, և պարսկական արիւնոտ գահը գրաւեց Պերոզ (459—484)։

Պերոզ իր թագաւորութեան առաջին տարին (459) իր սիրական Յըզատվշնասպ դայեկորդին հայ նախարարներու քով ղրկելով՝ անոնց չղթաները քակել տուաւ, և զանոնք Հրեւ(1) քաղաքը ղրկելով՝ թէ՛ անոնց և թէ Հայաստանի մէջ մնացած անոնց ընտանիքներուն ռոճիկ սահմանեց։ Իսկ 465ին՝ Հայաստանի մարզպանութիւնն ԱՏՐՎՇՆԱՍՊ անուն պարսկի մը յանձնուելով, ամբողջ հայ աքսորականները բոլորովին ազատ արձակուեցան և ուրախ սրտով Հայաստան դարձան։

(1) Պատմական Հրեւի տեղն է՝ հիմակուան Թէհրանի հարաւային կողմը գտնուած Րէյ կամ Րայ անունով ծանօթ աւերակավայրը։

ԳԼՈՒԽ Ը.

ՍԱՀԱԿ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻԻ ՄԱՐԶՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ, ՎԱՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆԻ ՍՊԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆ ԵՒ ՆՈՐ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

Հմայեակ Մամիկոնեանի զաւակները.—Գիւտ կաթողիկոս օգնութիւն կը խնդրէ Հոռոմներէ.—Վահան Մամիկոնեան Պարսկաստան կ'երթայ և հաւատքը կ'ուրանայ.—Վահան՝ խղճի խայթ կ'ունենայ և կը միանայ հայ ապստամբներու խմբին. — Վարազշապուհի մատնութիւնը.—Ատրվշնասպ կը փախի, և իրեն կը յաջորդէ Սահակ Բագրատունի.—Վահանի սպարապետութիւնը.—Ճակատամարտ Հայոց և Պարսից միջև. — Պարսից պարտութիւնը. — Նոր ճակատամարտ և պարտութիւն Պարսից. — Վրաց Վախթանգ թագաւորը Հայաստան կուգայ և Հայոց դէմ ծուղակ կը լարէ.—Վահան Մամիկոնեան կը հալածէ Պարսիկները.—Պարսից և Հայոց միջև կատարուած բանակցութիւնն ու Վահանի համարձակ յայտարարութիւնը.—Մուշեղ Մամիկոնեան Բ.—Զարմիհր Հազարաւուխտ ի Հայաստան.—Վահանի ու Հազարաւուխտի պատերազմը.—Կամսարական տիկինները գերի կը տարուին Պարսից բանակը։

Ուրացող Վասակի կողմէ նախապէս Սիւնեաց բերդերուն մէջ բանտարկուած և յետոյ Պարսից արքունիքը ղրկուած իշխանազուններուն մէջ — որոնք իրենց մահուան կ'սպասէին — կը գտնուէին նաև երանելի Հմայեակ Մամիկոնեանի երեք զաւակները՝ Վահան, Վասակ ու Արտաշէս. իսկ փոքրիկն Վարդ՝ Տայոց աշխարհին մէջ իր դայեակներուն քով մնացած էր։ Այս երեք Մամիկոնեանները՝ Վրաց Աշուշա բդեշխին միջնորդութեամբ չաստից (455) ազատ արձակուած և Վրաստան ապաւինած իրենց մօր՝ Ձուիկին՝ յանձնուած

էին։ (Վրաց Աշուշա բդեշխին կինը՝ Անուշվռամ կամ Անուշ-Վռամ՝ Ջուիկի քոյրն էր։)

Արդ՝ Ջուիկ ու զաւակներն երբոր հայ աքսորականներու բոլորովին ազատ արձակուիլն և Հայաստան դառնալն իմացան, իրենք ալ ուրախութեամբ Հայաստան դարձան և Գիւտ կաթողիկոսին (461—471 † 478) շուրջը հաւաքուեցան։

Գիւտ կաթողիկոսն ամէն օր իր հաւատարիմ հօտին հետ կը խորհրդակցէր և Պարսից կողմէ Հայոց կրած անարգանքներն ու տառապանքները տեսնելով՝ ազգին անտանելի վիճակին դարման մը կը փնտռէր։ Այս նպատակով քանի մը անգամներ պատգամաւոր ղրկեց Հոռոմց Լեւոն Ա. կայսրին (457—474), որ չոր խոստումներով խաբեց Հայերը։

Այս միջոցներուն՝ Համայեակ Մամիկոնեանի մեծ որդին Վահան, որ Պարսից կողմէ մեծ պատիւներու բարձրացած էր, իր նախանձորդներէն զրպարտուեցաւ և ստիպուեցաւ ինքզինքն արդարացնելու համար Պարսկաստան երթալ և թագաւորին ներկայանալ. բայց այնտեղ Վահան պահ մը թուլնալով՝ իր հաւատքն ուրացաւ և կրակապաշտութիւնն ընդունեց. իսկ երբ Հայաստան դարձաւ՝ իր ըրածին վրայ սաստիկ զղջաց և խղճին խայթէն չարչարուելով կը տանջուէր գիշեր ցորեկ։ Վահան այս յուսահատական տանջանքէն ազատուելու համար միացաւ՝ Պարսից դէմ ընդհանուր ապստամբութիւն մը պատրաստող խմբին, որ կը բաղկանար քրիստոնեայ ու առերես ուրացող հայ նախարարներէ։ Սակայն խմբին մէջէն Ամատունեաց Վարազշապուհ նախարարն ամէն բան գնաց պատմեց Ատրվշնասպ մարզպանին, որ ուրացող հայ նախարարներն ու իր բոլոր մարդիկն առնելով փախաւ ապաւինեցաւ Ատրպատական։

Հայերն այս առիթէն օգտուելով՝ Ատրվշնասպի տեղ ՍԱՀԱԿ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ իշխանը Հայոց մարզպան կարգեցին, իսկ Վահան Մամիկոնեանը Հայոց սպարապետ (481)։

Ատրվշնասպ՝ Ատրպատականի մէջ լաւ մը պատրաստութիւն տեսնելէ ետք՝ Նախիջեւանի կողմէն Այրարատ նահանգը մտաւ, ուր Հայոց մայրաքաղաք Դուինի մէջ համախմբուած էին հայ իշխանները, որոնք Պարսից մօտենալն իմանալուն պէս՝ անոնց վրայ ղրկեցին Բաբգէն Սիւնին, Վահանի եղբայր Վասակ Մամիկոնեանը, Գարջոյլ Մալխազը, Արշաւիր Կամսարականի երկու որդիները՝ Ներսեհ ու Հրահատ, Ատոմ ու Առաստամ Գնունի եղբայրները, ինչպէս նաև չորս հարիւր զօրք։

Պարսից բանակը կը բաղկանար եօթն հազար հոգիէ։

Իբրև ապահով վայր՝ Հայերը Մասիսի Ակոռի գիւղին մէջ Պարսից գալուն սպասելով չորս մասի բաժնուեցան. մէջտեղի գնդին զօրագլուխ կարգեցին Սիւնեաց Բաբգէն իշխանն ու Մամիկոնեան քաջ Վասակը, ձախ կողմին՝ Գարջոյլ Մալխազը, աջ կողմին Ատոմ ու Առաստամ Գնունի եղբայրները. իսկ երկու մասերու մէջտեղերն ալ զետեղեցին Շիրակի իշխան Ներսեհ Կամսարականն ու եղբայրը Հրահատը, որպէս զի ո՛ր կողմն որ տկարանայ՝ այն կողմի օգնութեան հասնին։ Իսկ Սահակ մարզպանն ու Վահան սպարապետը մնացին Դուին։

Պարսիկները մօտեցան վերջապէս, և ճակատամարտն սկսաւ։ Նոյն պահուն Գարջոյլ Մալխազն Աւետարանի վրայ ըրած երդումը դրժելով՝ իր մարդերով միասին թշնամիին կողմն անցաւ. ուստի՝ Հայոց տրամադրութեան տակ մնացին երեք հարիւր զօրք. բայց

այս երեք հարիւր զօրքով այնպիսի ջարդ մը տուին Պարսից, որ գետինը դիակներով լեցուեցաւ։ Դիակներուն մէջ կը գտնուէին Ատրվշնասպ մարզպանը, և ուրացող հայ նախարարներէ ու պարսիկ մեծամեծներէ շատերու անշնչացած մարմինները։ Այն օրն Հայոց համար նշանաւոր օր մը եղաւ (481)։

Այս ամօթալի պարտութիւնը շատ ծանր եկաւ Պարսից, որոնք նոր պատրաստութիւններով և մեծ բազմութեամբ նորէն յարձակեցան Հայոց վրայ։

Այս անգամ հայ բանակն ամբողջութեամբ կը մասնակցէր պատերազմին, առաջնորդութեամբ Յոհան Ս. Մանդակունի կաթողիկոսի (478—490), Սահակ Բագրատունի մարզպանի ու Վահան Մամիկոնեան սպարապետի, որոնց բոլորն ալ Արտազ գաւառի Ներսեհապատ գիւղին մէջ կաթողիկոսին օրհնութիւնն առնելէ ետք՝ այս կարգով շարուեցան. սպարապետը միջին կողմը յանձնեց Սահակ մարզպանին. աջ թեւը տուաւ Բորշղ կամ Բորսեղ Վահեւունիին, Բաբգէն Սիւնիին, Ատոմ Գնունիին ու Փապագ Պալունիին. իսկ ձախ կողմը՝ Վահան, Ներսեհ ու Հրահատ Կամսարական եղբայրներուն. ինք ալ աջ կողմը պատրաստ կեցաւ։

Պարսիկներն յարձակեցան Հայոց վրայ. բայց այս անգամ ալ սաստիկ կերպով ջարդուեցան շատերը. փոքր մաս մըն ալ փախան ցրուեցան ամէն կողմ (482)։

Հայոց այս յաղթութեան ուրախութիւնը կրկնապատկուեցաւ, երբ տեսան որ Վահան սպարապետին փոքր եղբայրը Վարդ, — որ Պարսից արքունիքին մէջ բանտարկուած էր և Վահանի ապստամբութեան պատճառով մահուան դատապարտուած, — ողջ առողջ ետ դարձած է և իրենց մէջ կը գտնուի։

Այս բոլոր ուրախութիւններէն ետք Հայոց բանա-

կը Ծաղկէոտն գաւառը քաշուեցաւ։ Եւ երբ Վարշակի կոչուած ջերմուկին քով քիչ մը հանգիստ ընելու վրայ էին, Վրաց Վախթանգ Ա. թագաւորէն (446—499) պատգամաւորութիւն գալով իմաց տուաւ, որ Պարսիկները Վրաստան արշաւեցին և Վախթանգ իր երկիրը ձգելով Հայաստանի լեռները փախաւ, ուստի՝ անմիջական օգնութիւն կը խնդրէ Հայերէ։ Չնայելով որ Հայոց և Վրաց միջև գոյութիւն ունեցած դաշնադրութեան հակառակ Վրացիք՝ Վահանի կոչը մերժելով չէին օգնած Հայերու, Հայք աւելի վեհանձն և պարտաճանաչ գտնուեցան, և Վրաց թագաւորին օգնութեան հասան, առանց գիտնալու թէ Վրաց թագաւորը Պարսից կողմէ կաշառուած՝ ծուղակ մը կը լարէ իրենց։

Վախթանգ՝ հայ բանակն իր զօրքով միասին առաջնորդեց Վրաստանի Ճարմանայն կոչուած դաշտը, ուր Կուր գետին քով դադար առին բոլորը։ Երեք-չորս օր ետք Պարսիկներն ալ Միհրան անունով զօրավարի մը առաջնորդութեամբ հասան և Կուրի միւս կողմը բանակեցան։ Իսկ երբոր ճակատամարտն սկսաւ՝ Վախթանգի մեքենայութեան շնորհիւ Հայոց ու Վրաց զինուորները Վահանի քովէն փախան հեռացան. որով աննկարագրելի իրարանցում մը տեղի ունեցաւ. և այս միջոցին նահատակուեցան Սահակ Բագրատունի մարզպանն ու Վահանի եղբայրը Վասակ Մամիկոնեան։ Հրահատ Կամսարականն ու Սիւնեցի Յազդ սեպուհն ալ Պարսից ձեռք գերի ինկան (482)։

Ասոր վրայ Հայոց զօրավարը Վահան Մամիկոնեան ու Տայոց միւս նախարարները աշխարհին ամուր տեղերը մտան հաւաքուեցան։

Միհրան՝ ամէն գնով Վահանը ձեռք բերելու համար՝ իր գնդով Տայոց հարաւային սահմանին մօտ գլո-

նուած Դու(1) գիւղը գնաց բանակեցաւ։ Այս գիւղէն հազիւ երկու փարսախ հեռու՝ Տայոց Մկնառինճ գիւղին մէջ կը գտնուէր Վահան։ Արդ, Միհրան՝ գրեթէ ամէն օր պատգամաւորներու միջոցաւ հաշտութեան մասին կը խօսէր Վահանի հետ, այսպէս ըսելով. «Ինքզինքդ մի՛ կորանցներ, արքայից արքայի ծառայութենէն դուրս մ'ելլար, և Հայոց աշխարհը քանդել մի՛ տար։ Հնազանդէ՛ Թագաւորին, և ես միջնորդ կ'ըլլամ. վասն զի իր բարերարութեամբ կը սիրէ զիս, և իմ խօսքս մտիկ կ'ընէ. ես Թագաւորին կ'աղաչեմ, և քեզ հետ հաշտեցընել կուտամ, և ինչ որ արժանի է տալ քեզ՝ կը ջանամ որ տայ»։

Վահան Մամիկոնեան՝ Միհրանին յիշեցնելով Պերոզի հրապարակով արտասանած այն թունաւոր խօսքը, — թէ «Իմ իշխանութեանս տակ գտնուած անպիտան և յետին գունդը՝ Ասորւոց գունդն է. բայց Ասորիներէն աւելի գէշ և անպիտան մարդիկ են Հայերը», — հարցուց անոր. «Արդեօք մահն աւելի լաւ չէ՞ր, քան թէ այսպիսի խօսք մը լսել Թագաւորէն։» Եւ աւելցուց. «Գիտեմ թէ ինչ որ կ'ըսես դուն՝ կրնաս կատարել, և թէ Թագաւորը մեր սիրտը շահիլ կ'ուզէ. բայց ամենէն առաջ թող քրիստոնէութիւնը շնորհէ մեր Հայոց աշխարհին, և վերջ տայ մեր երկրին մէջ կատարուած այն աղտեղի առուտուրին զոր վատ և անպիտան մարդիկ խաբեբայութեամբ կ'ընեն ձեզ հետ, և առնելէ ետք՝ ձեզ ա՛լ մոխիրն ա՛լ կը ծախեն։ Մարդուն աղէկն ու գէշը ճանչցէք, և ամէն մէկէն գործ պահանջեցէք, ոչ թէ կատակերգութիւն. գործին նայելով վարձատրեցէք, ոչ թէ լկտի խաբէութիւնը։ Հրովարտակով մը

(1) Այժմ Թուլ, որ Հասանղալայի և Կարնոյ քաղաքին մէջտեղը կը գտնուի, Բասենի դաշտին արևմտեան կողմը։

հաստատեցէք, թէ ձեր բռնութեան երեսէն եղաւ մեր յանցանքը, ոչ թէ մեր ստահակութենէն ու յանդգնութենէն. և կը ներէք։ Ըսէք նաև թէ ազնուականն ազնուականի կարգ պիտի դասէք, իսկ ազնուական չեղողները՝ հասարակ մահկանացուներու կարգը։ Եթէ այսպէսով մեր սիրտը շահիք, մեր և մեր հայրերուն ու նախնիքներուն իրաւցնէ տէրերն էք, և մենք ձեզ կը ծառայենք ու կը հպատակինք։ Բայց եթէ նորէն գէշ մարդերը լաւերուն տեղը դնէք և լաւերն ալ երեսէ ձգէք, ինչպէս նաև աշխարհիս իշխանութիւնն աղտեղի մեղքերով ծախէք և արդարութեամբ չնայիք արժանաւորներուն ու պիտանիներուն, այն պարագային՝ մենք որ ապստամբեցանք, — ոչ թէ Պարսից դէմ ծառանալու համար էր, քանի որ թէ՛ մեր ուժին տկարութիւնը և թէ Պարսից այնքան մեծ և ահագին բանակին զօրութիւնը գիտէինք, բայց միայն մեռնելն աչք առած էինք, — հիմա ալ մեռնելու պատրաստ ենք. և այս անգամ՝ աւելի ուրախութեամբ, քանի որ անուանի ու լաւ մահով կը մեռնինք իբրև քրիստոնեայ, քան թէ ուրացութեամբ անցաւոր փառքեր գնելով ու յաւիտենական կորուստը ժառանգելով։»

Մինչդեռ Վահանի ու Միհրանի միջև այս տեսակ խօսակցութիւններ կը կատարուէին, յանկարծ Թագաւորէն մարդ եկաւ և Միհրանը պալատ կանչեց։ Իսկ Վահան Մամիկոնեան ու իր հաւատարիմ ընկերները Վաղարշապատ երթալէ և իրենց ուխտը կատարելէ ետք՝ Դուին մայրաքաղաքը վերադարձան։ Այս միջոցին ստախօս և խաբեբայ մարդիկ Վրաստանէն գալով յայտարարեցին, թէ Սահակ Բագրատունի ու Վասակ Մամիկոնեան չեն մեռած այլ ողջ են և ապահով տեղ մը պահուըտած՝ Հայոց օգնութեան կ'սպասեն։ Այս

լուրին վրայ ամբողջ Հայերն ոտքի ելան և Վահանին վրայ ճնշում բանեցուցին, որպէս զի երթայ և զանոնք ազատէ։ Վահան, որ ուրիշ առիթներու մէջ Վրաց խաբէութիւնն ու Հայոց դէմ լարած դաւադրական ծուղակները փորձով հաստատած էր, բորբոքած ժողովուրդը հանդարտեցնել ուզեց, Սահակի ու Վասակի ողջութեան անկարելիութիւնը ցոյց տալով. բայց ի զո՜ւր. ժողովուրդն իր պահանջին վրայ կը յամառէր։ Արդ՝ Վահան Մամիկոնեան սպարապետը պատասխանատուութենէ ազատ մնալու համար՝ անհամբեր ժողովրդին յայտնեց, թէ ուզողն ազատ է երթալ. ինք արգելք չի դներ։ Ասոր վրայ ժողովրդի բազմութիւնը Մուշեղ Մամիկոնեան Բ.ի առաջնորդութեամբ գունդ մը կազմեց և Վրաստան՝ Սահակ մարզպանին օգնութեան ղրկեց։

Պարսիկները լսելով որ Հայոց բանակին մէկ մասը Վրաստան գացած է և Վահանի քով քիչ զօրք մնացած, Զարմիհր Հազարաւուխտ զօրավարը բիւրաւոր ընտիր զօրքով Արտաշատ մտաւ, և յաջորդ օրը Դուինի վրայ քալեց։ Վահան՝ Պարսից մօտենալը տեսնելով՝ անոնց վրայ յարձակեցաւ. բայց Որդի Դիմաքսեան ու Բաջաջ Սահառունի իշխանները զոհ տալէ ետք՝ ստիպուեցաւ իր մարդերով նահանջել և փախիլ հեռանալ։ Այս միջոցին Մուշեղ Մամիկոնեան ետ դարձած էր, բայց տեսնելով որ պատերազմը վերջացած է, փախստականներու ետևէն գնաց հեռացաւ իր կարգին։

Վահան Մամիկոնեան, միւս նախարարներն ու բոլոր փախստականներն ելան հասան Խաղտեաց լեռներու մօտ՝ Տայոց ամրութիւններուն մէջ պահուեցան։ Բայց Զարմիհր Հազարաւուխտ իր բոլոր զօրքով անոնց ետևէն վազեց, և ամէն տեղ քանդելով ապանելով՝ Տայոց Ոքաղէ գաւառին Գեւղիկ ու Վարդաշէն գիւղերուն

մէջտեղը բանակ դրաւ (1)։ Յաջորդ առտու լսելով որ Վահանի բանակը շատ մօտ է և Հայաստանի յունական բաժնին մէջ Շաղագոմ գաւառի Վարայրվար (2) ըսուած տեղը կը գտնուի, յունական սահմանն անցնելով Վարայրվարի վրայ յարձակեցաւ. բայց հոն գտաւ Ներսեհ ու Հրահատ Կամսարական եղբայրներու կիները միայն, ինչպէս նաև ուրիշ մարդկանց բազմութիւն մը, փոխանակ հայ նախարարներու ու մանաւանդ Վահանի։ Ուստի՝ Կամսարական տիկինները գերի բռնելով Պարսից բանակն առաջնորդեց (483)։

(1) Այս երկու պատմական գիւղերը մինչև այսօր գոյութիւն ունին Քեղիք և Վարդիշէն անուններով, և կը գտնուին Թորթում գաւառակին հիւսիսային կողմը լեռնադաշտի մը վրայ, զոր անձամբ տեսած և քննած եմ 1888ին։

(2) Թերևս հիմակուան Թօփրաք Քալէ ըսուած տեղը, Իսպիրի հարաւային կողմը։

ԳԼՈՒԽ Թ.

ՇԱՊՈՒՀ ՄԻՀՐԱՆԵԱՆԻ ՄԱՐԶՊԱՆՈՒԹԻՒՆՆ ԵՒ ԴԱՐՁԵԱԼ ՎԱՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ

Շապուհ Միհրանեան մարզպան Հայոց. — Գդիհոն Սիւնի. — Կամսարական տիկիններն ի Բողբերդ. — Վահան կը հետապնդուի. — Գաբաղ Գաբեղեանի մարտիրոսանալը. — Ուրիշ նահատակներու անուններ. — Պարսից կրած պարտութիւնը. — Պերոզի մահը. — Վահան Մամիկոնեան՝ նորոգիչ Ս. Էջմիածնի։

Զարմիհր Հազարաւուխտ երբ Կամսարական տիկինները ձերբակալելով Դու գիւղին մօտերը՝ Պարսից բանակը տարաւ, Պերոզ թագաւորէն հրաման ստացաւ, որ Միհրան տոհմէն Շապուհ անուն պարսիկ իշխանը Հայոց վրայ մարզպան դնէ և ինք՝ Վրաց Վախթանգ թագաւորին վրայ յարձակելով կա՛մ բռնէ, կամ սպանէ և կամ Վրաստանէն դուրս քշէ, որովհետև Պերոզ ինքը Հեփթաղներու դէմ պատերազմի գացած է Պարսից բոլոր ուժով։ Հազարաւուխտ՝ Պերոզի հրամանին համաձայն՝ Շապուհը Հայոց մարզպան դնելէ և ուրացող Գդիհոն Սիւնի իշխանն անոր օգնական տալէ ետք Վրաստան անցաւ (483)։

Շապուհի առաջին գործն եղաւ Կամսարական տիկինները Բասենի Բողբերդ (=Հասանղալա) կոչուած ամուր բերդին մէջ պահել։ Յետոյ՝ Ոքաղէ գաւառը դարձաւ, Վահան Մամիկոնեանը ձեռք անցունելու կամ սպանելու համար։ Իսկ Վահան իր մարդերն առնելով՝ Հաչտենից կողմերն երթալու և անոնցմէ օգնութիւն

գտնելու համար ճամբայ ելաւ։ Երբոր Ծաղիկ (1) գիւղը հասաւ, Շապուհ սակաւաթիւ մարդերով Վահանի հոն գալն իմանալուն պէս՝ անոնց վրայ յարձակեցաւ. բայց Հայերը փախան հեռացան, և Կարնոյ Ծովակին (2) եզերքէն յառաջացած ժամանակ իրենց հետևող Պարսիկներուն ջարդ մը տալէ ետք՝ Արշամունեաց գաւառի Երէզ գիւղն հասան բանակեցան։

Այս միջոցին Շապուհ՝ Գդիհոնի խորհրդով նորէն հետապնդեց Վահանը, և Երէզ գիւղին առջև նոր ճակատ մը մղուեցաւ, որուն մէջ վիրաւորուելով՝ քանի մը օր ետք մարտիրոսացաւ Գաբեղեանց Գաբաղ սեպուհը, մինչդեռ Պարսից կողմէ շատ մարդ սպաննուեցաւ։

Յաջորդ օրը Շապուհի բոլոր զօրքը Վահանի խմբին վրայ յարձակեցաւ. բայց Վահան իր հաւատարիմ ընկերներով միայն այնպիսի ջարդ մը տուաւ Պարսից, որ Շապուհ ապշելով՝ Գդիհոնի օգնութեան ապաւինեցաւ. և սակայն Գդիհոն իր արժանի պատիժը գտաւ հոն, լերդին մէջ նիզակի հարուած մը ուտելով Հայերէ։ Այս օրուան ճակատամարտին մէջ Հայոց կողմէ նահատակուեցան՝ Բոնթ Առաւենեան, Ներսէս Ցոլսեփեան, Վանանդացի Աղդէն սեպուհն ու Ղերպարգոս, որ ազգով Յոյն էր (484)։

Շապուհ՝ Վահանի քաջութիւններն ու այնքան քիչ մարդով Պարսից ահագին բանակին վրայ յարձակիլ և զայն ցրուելը տեսնելով՝ այլ ևս չէր համարձակեր անոր վրայ քալել կամ հետը պատերազմիլ. ուստի՝ Բասեն գաւառի

---

(1) Այժմ Չաղզի=Ծաղկի, բոլորովին Թուրք գիւղ մը, որ կը կը գտնուի Կարնոյ դաշտին հիւսիսային կողմը, Թորթումի սահմանին մօտ։

(2) Այսինքն Շամբ, որ այսօր Սազլըք կը կոչուի և կը գտնուի Կարնոյ դաշտին մէջ։

Սլվար գիւղն (1) երթալով պահ մը դադար առաւ։ Բայց այստեղ Շապուհի գլխուն սոսկալի հարուած մը իջաւ, երբ իմացաւ թէ Հեփթաղներու դէմ գացող Պերոզի բանակը սաստիկ կոտորածի մատնուած է և թէ Պերոզ ինքը նոյն պատերազմին մէջ մեռած։ Ուստի՝ անմիջապէս Պարսկաստան գնաց։

Վահան՝ Պարսից գլխուն եկած փորձանքներն իմանալով, ուրախութեամբ լեցուեցաւ, և Վաղարշապատ ուխտի գնաց։ Այնտեղ Ս. Էջմիածնի մայր եկեղեցին մեծ շքեղութեամբ վերստին հիմնելէ ետք ճամբան շարունակեց և հասաւ Դուին, Հայոց մայրաքաղաքը։

---

(1) Այս գիւղը մինչև հիմա ալ գոյութիւն ունի մի և նոյն անունով, և հայաբնակ է։

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ԶԻՆԱԴԱԴԱՐԻ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Վաղարշ թագաւոր Պարսից. — Հայոց հետ հաշտութեան համար Նիխոր Վշնասպդատը Հայաստան կը ղրկէ. — Հաշտութեան համար Վաղարշի յանձնարարութիւնը. — Նիխորի պատգամաւորները Վահանի քով.— Հայոց խորհրդակցական ժողովը.— Վահանի պատասխանն ու պայմանները.— Երեք առաջարկ. — Նիխոր՝ Հայոց առաջարկն ու պայմանները կ'ընդունի։

Զարմիհր Հազարաւուխտ՝ Վրաստանի մէջ լսելով Պերոզի սպանուիլն ու անթիւ անհամար Պարսիկներու ջարդուիլը, սարսափելով հեռացաւ և Պարսից մայրաքաղաքը հասաւ։ Այստեղ նախարարները խորհրդակցելով՝ Պերոզի Վաղարշ անուն եղբայրն իրենց թագաւոր ընտրեցին (484)։

Որովհետև Վաղարշ փուխսիրտ և բարեհամբոյր թագաւոր մըն էր, իր գահակալութեան երկրորդ օրն իսկ ուզեց գիտնալ թէ ինչո՞ւ համար Հայոց հետ անդադար պատերազմի մէջ են իրենք։ Զարմիհր Հազարաւուխտ ու Շապուհ Միհրան միաբերան Վահանի քաջութիւնները գովելով՝ Պերոզի անհեռատեսութիւնն ու անհաշտ բնաւորութիւնը քննադատեցին, և առաջարկեցին Հայոց հետ հաշտուիլ։ Արդ, Վաղարշ՝ Նիխոր Վշնասպդատ անունով հեզ, խելացի ու աշխարհաշէն մէկը նշանակելով՝ հետը բազմաթիւ ընտիր մարդ տուաւ և Հայաստան ղրկեց, հետեւեալ յանձնարարութեամբ․ «Գնա՛ Հայաստան, ինչ կերպով որ կրնաս՝ Վահանի ու

իր ընկերներուն կամքին համաձայն սրտերնին ա՛ռ, ամենայն քաղցրութեամբ ու սիրով, և զանոնք Արեաց հպատակեցուր: Բայց զգոյշ եղիր և ամենէն առաջ քու քովդ հաւաքէ Հայաստանի մօտ գտնուած Ատրպատականի այրուձին, ինչպէս նաև Հեր և Զարեւանդ գաւառներուն մէջ գտնուածները: Զըլլայ թէ Վահան այլ և այլ պատճառներով ու անուշ խօսքերով քեզ խաբէ և քեզի վնաս մը հասցնէ: Վասն զի այն մարդը քաջ և շատ խելացի մէկն է. և ան ու իր ընկերները մինչև հիմա իրենց կատարած այնպիսի նշանաւոր գործերը միմիայն քաջութեամբ չեն կատարած. արդ՝ դուն լաւ պատրաստութիւն տես: Սակայն կը կարծուի թէ Վահան այն տեսակ բան մը մտքէն չանցըներ հիմա, վասըն զի այն գործը զոր Վահան ու ընկերները համարձակեցան գործել, Պերոզի հպարտ ու ինքնահաւան բնաւորութեամբ՝ մարդուս արժանիքը չճանչնալուն երեսէն էր. ուստի՝ Վահան ու հետը միաբանած մարդիկը չկրնալով այն արհամարհանքներուն դիմանալ, իրենց անձերը մահուան վտանգի ենթարկելով՝ ստիպուեցան այս տեսակ գործեր կատարել:»

Նիխոր Հայաստան գալով՝ չհամարձակեցաւ սահմանէն ներս մտնել, այլ Հեր գաւառի Նուարսակ գիւղը դադար առաւ: Այստեղէն իր պատգամաւորները ղրկելով Վահանին, իր հոն գալուն նպատակը յայտնեց, ըսելով. «Ձեզի՝ Վաղարշ թագաւորէն հրովարտակ ունիմ ու Արեաց բոլոր մեծամեծներէն պատգամ ունիմ, որպէս զի խաղաղութեամբ հպատակեցնեմ ձեզ. արդ՝ եկէք լսեցէք, և ինչպէս որ հաճելի է ձեզ և ինչ որ կը խորհիք թէ լաւ է, ընտրեցէք:»

Վահան սպարապետը Նիխորի պատգամաւորներուն բերնէն այս յայտարարութիւնը լսելով՝ բոլոր հաւա-

տարիմ ուխտապահներու գունդն իր քով հրաւիրեց, և Նիխորի կողմէ քիչ առաջ ըսուածները կրկնել տուաւ. յետոյ պատգամաւորներուն յայտնեց, թէ վաղը պատասխանը կուտայ:

Յաջորդ առտու բոլոր Հայերը Վահան Մամիկոնեանի քով հաւաքուելով՝ նախ իրարու հետ խորհրդակցեցան. յետոյ՝ Նիխորի պատգամաւորները ժողովի հրաւիրելով, այսպէս պատասխանեց Վահան. «Մենք ապըստամբութեան և այս տեսակ կարևոր ու մահաբեր գործին մեր անձերը մատնելու համար շատ զօրաւոր պատճառներ ունինք, զորս կարելի չէ ոչ գրով և ոչ պատգամաւորի միջոցով յայտնել, բայց եթէ երես առ երես խօսելով այն անձին հետ որ Արեաց տէրն է, և կամ ձեզ հետ՝ որ արքունի պալատին մեծամեծներն էք: Արդ՝ երեք առաջարկութիւն ունիմ ձեզ. եթէ այս երեք առաջարկութիւններուս՝ իմ ուզածիս պէս և հոս գըտնուող բոլոր ներկաներուն կամքին համաձայն պատասխանէք, և եթէ այս երեք խնդիրներուն գոհացումը՝ թագաւորին գրովն ու կնքովը տալ կարենաք, այն ժամանակ ինչ որ կ'ըսէք՝ վայելուչն ու արժանը կը անօրինենք և ձեր խօսքերը մտիկ կ'ընենք, ինչպէս որ մեր նախնիքը մտիկ ըրին: Վասն զի հիմա ձեզ հետ խօսածներս՝ իմ խօսքերս չեն, այլ այս միջոցիս ձեր առջև գտնուած մեծ ու պզտիկ բոլոր ներկաներուն խօսքերն են: Մենք՝ այսօր չէ որ խորհած ենք և այս պահանջներուն պէտքն զգացած, այլ այն օրէն երբ ուխտեցինք մեր անձերը զոհել՝ ամենէն առաջ այս երեք որոշումները մտածեցինք և ընտրեցինք ամէնքս ալ: Եթէ Պարսիկները յանձն առնեն գոհացում տալ մեր այս երեք առաջարկներուն, սեպհական և հաւատարիմ ծառաներու պէս կը ծառայենք անոնց. իսկ եթէ չհաճին

յանձն առնել և խստութիւն բանեցնեն, այն ատեն աշխարհէ կ'ելլանք, կը կորսուինք, և ուրախութեամբ կը մեռնինք, բայց Պարսիկ մարդու երկրպագութիւն չենք ըներ։

«Այս երեք առաջարկներէն մէկն է՝ նախ և առաջ ատ կարեւոր ու պիտանի խնդիրը, թէ՝ մեր հայրենի և սեպհական օրէնքները մեզի թողուք, և ո և է Հայ մէկը մոգ չընէք, և մոգութեան համար մէկուն իշխանութիւն ու պատիւ չտաք, և Հայոց աշխարհէն կրակատուները հեռացնէք, և աղտեղի ու անպիտան մարդիկներու կողմէ եկեղեցիին հասած գէշութիւնները — որոնք մինչեւ հիմա կը կատարուէին — այլեւս չտեսնենք, և քրիստոնեայ անհատներու ու քահանաներու թոյլ տուէք որ, ուր որ ուզեն՝ համարձակ և աներկիւղ կերպով կատարեն քրիստոնէութեան կարգն ու պաշտօնը. նաւքը՝ աղէկութիւն. ա՛յս է մեր առաջին խնդիրը։

«Երկրորդ խնդիրն այս է, թէ մարդիկն իշխանութեամբ չճանչնաք, այլ արդարութեամբ աղէկն ու գէշը հասկնաք, պիտանին ու անպիտանը զանազանէք, ազնուականն ու հասարակ մարդիկը գիտնաք, պատուական ու քաջ և օգտակար մարդերն աղէկներու կարգը դասէք, վատն ու անպիտանն արհամարհէք և ոչ մէկ բանի տեղ չդնէք, վաստակաւորները սիրէք և անվաստակներն ատէք. խելացիները քովերնիդ պահեցէք և խորհրդակից ըրէք, իսկ անխելքները մի՛ մօտեցնէք, այլ հրապարակէն ալ վռնտեցէք։ Արդ՝ երբ այս բոլորն այսպէս կը կատարուի, Արեաց երկրին բոլոր գործերը յաջող և շիտակ կ'ըլլան. բայց եթէ՝ ինչպէս մինչեւ հիմա՝ հակառակը ընէք, և ոչ այն որ կը վայլէ, այն ատեն գործերն ալ այնպէս հակառակ կ'ըլլան, ինչպէս ալ եղան և դուք ալ տեսաք։

«Իսկ մեր երրորդ խնդիրն այս է, թէ ո՛վ որ Արեաց աշխարհի տէրն է և թագաւոր՝ կ'ուզենք որ ինք ի՛ր աչքերով տեսնէ, ի՛ր ականջներով լսէ և աղէկ ու գէշ մարդն ի՛նք հասկընայ, ոչ թէ ուրիշի բերնով խօսի պէտք եղածները։ Այս պատճառով՝ տեսած գործերը շիտակ չեն ըլլար, և լսած բաները՝ ոչ արդար, այլ շատ անգամ խօսքերը սուտ կը ճանչցուին և հրամանները՝ պարապ, որով ընդհանուր իմաստը տակնուվրայ կ'ըլլայ։ Եւ երբոր այս ամէնն այսպէս կ'ըլլայ, բոլոր աշխատութիւններն ոչնչանալով՝ ծառաներու ձեռքով կը կորսուին, և երկիրն ու անոր մէջ բնակողները չեն կրնար անշարժ և հաստատուն մնալ։ Բայց այն թագաւորն որ իր առողջ աչքերով կը նայի, աննախանձ կերպով մտիկ կ'ընէ և իր ծառաներուն հետ արդարութեամբ կը խօսի, այն ատեն ծառաները քաջալերուելով՝ աշխատութեան չեն կշտանար, այլ աշխատութեան մէջ զօրանալով՝ օրէ օր կը ջանան աղէկութիւնը կրկնապատկել։ Ահա այսպէս կը շէննայ երկիրը, և տէրը փառաւորուելով՝ կը պայծառանայ միշտ։

«Արդ՝ եթէ կրնաք ասիկա այսպէս խոստանալ և ձեր խոստումները գրաւոր կերպով ընել ու կնքով հաստատել և տալ մեզ, ուրեմն՝ մեզ կանչէ. մենք յօժարութեամբ կուգանք և ձեր խօսքերը կը լսենք ու թագաւորին հրամանին հաւանութիւն կուտանք ինչ որ ըսէ։ Իսկ եթէ այս երեք խնդիրներու մասին չէք կըրնար գոհացում տալ մեզ, և գիտէք թէ կարելի չէ, ինչպէս որ մենք մահն աչքերնիս առած ենք՝ մեռնելու ալ պատրաստ ենք, բայց Պարսից թագաւորին չենք կրնար ծառայել։»

Այս պայմաններն այսպէս դնելէ ետք՝ Վահան իր կողմէ հինգ հոգի նշանակեց և պարսիկ պատ-

դամաւորներու ընկերացնելով Նիխորին ղրկեց։ Երբոր Նիխոր՝ Վահանի առաջարկներն իմացաւ, բոլորն ալ ընդունելի գտնելով ուրախացաւ. ուստի՝ Վահանին ամիջապէս նամակ գրելով վստահացուց և իր քով հրաւիրեց։

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

ՀԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ. ԱՆԴԵԿԱՆԻ ՈՒ ՎԱՀԱՆԻ ՄԱՐԶՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Վահանի ու Նիխորի տեսակցութիւնը. — Յուզում Պարսից բանակին մէջ. — Նիխոր խօսք կուտայ գոհացում տալ Հայոց բոլոր պահանջներուն. — Հայք Վաղարշի օգնութեան կ'երթան. — Վահանեանց փառաւոր ընդունելութիւնը Վաղարշի կողմէ. — Վաղարշ՝ Հայոց բոլոր պահանջներուն գոհացում կուտայ. — Անդեկանի մարզպանութիւնը. — Վահան՝ մարզպան Հայոց։

Վահան Մամիկոնեան Նիխորի հրաւէրին պատասխանելով՝ իր ուխտապահ ընկերներն առաւ և Պարսից բանակին յառաջացաւ. բայց երբ Արտազ գաւառի Եղինդ գիւղն հասաւ, այն տեղէն յատուկ պատգամաւոր ղրկեց Նիխորին, ըսելով որ եթէ կ'ուզէ իրեն հետ տեսնուիլ՝ երեւելի տոհմերէ մեծամեծ Պարսիկներ թող ղրկէ Հայոց բանակը, որպէս զի ինք Պարսից քով գտնուած ժամանակ՝ անոնք ալ Հայոց քով պատանդ մնան։ Նիխոր՝ Վահանի կամքը կատարելով, Հայոց սպարապետը՝ հայ նախարարներու ու զօրքին մէկ մասն իրեն հետ առաւ և Նիխորին գնաց։ Դեռ Նիխորին չմօտեցած՝ Վահան իր զօրքին հրամայեց պատերազմի պատրաստութեան կարգով շարուիլ և պատերազմական փողերը հնչեցնել։ Պարսից զօրքն այս անակնկալէն սկսաւ վախնալ, կարծելով որ Վահան խաբէութեամբ իրենց մօտեցած է և ո և է կերպով վնաս պիտի հասցնէ։ Արդ, Նիխոր քանի մը բարձրաստիճան մարդիկ ղրկելով Վահանին՝ ըսաւ թէ իր ըրածը Պարսից սովորութեան հակառակ է և թէ պէտք է որ ասկէ ետք պարսկական սո-

վորութիւններն ընդունելով գործադրէ․ վասն զի, ըսաւ, մի միայն Արեաց սպարապետն իրաւունք ունի փող հնչեցնելով բանակը մտնել Պարսից մէջ․ ուրիշ մէկն այդ իրաւունքը չունի։ Վահան պատասխանելով ըսաւ․ «Նախ՝ զիս Արեաց Թագաւորին հպատակեցուր, անկէ ետք ես՝ առանց քեզմէ սորվելու՝ Պարսից կարգերն ու վայելչութիւնները գիտեմ․ դուն զիս այնքան մոռացկոտ մի կարծեր, քանի ուր ձեզմէ բաժնուելս չատ տարի չըներ։»

Ասկէ ետք՝ Նիխոր ջերմ ընդունելութիւն մը ըրաւ Վահանին, և Հայոց բոլոր պահանջներուն գոհացում տալու խօսք տուաւ անոր։ Յետոյ՝ սիրով բաժնուեցան իրարմէ։ Վահան ուրախ սրտով գնաց Դուին, իսկ Նիխոր՝ Պարսից Թագաւորին քով։

Այս միջոցներուն՝ Պերոզի որդին Զարեհ՝ Վաղարշ Թագաւորին դէմ ապստամբած ըլլալով, Նիխորի առաջարկին վրայ՝ Վահան իր զօրքին մէկ մասը Վաղարշի օգնութեան ղրկած էր․ որդ. Վահան Դուին հասնելէ ետք՝ իր միւս ընկերներն ու Հայոց միացած զօրքը ժողվելով Վաղարշին գնաց։

Ապստամբութիւնը վերջացած և Զարեհ ձերբակալուելով գլխատուած էր։

Երբոր Վահանեանք արքայական պալատը հասան, Վաղարշ՝ փառաւոր կերպով ընդունեց Հայերը և անոնց ամէն մէկ պահանջին գոհացում տալէ և հրովարտակով հաստատելէ ու կնքելէ ետք՝ Վահանը Հայոց սպարապետ և միանգամայն Մամիկոնեանց Նահապետ անուանեց․ իսկ միւս նախարարներուն ալ զանազան պատիւներ ու աստիճաններ տուաւ, և բոլորը մէկէն Հայաստան ղրկեց (484)։

Ուխտապահ հայ նախարարներուն խումբը

Հայաստան դառնալով՝ Վաղարշապատ ուխտի գացին նախ, իսկ յետոյ բոլոր բազմութեամբ Հայոց մայրաքաղաքը Դուին ուղեւորեցան։

Հայ նախարարները Հայաստան դառնալէն ետք՝ Հայոց մարզպան նշանակուեցաւ Անդեկան անունով պարսիկ իշխան մը (484—485), որ չափազանց բարի, հաճոյակատար ու խելացի մէկն էր, և Վահանի վրայ հիացումով կը գուրգուրար, այնպէս որ երբ Անդեկան Պարսկաստան դարձաւ՝ Վահանի բոլոր բարեմասնութիւնները գովեց Վաղարշին, և խորհուրդ տուաւ Հայոց մարզպան նշանակել Վահանը։ Այս առաջարկը սիրով ընդունուեցաւ, և նոր հրովարտակով մը Վահան Մամիկոնեան մարզպանութեան բարձրացաւ (485—505)։

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

ՎԱՀԱՆԻ ՄԱՐԶՊԱՆՈՒԹԵՆԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՎԱՐԴԱՆ Ե.Ի ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

Վահանի մարզպանութեան ժամանակ Հայաստանի վիճակը. — — Վարդի մարզպանութիւնը (=Վարդ Պատրիկ). — Հայ մարզպանութեան ջնջումը — Պարսիկ մարզպաններ. — Վշնասպ Վահրամի մարզպանութիւնը. — Դենշապուհ. — Վարազդատ. — Սուրէն (=Ճիհովր Վշնասպ). — Սուրէնի վատ ընթացքը — Վարդան Ե. զօրավար Պարսից դէմ կ'ապստամբեցնէ Հայերը. — Յուստինոս Բ. կայսր Հռոմոց. — Սեբէոս — Պարսից պարտութիւնը. — Վարդան Ե. ի Կ. Պոլիս. — Այա Սոֆիայի աւագ դուռը «Հայոց դուռ» կը կոչուի։

ՎԱՀԱՆ Մամիկոնեանի մարզպանութեան ժամանակ Հայաստանի մէջ կատարեալ խաղաղութիւն կը տիրէր. ուստի՝ Վահան ինքզինքը տուաւ երկրին վերականգնութեան, նորանոր վանքերու հաստատութեան և եկեղեցիի պայծառութեան։ Այս ամէնը կատարելէ ետք Վահան գոհ սրտով մեռաւ։ Վահանի յաջորդեց՝ իրբեւ Հայոց մարզպան՝ իր ՎԱՐԴ եղբայրը (505—509), որ Հռոմներէն պատրկութեան աստիճան առած ըլլալուն համար Վարդ Պատրիկ ալ կը կոչուի մեր պատմիչներէ։

Վարդի մարզպանութիւնը տեւեց չորս տարի, որմէ ետք՝ Պարսիկները հայ մարզպանութիւնը ջնջեցին և նորէն պարսիկ մարզպաններ սկսան ղրկել Հայաստան։ Այս վիճակը տեւեց մինչեւ Վարդան Ե.ի ապստամբութեան ժամանակ, այսինքն 509 թուականէն մինչեւ 572։

Յայտնի չէ, թէ ո՛վ էր Վարդ Մամիկոնեանի անմիջական յաջորդ պարսիկ մարզպանը. բայց գիտենք, թէ 548ին Նիխորական ցեղէն Պարսիկ մը Հայոց մարզպան էր, որուն պաշտօնը թերեւս շարունակուած ըլլայ մինչեւ 552։ Իսկ անկէ ետք կուգայ ՎՇՆԱՍՊ ՎԱՀՐԱՄ, որուն մարզպանութիւնը հաւանականաբար

տեւած է 552էն մինչեւ 554։ Վշնասպ Վահրամին յաջորդեց ԴԵՆՇԱՊՈՒՀ (554—560 ?), որ Հայաստանի մէջ կրակապաշտութեան տարածման մեծ զարկ տուաւ, զանազան տեղեր հաստատելով ատրուշաններ և քրիստոնեաները ստիպելով պաշտօն կատարել կրակի։ Դենշապուհէ ետք Հայոց մարզպանութիւնը յանձնուեցաւ ՎԱՐԱԶԴԱՏին (560—564 ?)[1]։ Իսկ քիչ ժամանակ յետոյ՝ Պարսից Խոսրով Ա. Անուշրուան թագաւորն (531—579) իր ազգականներէն ՍՈՒՐԷՆ անունով մէկը, — որ Ճիհովր Վշնասպ մականունը կը կրէր, — Հայաստանի մարզպան նշանակեց (564?)։

Սուրէն մարզպան նախորդներէն աւելի գէշ և մանաւանդ անբարոյական մէկն էր։ Ասիկա իր ցոփութիւնն այն աստիճանի հասուց, որ հայ նախարարներու և միւս ազնուականներու կիները կը յափշտակէր ու կը շնար անոնց հետ։ Այս առթիւ Վարդ Ա. (Պատրիկ) Մամիկոնեան մարզպանի թոռներէն Մանուէլ Բ. անոր հետ ընդհարում մը ունեցաւ, և սպանուեցաւ անկէ (571)։ Ասոր վրայ Մանուէլի երկրորդ եղբայրը Վարդան Ե. զօրավար իր եղբօր մահուան վրէժը լուծելու համար՝ Պարսից դէմ նոր ապստամբութեան մը ծրագիրը մշակեց, որուն գործադրութեան սկսելէ առաջ Հռոմոց Յուստինոս Բ. կայսրին (565—578) դեսպան ղրկեց և անոր օգնութիւնն ապահովեց։ Յետոյ Վարդան՝ Դուին մայրաքաղաքին մէջ ապստամբութեան դրօշը պարզելով Սուրէնն սպանեց, և պարսկական Հայաստանը Պարսից լուծէն ազատելով հռոմէական Հայաստանի մաս հռչակեց (572)։

(1) Հ. Հ. Վ. Համբարեան (Հանդ. Ամս. 1912, թ. 9) իրաւամբ կը մերժէ Բուրզանի ու Մժէժ Գնունիի մարզպանութիւնը, ինչպէս և Դենշապուհի մարզպանութիւնը կը դասէ Վշնասպ Վահրամէ ետք։

Պարսից Թագաւորն Հայոց ապստամբութեան և Հայաստանի՝ Հռոմայ ձեռք անցնելուն լուրն առածին պէս սաստիկ բարկացաւ, ու որոշեց բոլոր Հայերը ջընջել և իրենց երկիրը կրակի մատնել. բայց իր նախարարներէն Սերոխտ անունով մէկուն խորհրդով Կ. Պոլիս դեսպան ղրկեց և Յուստինոս Բ.ին առաջարկեց իրենց հին դաշնագրութիւնը նորոգել, զոր կայսրը մերժեց: Պարսիկ դեսպանը — որ մի և նոյն Սերոխտն էր — Խոսրով Ա.ի քով դառնալով Յուստինոսի մերժումը հաղորդեց, բայց մի և նոյն ժամանակ խորհուրդ տուաւ ուղղակի Հայոց դիմել և անոնց սիրտը շահիլ: Այս փափուկ պաշտօնն ալ իրեն՝ Սերոխտին յանձնուեցաւ: Եւսակայն Սերոխտի այս քայլն ալ յաջողութիւն չունեցաւ. վասն զի Վարդան զօրավար զէնքով դիմադրեց և նոյն իսկ Սերոխտի Դուին մտնելուն հակառակեցաւ:

Խոսրով՝ Վարդանի ընթացքէն զայրացած՝ մեծ բազմութեամբ Հայոց վրայ յարձակեցաւ. բայց ամօթալի կերպով պարտուեցաւ և փախաւ: Ասոր վրայ Խոսրով նոր և աւելի զօրաւոր բանակ մը կազմելով Հայոց վրայ ղրկեց: Այս միջոցին Վարդան նկատելով որ հայ նախարարներուն մէջ անմիաբանութիւն կը տիրէ, չհամարձակեցաւ Պարսից դէմ դնել, այլ իր ընտանիքն առնելով Կ. Պոլիս գնաց և հաստատուեցաւ հոն:

Մեր պատմիչներէն Ասողիկի խօսքին նայելով՝ Վարդան զօրավար Յուստինոս կայսրին հետ միասին հաղորդուած է Կ. Պոլսի Ս. Սոփիա (=Այա Սօֆիա) եկեղեցիին մէջ, որուն ի յիշատակ՝ Վարդանի անունը տրուած է աւագ դրան, «որ մինչև ցայսօր կոչի դուռն Հայոց:»(1)

(1) Ստ. Ասողիկ, Պտմ. տիեզերական, եր. 85, տպ. Պետերբ. 1885։

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Гос. Библиотека
ՀՍՍՌ—Арм. ССР
им. А. Мясникяна
Ա. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ

ԱԶԳԱՑՈՒՑԱԿ

ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ ՍՊԱՐԱՊԵՏՆԵՐՈՒ ԵՒ ՄԱՐԶՊԱՆՆԵՐՈՒ

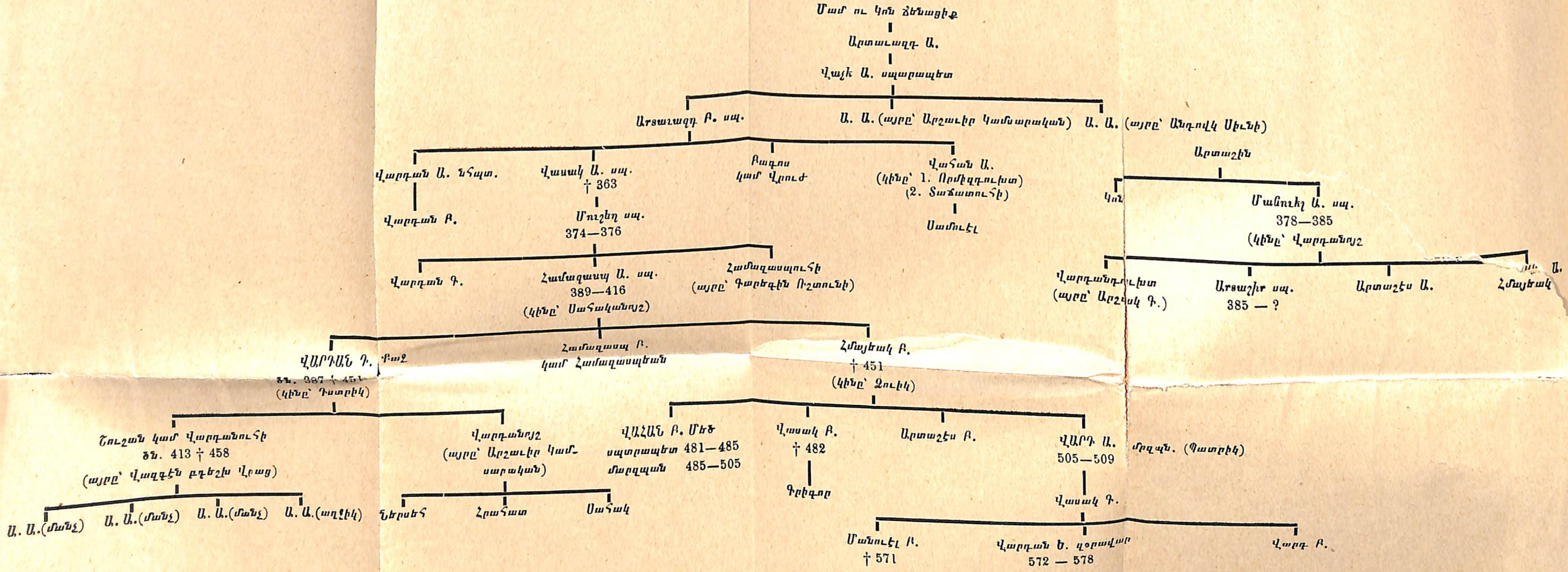

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

ՊԱՐՍԻՑ ՀԵՏ ՀԱՇՏՈՒԹԻՒՆ ԿԸ ԿՆՔՈՒԻ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՈՐ ՄԱՐԶՊԱՆՆԵՐԸ

Խոսրով Ա. նախ Հռոմոց և ապա Հայոց վրայ կը յարձակի.—Հաշտութիւն Հայոց հետ. — Վարդան Վշնասպ. — Գողոն կամ Վղոն Միհրան. — Փիլիպպոս Սիւնեաց տէր. — Տամ Խոսրով. — Վարազ Վզուր. — Հրահատ. — Հրարտին Դատոն.—Բահրամ Չոբէն=Վահրամ Մերհևանդակ Թագաւոր Պարսից. — Մաւրիկ կայսեր օգնութեամբ Խոսրով Բ. նորէն գահ կը բարձրանայ. — Խոսրով՝ Հայաստանի մէկ մասը Հռոմոց կուտայ. — Սահման Յունահայաստանի և Պարսկահայաստանի.—Վընդատական Նիխորական.—Մերակբուտ.— Յազդէն. — Բուդման. — Հոյիման.

Երբոր Յուստինոս Բ. կայսրը մեռաւ, Խոսրով Ա. Թագաւորն անմիջապէս զօրք ժողվեց և նախ Հռոմներու վրայ յարձակեցաւ, իսկ յետոյ զէնքերը Հայոց դէմ դարձնելով՝ Վարդան Ե. Մամիկոնեանի ապստամբութեան շնորհիւ իր ձեռքէն ելած բոլոր հողերը նորէն ետ առաւ, և Հայոց աղաչանքներուն վրայ՝ անոնց ընդհանուր ներում շնորհելով հաշտուեցաւ (578)։

Վարդանի ապստամբութեան տարին, այսինքն Սուրէն մարզպանի սպանումէն ետք, Խոսրով հետևեալ երեք մարզպանները ղրկած էր Հայաստան.

ՎԱՐԴԱՆ ՎՇՆԱՍՊ (572—573).

ԳՈՂՈՆ կամ ՎՂՈՆ ՄԻՀՐԱՆ (573—573).

ՓԻԼԻՊՊՈՍ ՍԻՒՆԵԱՑ ՏԷՐ (573—578)։

Բայց Հայք չհնազանդեցան ասոնց։ Իսկ Պարսից հետ հաշտութենէ ետք՝ Խոսրով Պարսկական Հայաստանի մարզպան կարգեց ՏԱՄ ԽՈՍՐՈՎ անունով պար-

ռիկ մը (578—580), որ երկու տարի մնաց իր պաշտօնին մէջ: — Տամ Խոսրովի մարզպանութեան ժամանակ Խոսրով Ա. մեռնելով՝ (1) տեղը նստաւ իր որդին Որմիզդ Դ. (579—590), որ Հոռոմներու հետ անդադար պատերազմի մէջ մնաց: — Ասոր յաջորդեց ուրիշ պարսիկ մը, ՎԱՐԱԶ ՎԶՈՒՐ (580—581). յետոյ՝ «Պարթեւն մեծ եւ Պաշհաւն» (581—588), որ Շիրակաւանի (այժմ Բաշ Շէօրէկէլ) մէջ Հոռոմներու հետ կռուելով յաղթութիւնը տարաւ: Անկէ ետք Հայաստան եկաւ ՀՐԱՀԱՏ (588), որ միայն չորս ամիս կեցաւ և գնաց: Ասոր ալ յաջորդեց ՀՐԱՐՏԻՆ ԴԱՏԱՆ (588—590), որուն մարզպանութեան օրով Որմիզդ Դ. վար առնուեցաւ և պարսկական գահը բարձրացաւ իր որդիներէն Խոսրով Բ. Ապրուէզ կամ Պարուէզ (590—628):

Խոսրով Բ. իր թագաւորութեան առաջին տարին իսկ իրեն հակառակորդ և պարսկական գահին մրցակից ունեցաւ Որմզդի ժամանակ ապստամբութեան գլուխ անցած Բահրամ Չոբին կամ Վահրամ Մերհեւանդակ իշխանը, որ ինքզինքը Պարսից թագաւոր հռչակել տուած էր: Ասիկա՝ Խոսրով Բ.ի դէմ պատերազմ հրատարակելով Պարսկաստանէն՝ դուրս քշեց զայն: Արդ, Խոսրով Բ. իր ընտանիքով ու քանի մը հաւատարիմ

(1) Եօթներորդ դարու պատմիչ Սեբէոսի (Պատմութիւն Սեբէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն, եր. 52, տպ. Կ. Պոլիս) համաձայն, Խոսրով իր մահուան վայրկենին՝ Հայոց կաթողիկոսին (Մովսէս Բ. Եղիվարդեցի) ձեռքով մկրտուած, հաղորդուած և իբրեւ հաւատացեալ քրիստոնեայ մեռած է: Այս պատմութիւնը նոյնութեամբ կրկնած են նաև Սեբէոսի յաջորդ հայ պատմիչներէ ոմանք (Յովհան կաթողիկոս, Ստեփ. Ասողիկ, Վարդան պատմիչ), ինչպէս նաև Սեբէոսէ քիչ առաջ ապրող (536—610) յոյն պատմագիրն Եւագրիոս (Եկեղեցական պատմութիւն, Դ, իւ.):

մարդերով Ասորիք՝ Հոռոմոց բանակը փախաւ, ուսկից Կ. Պոլիս Մաւրիկ Հայկազն(?) կայսրին (582 - 602) թանկագին ընծաներով դեսպան ղրկեց և աղաչեց որ իր թագաւորութիւնն ու Պարսկական Հայաստանը վերըստին ձեռք բերելու համար իրեն օգնէ, փոխարէնը խոստանալով տալ քանի մը նահանգներ: Մաւրիկ կայսրը՝ հակառակ իր ժողովականներու ընդդիմութեան՝ Խոսրովի խնդրանքը չմերժեց, և Յունահայաստանի հայ կա-

Մաւրիկ կայսր

ռավարիչ Յովհան Պատրիկն ու Ասորիքի զինուորական հրամանատար — նոյնպէս հայ — Ներսէս ստրատելատն երեք հազար ձիաւոր զօրքով Խոսրովի օգնութեան ղըրկեց, որոնց շնորհիւ Խոսրով կրկին իր գահը բարձրացաւ, և իր խոստման համեմատ՝ Պարսկական Հայաստանի ուրիշ մէկ մաս ալ Հոռոմոց տուաւ (591):

Արդ՝ Խոսրով Բ.ի և Մաւրիկ կայսրի ժամանակ Յունահայաստանի մաս կը կազմէին Բարձր Հայք, Չորրորդ Հայք, Աղձնիք, Տուրուբերան, Գուգարք, Տայք,

և մեծ մասամբ Այրարատ նահանգները. իսկ Պարսկահայաստանի մաս կը կազմէին Մոկք, Կորճէք, Վասպուրական, Այրարատի արեւելեան փոքրիկ մէկ կտորը (որ կը բաղկանար Ոստան, Մազազ, Շարուր, Ուրծաձոր և Արած գաւառներէն), Սիւնիք, Արցախ, Փայտակարան և Ուտի նահանգները։

Այս թուականին (591) Պարսկական Հայաստանի մարզպան դրուեցաւ ՎԸՆԴԱՏԱԿԱՆ ՆԻԽՈՐԱԿԱՆ, որուն յաջորդեցին իրարու ետեւէ ՄԵՐԱԿԲՈՒՏ, ՅԱԶԴԷՆ, ԲՈՒԴՄԱՀ և ՀՈՅԻՄԱՆ (594—608), բոլորն ալ պարսիկ։

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

ՅՈՒՆԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԵՐՆ ԱՆԿԱԽՈՒԹԻՒՆ ԿԸ ՓՈՐՁԵՆ

Հայերը բնաջինջ ընելու համար Մաւրիկ կայսեր ծրագիրը. — Հայերը Թրակիա կը ղրկուին. — Հայոց մեծ մասը Պարսկաստան կը փախի. — Հայ ֆէդայիներ. — Հայկական ապստամբութիւն — Կրկին ապստամբութիւն Հայոց. — Մուշեղ զօրավար. — Սմբատ Բագրատունի։

Երբոր Պարսկական Հայաստանի մեծ մասը Խոսրով Բ.ի առատաձեռնութեամբ Հռոմոց ձեռք անցաւ, Մաւրիկ կայսրը հայկական ապստամբութեան մը հեռանկարն արմատէն ջնջելու համար «Հայաստան՝ առանց Հայու» լոբանովեան-համիդեան ծրագրին նախագիծը յղացաւ, որուն գործադրութեան համար Խոսրով Բ.ի աջակցութեան դիմեց, յայտնելով թէ Հայերը «մոլար և անհնազանդ են, և մեր մէջ մնալով խռովութիւն կը հանեն։ Արդ՝ ես իմիններս ժողվելով Թրակիա կը ղրկեմ, դուն ալ քուկիններդ ժողվէ և Արեւելք ղրկէ։ Անոնք եթէ սպանուին հոն, մեր թշնամիներն են որ պիտի մեռնին. և եթէ սպաննեն, դարձեալ մեր թշնամիներն են որ պիտի ջարդուին. իսկ մենք՝ խաղաղութեամբ կ՚ապրինք. վասն զի եթէ անոնք իրենց երկրին մէջ մնան, մեզ հանգիստ չեն ձգեր»։ Խոսրով նախապէս ընդունեց Մաւրիկի առաջարկը. ուստի Մաւրիկ հրամայեց բոլոր Հայերը ժողվել և Թրակիա ղրկել, ուր պատերազմի բռնուած էր Աւարներու և անոնց հպատակ Բուլղարներու հետ (591—593)։ Բայց

Հայոց մեծագոյն մասը Մաւրիկի սպառնալիքներէն ազատ մնալու համար Պարսկահայաստան փախաւ և ապաւինեցաւ Խոսրովի, որ շատ սիրով ու մեծամեծ պարգևներով ընդունեց բոլոր փախստականներն անխտիր, նկատելով որ անոնք քրիստոնեայ կայսրին ձեռքէն փախած և իրեն ապաստանած են: Ասկէ զատ, Խոսրով՝ մնացած Հայերն ալ իրեն քաշելու համար՝ Վասպուրականի համարակարը (=հարկահաւաք) բազմաթիւ ուղտերու վրայ բեռցուած գանձերով ու մեծ պատիւներով Հայաստան ղրկեց: Բայց երբոր պարսիկ համարակարն Ատրպատականի սահմանը հասաւ, Սամուէլ Վահեւունի, Ատատ Խորխոռունի, Մամակ Մամիկոնեան, Ստեփաննոս Սիւնի, Կոտիտ Ամատունի ու Թէոդորոս Տրպատունի հայ իշխաններն երկու հազարի մօտ ձիաւորներով պաշարեցին զայն և գանձերը յափշտակելով հեռացան: Ասոնց նպատակն էր այս հարստութեամբ Հայաստանի ժողովուրդն ոտքի հանել և երկու պետութիւններու (Հռոմոց ու Պարսից) դէմ պատերազմելով Հայաստանի անկախութիւնը ձեռք բերել և սեպհական հայ թագաւոր ունենալ: Բայց առածի կարգ անցած «Հայոց անմիաբանութեան» երեսէն՝ յեղափոխական այս խմբին անդամներն իրարմէ բաժնուեցան, և ապստամբութեան ծրագիրը ջուրն ինկաւ (594):

Առաջին ապստամբութեան դէթ ծրագրին անյաջողութիւնն երբեք չյուսահատեցուց Հայերը:

Յունահայաստանի հայ իշխաններէն Սամուէլ, Սարգիս, Վարազ Ներսեհ, Ներսէս ու Վստամ Վահեւունիներն ինչպէս նաև Թէոդորոս Տրպատունի իշխանը Յունական Հայաստանի կուրատորի (=խնամակալ կամ վերակացու) անձին դէմ դաւադրութիւն մը պատրաստեցին, բայց շուտով ձերբակալուեցան և պատժուեցան:

Ապստամբութեան երկրորդ փորձն ալ իբրև ծրագիր մնաց, բայց կրկին չյուսահատեցան Հայերը:

Հռոմոց եւրոպական երկիրներն Աւարներու կողմէ ոտնակոխ եղած և մայրաքաղաքը վտանգի մատնուած էր: Ուստի՝ Մաւրիկ կայսրը Հայերէ բաղկացած նոր բանակ մը կազմել տուաւ և Մուշեղ Մամիկոնեան զօրավարին հրամանատարութեան տակ Աւարներու դէմ ղրկեց. բայց Մուշեղ զօրավար Դանուբ գետին եզերքն առաջին յաջող յաղթանակէ մը ետք պարտուելով թշնամիին ձեռք գերի ինկաւ և սպաննուեցաւ: Այս ճակատամարտին մէջ բազմաթիւ հայ նախարարներ ու զինուորներ մեռան: Արդ՝ մնացած հայ նախարարներն այս բոլորը տեսնելով դարձեալ սկսան միանալ և նոր ապստամբութիւն մը պատրաստել, որպէս զի փոխանակ Թրակիայի մէջ մեռնելու՝ հայ թագաւոր մը ունենալ և անոր համար զոհուիլ Հայաստանի մէջ: Բայց դժբախտաբար այս դաւադրութիւնն ալ Խոսրով թագաւորին ականջը հասաւ, և դաւադիրները ցրուեցան: Ասոնց մէջէն Սմբատ Բագրատունի բազմայաղթ իշխանն ու իր եօթն ընկերները միայն իբրև պարագլուխ ձերբակալուելով Ափրիկէ աքսորուեցան թէեւ, սակայն ժամանակ մը վերջ Խոսրով՝ Սմբատը մեծ պատիւներով ետ կանչեց և ոչ միայն Վրկանաց մարզպան անուանեց (600), այլ և Պարսից պետութեանց երրորդ նախարար, որուն մէջ մնաց մինչև իր մահը (618):

ԳԼՈՒԽ ԺԹ.

ՎԱՐԱԶՏԻՐՈՅ ԵՒ ՈՒՐԻՇ ՄԱՐԶՊԱՆՆԵՐ.
ԴԱՒԻԹ ՍԱՀԱՌՈՒՆԻ

Աշտատ Յեզտայար. — Շահէն. — Շահրայեանպետ. — Պարսեանպետ Պարշընազդատ. — Նամխարուն Շոնազպ. — Շահրապղական. — Ճռոճ Վեհան — Վարազտիրոց=Ջաւիտեան Խոսրով. — Վարազտիրոցի կատարած բարեկարգութիւնները. — Դաւադրութիւն Վարազտիրոցի դէմ. — Վարազտիրոց կը փախի Հերակլ կայսեր քով. — Հերակլէն գտած ընդունելութիւնը. — Վարազտիրոց աքսորի կը դատապարտուի կայսրէն. — Դաւիթ Սահառունի. — Թէոդորոս Ռշտունի։

Հայկման պարսկի մարզպանութենէն ետք Պարսկական Հայաստանի մարզպան դրուեցան հետեւեալ Պարսիկները.

ԱՇՏԱՏ ՅԵԶՏԱՅԱՐ (605—610).
ՇԱՀԷՆ «պատգոսապան» (611—612).
ՇԱՀՐԱՅԵԱՆՊԵՏ (612—613).
ՊԱՐՍԵԱՆՊԵՏ ՊԱՐՇԸՆԱԶԴԱՏ (613—?).
ՆԱՄԳԱՐՈՒՆ ՇՈՆԱԶՊ (616—619?).
ՇԱՀՐԱՊՂԱԿԱՆ (620—624?) և
ՃՌՈՃ ՎԵՀԱՆ (624?—627)։

Իսկ Կաւատ Բ. թագաւորը (628—628) Պարսից գահը բարձրանալուն պէս՝ հանգուցեալ Սմբատ Բագրատունի բազմայաղթ իշխանին ՎԱՐԱԶՏԻՐՈՑ որդին, — որ Պարսիկներէն Ջաւիտեան Խոսրով կը կոչուէր, — Հայոց մարզպան անուանելով Հայաստան ղրկեց (628)։ Վարազտիրոց Հայաստան մտնելուն՝ ամբողջ երկիրը բարեկարգեց և բարեզարդեց. բայց իր շինարար ու անկախ բնաւորութիւնը նախանձորդ թշնամիներ ստեղծեց

իրեն։ Այսպէս, Յունահայաստանի կառավարիչ Մժէժ Գնունի զօրավարը մէկ կողմէ Ատրպատականի Ռոստոմ իշխանին քով Վարազտիրոց բամբասելով՝ անոր Հայաստանէ հեռացումն առաջարկեց, իսկ միւս կողմէ իր Գարիքպետ եղբայրը Դուին ղրկելով՝ Վարազտիրոցը ձերբակալել տալու պատրաստութիւն տեսաւ։ Բայց որովհետև բոլոր Պարսիկները կը սիրէին մարզպանը, դաւադրութիւնն իմաց տուին անոր, որ իր ընտանիքն առ-

Հերակլ Ա.

-նելով գիշերանց փախաւ ապաստանեցաւ Տարօն, ուսկից Հոռոմոց Հերակլ Ա. կայսրին (610—641) մարդ ղրկելով աղաչեց որ զինք կայսերական երկիրներէն դուրս չհանէ։ Կայսրն ոչ միայն խոստացաւ ամէն կերպով պաշտպանել զայն, այլ և պատրկութեան աստիճան տուաւ անոր, ինչպէս նաև թագաւորական ապարանք, արծաթէ գահոյք ու շատ մը դրամ պարգևեց։

Ժամանակ մը ետք Հերակլի Աթալարիկոս որդին իր հօր գահը կորզելու համար անոր դէմ դաւադրութիւն մը պատրաստեց, որուն կը մասնակցէին՝ շատ մը

հոռոմ իշխաններէ զատ՝ Վահան Խորխոռունի, Դաւիթ Սահառունի, Վարազտիրոց Բագրատունի և ուրիշ հայ նախարարներ։ Դաւադրութիւնն երեւան ելաւ, և բոլորն ալ խիստ կերպով պատժուեցան. իսկ Վարազտիրոց, որ դաւադրական ժողովին մէջ Հերակլի սպանութեան հակառակած էր, իր ընտանիքով աքսոր ղրկուեցաւ Ափրիկէ (635)։

Գալով Դաւիթ Սահառունիի, ասիկա Մժէժ Գնունիէն ձերբակալուելով կայսրին ղրկուեցաւ։ Բայց Դաւիթ ճանապարհին՝ իր կապերը կտրելով իր պահապաններն սպանելէ ետք՝ հայ զօրքը գլուխը ժողվեց և Մժէժի վրայ յարձակեցաւ։ Այս կռուին մէջ թէ՛ Մժէժ և թէ իր օգնականը Գնել Գնունի՝ Դաւիթի կողմէ սպանուեցան, և Դաւիթ ինքզինքը յունահայ բանակին զօրավար անուանեց։

Հերակլ կայսրը Դաւիթ Սահառունիի քաջութիւնները լսելով և իշխաններու խնդրանքը նկատի առնելով Յունահայաստանի կիւրապաղատ անուանեց զայն (635)։ Դաւիթ այս բարձր պաշտօնին մէջ երեք տարի մնաց. բայց ազնուականներու անմիաբանութեան երեսէն հալածուեցաւ, և Յունական Հայաստան դարձեալ օտարներու ձեռք անցաւ։ Միայն Թէոդորոս Ռշտունի իշխանն Աղթամար կղզին իրեն կայան ընտրելով՝ շատ մը գաւառներ անոր միացուց և գէթ այն կողմերն անիշխանութենէ փրկեց։

ՅՈՒՑԱԿ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՐԶՊԱՆՆԵՐՈՒ

1. Վեհմիհրշապուհ (Պարսիկ)
430—438
2. Վասակ Սիւնի (Հայ)
438 - 451.
3. Ատրորմիզդ (Հայ-Պարսիկ)
451—465
4. Ատրվշնասպ (Պարսիկ)
465 481
5. Սահակ Բագրատունի (Հայ)
481—482
6. Շապուհ Միհրանեան (Պարսիկ)
483—484
7. Անդեկան (Պարսիկ)
484—485
8. Վահան Մամիկոնեան (Հայ)
485—505
9. Վարդ Մամիկոնեան (Հայ)
505 509

. . . . (?)

10. Ա. Նիխորական (Պարսիկ)
548—552 ?
11. Վշնասպ Վահրամ (Պարսիկ)
552—554 ?
12. Դենշապուհ (Պարսիկ)
554—560 ?
13. Վարազդատ (Պարսիկ)
560 - 564 ?

14. Սուրէն (Պարսիկ)
564 ? — 572
Վարդան Ե. Մամիկոնեան (հայ զօրավար)
572—578
15. Վարդան Վշնասպ (Պարսիկ)
572—573
16. Գողոն կամ Վղոն Միհրան (Պարսիկ)
573— 573
17. Փիլիպպոս Սիւնեաց տէր (Հայ)
573—578
18. Տամ Խոսրով (Պարսիկ)
578—580
19. Վարազ Վզուր (Պարսիկ)
580—581
20. Մեծ սպարապետն Պարթեւ-Պահլաւ
(Պարսիկ ?)
581—588
21. Հրահատ (Պարսիկ)
588—588
22. Հրարտին Դատան (Պարսիկ)
588—590
23. Վընդատական Նիխորական (Պարսիկ)
591— ?
24. Մերակբուտ (Պարսիկ)
594—598 ?
25. Յազդէն (Պարսիկ)
598—600 ?
26. Բուդմահ (Պարսիկ)
600?—604
27. Հոյիման (Պարսիկ)
604—608

28. Աշտատ Յեզտայար (Պարսիկ)
608—610
29. Շահէն «պատգոսապան» (Պարսիկ)
611—612
30. Շահրայեանպետ (Պարսիկ)
612—613
31. Պարսեանպետ Պարշընազդատ (Պարսիկ)
613— ?
32. Նամդարուն Շոնազպ (Պարսիկ)
616—619 ?
33. Շահրապղական (Պարսիկ)
620 - 624 ?
34. Ճռոճ կամ Ռոճ Վեհան (Պարսիկ)
624?—627
35. Վարազտիրոց Բագրատունի (Հայ)-
Սապես.
628—634

Վերջ Պարսից պետութեան
(652)

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

ԱՐԱԲԱՑԻՈՑ ԱՐՇԱՒԱՆՔՆ Ի ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Արաբացիք բեմին վրայ.—Արաբական արշաւանքներ.—Վերջ Սասանեան պետութեան. — Արաբացիք Կ Պոլիսը կը պաշարեն.—Էյուբ-Սուլթան. - Արաբացիք ի Հայաստան.—Աբդուռահիմ.—Տարաւնի, Բասենի ու Վանանդի գրաւումը.—Գողթն ու Նախիջեւան գաւառներուն գրաւումը.—Թէոդորոս Ռշտունի.—Բզնունիք. Աղիովիտ ու Կոգովիտ գաւառներու ասպատակումը.—Դուինի ճակատամարտը. — Արծափի հերոսական դիմադրութիւնը. — Կրկին Թէոդորոս Ռշտունի. — Հայք՝ Արաբացւոց իշխանութեան տակ կը մտնեն. — Հաշտութեան պայմանները, ըստ Սեբէոսի.—Նոյնը՝ ըստ Բելադորի արաբ պատմագրի.—Պատճէն ապահովագրի. — Կոստաս Բ. ի Հայաստան.—Թէոդորոս Ռշտունի՝ ընդհանուր կառավարիչ կը կարգուի Հայոց, Վրաց, Աղուանից ու Սիւնեաց վրայ։

Բիւզանդական ու Սասանեան ահեղ պետութիւնները, — որոնց մէջտեղը Հայ-Արշակունեաց հարստութեան իյնալէն ի վեր կը տատանէին ու կը տապլտկէին Հայերը, — արքայական ընտանիքներու մէջ կատարուած վերջին սպանութիւններու հետեւանքով ու զանազան կուսակցութիւններու միջեւ ծագած խռովութիւններու երեսէն սկսած էին կամաց կամաց նուաղիլ։ Այս ժամանակ բեմին վրայ երեւցաւ նոր և աւելի ահարկու պետութիւն մը, —մահմեդական արաբ պետութիւնը, — որ Մարգարէին յայտնութենէն ի վեր սկսած էր կրօնական պատերազմ մղել ամէն կողմ։

Արաբացւոց առաջին գործն եղաւ Իրաքի վրայ յարձակիլ և յետոյ Ասորիքն ու Միջագետքը գրաւել (633—634)։ Այսպէսով բիւզանդական ու սասանեան պետութիւններու սահմաններուն վրայ գտնուած հողե-

րուն տէր դառնալէ ետք՝ բուն Պարսկաստանի վրայ քալել սկսան և գրաւեցին բազմաթիւ գաւառներ ու նահանգներ։ Պարսից երիտասարդ թագաւորը Յազկերտ Գ. (632—652) լեռնէ լեռ փախելով մինչեւ Մերվի մօտերը հասաւ, ուր անծանօթ ձեռքէ մը սպանուեցաւ։ Ասով բոլորովին վերջ տրուեցաւ Սասանեան պետութեան։ Արդ՝ իրենց զէնքերն այլ եւս ուրիշ կողմ դարձուցին Արաբացիք։ 672 թուականին՝ Կ. Պոլսի դռներն հասան և բիւզանդական կայսրութեան ալ վերջ տալու համար մայրաքաղաքը պաշարեցին։ Այս պաշարումը տեւեց վեց տարի. բայց առանց յաջողութեան ետ դարձան Արաբացիք, հոն ձգելով իրենց գլխաւորներէն Աբու-Այուբի մարմինը, որուն գերեզմանին վրայ ետքէն շինուեցաւ այն փառաւոր մզկիթը որ մինչեւ հիմա ալ գոյութիւն ունի Կ. Պոլսի Էյուբ թաղին մէջ՝ «Էյուբ-սուլթան» անունով։

Արաբական այս արշաւանքներէն մեզ՝ Հայոցս համար կարեւորն Արաբացւոց Հայաստան մտնելն է, որ առաջին անգամ տեղի ունեցած է 636ին, առաջնորդութեամբ Մարգարէի քեռորդի Աբդուռահիմի։ Աբդուռահիմ 18,000 զօրքով Տարաւն մտնելով՝ Հայերէն հարկ պահանջեց։ Յետոյ անցաւ Բասեն ու Վանանդ գաւառները, և այնտեղերէն ալ հարկեր ժողվելով Արաբիա դարձաւ։

Երկրորդ արշաւանքի ժամանակ Արաբացիք մտան Գողթն ու Նախիջեւան գաւառները։ Իսկ երբ Հոռոմոց Պռոկոպ զօրավարը բռնելու համար Կոգովիտի կողմերը եկան, Թէոդորոս Ռշտունի անոնց ետեւէն հասաւ և մեծ ջարդ մը տալէ ետք գնաց ապաստանեցաւ Գառնի։ Արաբները փոխանակ Թէոդորոս Ռշտունիի ետեւէն վազելու՝ Պռոկոպի վրայ յարձակեցան և անոր բանակը կողոպտելէ ետք Արաբիա դարձան։

Արաբական երրորդ արշաւանքն ի Հայաստան տեղի ունեցաւ 642ին։ Այս անգամ ալ Արաբացւոց ճամբան Տարօնի վրայով էր. և Բզնունիք, Աղիովիտ ու Կոգովիտ գաւառներն ասպատակելէ ետք ուղղակի Հայոց մայրաքաղաքին (Դուին) վրայ յարձակեցան։ Երկրին հայ իշխանները թշնամիին մօտենալն իմանալով՝ Մեծամօր գետին վրայ ձգուած կամուրջը, որ Դուին կը տանէր, քանդեցին, որպէս զի Արաբները չկարենան քաղաք մտնել. բայց Մոկաց Վարդիկ իշխանը յուդայաբար առաջնորդեց զանոնք, և գետէն անցունելով բերդաքաղաքին պարիսպներուն առջև հասուց։ Ներսի դիմադրութիւնը յուսահատական էր, բայց քաղաքը վճռուած էր արիաբար տոկալ մինչև վերջը։ Արաբները Հայոց սաստիկ դիմադրութիւնը տեսնելով՝ պարիսպներուն շուրջը կրակ վառեցին և հայ պահապանները ծխով խեղդեցին մէկ կողմէ. իսկ միւս կողմէ անընդհատ նետաձգութեամբ պահապանները հեռացուցին. յետոյ շարժական սանդուխներ կանգնելով վեր բարձրացան, և միւս կողմն իջնալով քաղաքին դռները բացին։ Երբ արիւնարբու գազանները ներս խուժեցին. ամբողջ քաղաքն աւարի տալէ զատ՝ բնակչութեան մեծ մասը ջարդեցին, իսկ ողջ մնացած 35,000 հոգին գերի բռնելով Արաբիա տարին։

Չորրորդ և վերջին անգամ ըլլալով Արաբացիք Հայաստան մտան Ատրպատականի կողմէն, 652ին, և երեք ճիւղի բաժնուելով՝ առաջինը յարձակեցաւ Վասպուրականի վրայ, ուսկից Տարօն ու Կոգովիտ գաւառները տարածուելով ջարդեց կոտորեց ժողովուրդը, և ամէն տեղ ասպատակելով Արծափի[1] առջև հասաւ,

(1) Մինչև հիմա գոյութիւն ունի այս գիւղը նոյն Արծափ անունով, և կը գտնուի արդի Բայազիդի հիւսիսային արևմտեան կողմը, Համբաւաւոր Մասիսին մօտ։

ուր սակայն զօրաւոր դիմադրութեան հանդիպեցաւ, մանաւանդ որ Թէոդորոս Ռշտունի զօրավարը դուրսէն Արաբացիներու վրայ յարձակելով կէսը ջարդեց և կէսն ալ գերի վարեց։ Արաբական երկրորդ ճիւղը յառաջացաւ մինչև Տայք. իսկ երրորդը՝ Նախիջևանի կամ Նախճաւանի կողմերը տարածուեցաւ։

Ասոր վրայ Հայերը նկատելով որ Պարսից պետութիւնն ի սպառ կործանած է և թէ Հռոմայ կայսրութիւնն իր հիմերէն խախտուած, որոնց հետևանքով երկուքէն ալ ո և է օգնութիւն կարելի չէ սպասել, Թէոդորոս Ռշտունիի խորհրդով որոշեցին Հռոմայ իշխանութենէն ելլալ և Արաբացւոց հպատակիլ։ Այս որոշումն Արաբացւոց իշխանին հաղորդելով՝ հաշտութիւն կնքեցին և զանազան արտօնութիւններ ձեռք բերին Հայերը (653)։ Ահա այս մասին արաբացի իշխանին ըրած խոստումը. «Իմ և ձեր միջև հաշտու-
«թեան պայման ըլլայ թող, որքան տարուան համար որ
«կ'ուզէք։ Եօթը տարի տուրք չպիտի առնեմ ձեզմէ.
«իսկ երբոր՝ ձեր երդման համաձայն՝ տուրք վճարելու
«ըլլաք, տուէք այնքան որքան որ կ'ուզէք։ Ձեր երկ-
«րին մէջ 15,000 հեծեալ պիտի հոգաք, և անոնց հացը
«պիտի տաք. այս ծախքերը պիտի զեղչեմ երբոր ար-
«քունի տուրքը վճարէք։ Հեծեալներն Ասորիք չպիտի
«ղրկեմ, բայց ուրիշ ո՛ր տեղ որ ղրկեմ՝ պէտք են պատ-
«րաստ գտնուիլ երթալու։ Ձեր բերդերուն մէջ մահմե-
«դական կարդացողներ չպիտի ղրկեմ, և ոչ իսկ արաբ
«սպայ մը կամ թէ նոյն իսկ հեծեալ մը։ Թշնամի մէկը
«ոտք չպիտի կոխէ Հայաստան. իսկ եթէ Հռոմները
«ձեր վրայ գան, ձեր ուզածին չափ օգնական զօրք
«պիտի ղրկեմ ձեզի։ Մեծ Աստծու անունով երդում
«կ'ընեմ, որ սուտ չեմ խօսիր։» [1]

(1) Սեբէոս, եր. 215—216, տպ. Կ. Պոլիս։

Արաբացի արժանահաւատ պատմիչ մը, Բելադորի, հետեւեալ կերպով կը պատմէ Հայոց՝ արաբական տիրապետութեան տակ մտնալուն և պայմանաւորուելուն խնդիրը.—Հաբիբ իբն Մէսլէմէ անուն արաբացի զօրավարը Հայաստանի հարաւային սահմաններէն ներս արշաւելով՝ Կարինը գրաւեց. յետոյ Խլաթ, Արճէշ և ուրիշ տեղեր իրեն հնազանդեցնելէ ետք Դուինն ալ պաշարեց, որուն բնակիչներն իրեն անձնատուր եղան, ստանալով հետեւեալ ապահովագիրը.

«Յանուն գթած և ողորմած Աստծուն։

«Ասիկա այն գիրն է, զոր Հաբիբ իբն Մէսլէմէ «շնորհեց Դուին քաղաքին քրիստոնեաներուն, մոգերուն «ու Հրեաներուն, թէ՛ ներկաներուն և թէ բացականերուն։»

«Ձեզի՝ կեանքի, ինչքի, եկեղեցիներու, տաճար-«ներու ու ձեր քաղաքին պարիսպներուն ապահովու-«թիւն շնորհեցի. ուստի՝ ապահով եղէք։ Իսկ մենք «հաստատուն պիտի պահենք այս դաշնագրութիւնը, քանի «որ դուք հաճեցաք և խոստացաք գլխահարկ ու կալ-«ուածատուրք վճարել։ Աստուած վկայ է, և իր վկա-«յութիւնը կը բաւէ։»

«Դաշնագրութեան այս թուղթն իր մատնիով կըն-«քեց Հաբիբ իբն Մէսլէմէ»։

Բիւզանդիոնի կայսրը, որ մինչեւ այն ատեն իր հպատակները պաշտպանելու ոևէ ջանք չէր ըրած, Հայոց բաժանման լուրն առնելուն պէս՝ իրար անցաւ, և պատգամաւորի միջոցով կրկին որսալ ուզեց Հայերը. բայց անոնք Հռոմներու առաջարկը մերժեցին։ Արդ՝ Կոստանդին կամ Կոստաս Բ. կայսրն (641 — 668) 100,000 զօրքով Հայաստան մտաւ, «ապստամբ Հայերը» պատժելու նպատակով. բայց Ներ-

սէս Գ. կաթողիկոսը (641 — 652 և 658 — 661) հաւատարիմ մնացած հայ նախարարներու հետ դիմաւորեց կայսրը, և անոր սիրտն առաւ։ Կայսրը ձմեռն անցուց ի Դուին. իսկ գարնան՝ երբոր Կ. Պոլիս դարձաւ՝ Թէոդորոս Ռշտունի հրապարակ ելաւ, և Արա-

Կոստաս Բ.

բացւոց օգնութեամբ բոլոր Հռոմները Հայաստանէ քշելով՝ Հայերն արաբական պետութեան հնազանդեցուց, որուն համար Արաբացիք Թէոդորոսի յանձնեցին ոչ միայն Հայաստանի՝ այլ և Վրաստանի, Աղուանից ու Սիւնեաց ընդհանուր իշխանութիւնը (654—658)։

ԳԼՈՒԽ ԺԷ

ՀՌՈՄԵՒՀԱՅ ԵՒ ԱՐԱԲԵՒՀԱՅ ԿՌԻՒՆԵՐ

Մուշեղ Մամիկոնեան. — Համազասպ Մամիկոնեան. — Գրիգոր Մամիկոնեան. — Խազիրք ի Հայաստան. — Աշոտ Բագրատունի. — Սմբատ Բագրատունի. — Մահմետ զօրավար ի Հայաստան. — Աբդըլլա. — Վարդանակերտի կռիւը. — Սահակ Գ. կաթողիկոսի դիմումը Մահմետին. — Վլիթ կամ Վալիդ Ա. ամիրապետ. — Նախճաւանի ու Խրամի Հայոց կոտորածը։

Թէոդորոս Ռշտունի հիւանդանալով՝ Աղթամար կղզին քաշուեցաւ. իսկ արաբական Հայաստանի իշխանութիւնը յանձնուեցաւ Մուշեղ Մամիկոնեանի (658—660)։ Ասոր ժամանակ Յունահայաստանի կիւրապաղատը Համազասպ Մամիկոնեան (658 † 661) ու Մուշեղ ոստիկան, ինչպէս նաև ուրիշ հայ երեւելիներ ժողով գումարելով հաշտութիւն կնքեցին, որպէս զի արիւնհեղութիւնն այլ եւս դադրի Հայաստանի մէջ, և հայ ժողովուրդն ազատ շունչ շնչէ։ Այս խաղաղութիւնը տեւեց Հայաստանի նոր ոստիկան Գրիգոր Մամիկոնեանի ամբողջ իշխանութեան միջոցին (661—685)։ Ասոր օրով Յունահայաստան եւս պահ մը արաբական իշխանութեան տակ անցաւ, բայց 685ին Խազար կամ Խազիր կոչուած հիւսիսային ազգն Հայաստան արշաւեց, Գրիգոր Մամիկոնեանն ու Վրաց և Աղուանից շատ մը իշխաններ սպանելէ ետք՝ Հայոց բազմաթիւ աւաններն ու գաւառները ժամանակաւորապէս գրաւեց։ Իսկ Գրիգորի յաջորդ Աշոտ Բագրատունի պատրկի ոստիկանութեան ժամանակ (685—688) Յուստինիանոս Բ. կայսրը (685—695 և 705—711) Հայերէն և Արաբներէն վրէժ լուծելու համար զօրք ղրկեց Հայաստան, զոր աւա-

րի տալէ ետք՝ կարեւոր և «գեղեցկայարմար» շէնքերն այրեցին ու աւերակ դարձուցին (686)։ 688ին ալ Արաբացի ասպատակներ Հայաստան մտան և անլուր խժդժութիւններ կատարեցին հոն։ Այս միջոցին վիրաւորուեցաւ Աշոտ, և իր հայրենի գաւառը դառնալով մեռաւ։

Աշոտի յաջորդեց Վարազտիրոց կիւրապաղատի թոռը Սմբատ Բագրատունի, այսինքն՝ Սմբատ կիւրապաղատի որդին (658—703), որ թէ՛ Հռոմներու և թէ Արաբներու դէմ ստիպուեցաւ պատերազմ մղել։ Ամենէն կատաղի կռիւը զոր մղեց Սմբատ՝ Արաբացւոց Մահմետ անուն զօրավարին դէմ էր, որ 701ին Հայաստան յարձակելով՝ անխնայ կոտորել սկսաւ այրերն ու կիները, և գերի տարաւ բոլոր մանուկները։ Իսկ երբոր ջարդելու խողխողելու մարդ չմնաց դիմացը, — որովհետեւ շատ մարդիկ լեռներու և ծերպերու, անտառներու և ծմակներու մէջ ապաստանած՝ մերկ և անսուաղ կը թափառէին գիշեր ցորեկ, — Մահմետ՝ Հայոց վրայ Աբդլլա անունով Արաբ մը դրաւ իբրեւ ոստիկան, և ինք շատ մը աւարով Ասորեստան դարձաւ (703)։

Աբդլլա՝ Մահմետի պակաս թողածը լրացնելու ետեւէ եղաւ։ Հայ իշխաններն արաբական կոտորածներէն ազատ մնալու համար ստիպուեցան նորէն Հռոմներու երկիրը քաշուիլ։ Երբոր Հայերը Վարդանակերտի աւանը հասան, Արաբացիք 8,000 զօրքով Հայոց վրայ յարձակեցան, բայց չնայելով որ Հայոց թիւը երկու հազարի կը հասնէր, մեծ ջարդ տուին Արաբացւոց, որոնցմէ կենդանի մնացողները փախան զանազան կողմ ցրուեցան։ Այս պատերազմին հոգին էր Սմբատ Բագրատունի ոստիկանը, Սմբատ կիւրապաղատի որդին, զոր վարձատրելու համար Հռոմոց կայսրը Հայաստանի կիւրապաղատ անուանեց (703)։

Արաբացւոց ամիրապետն Աբդլմելիք (685—705) իր զօրքին խորտակումը լսելով սաստիկ զայրացաւ, և հրամայեց Մահմեդին՝ Հայոց վրայ յարձակիլ և ամբողջ բնակչութիւնը սրէ անցունել։ Հայ նախարարներն այս անակնկալ լուրն առնելնուն պէս՝ Սահակ Գ. կաթողիկոսը (677—703) Մահմեդին ղրկեցին, որպէս զի խնայէ Հայերուն, խոստանալով միանգամայն բոլորովին հնազանդիլ Արաբներու։ Ճամբայ ելաւ Սահակ, և երբոր Խառան հասաւ, հիւանդանալով վախճանեցաւ, այնպէս որ Մահմեդ զօրավարը Խառան հասած ժամանակ՝ կաթողիկոսը թէև վախճանած էր, բայց Հայոց աղերսները պարունակող թուղթ մը ձեռքը բռնած՝ Մահմեդի ճամբուն վրայ կանգնեցուցած էին կաթողիկոսին մարմինը։ Մահմեդ՝ Հայոց կաթողիկոսին ձեռքէն թուղթն առնելով յուզուեցաւ, և խօսք տուաւ այլ ևս չնեղել Հայերը (703)։

Արաբական գահին վրայ Վլիթ կամ Վալիդ Ա. բազմելով՝ (705—715) Հայաստանի խաղաղութիւնն ալ վտանգուեցաւ կրկին. վասն զի Վլիթ կ'ուզէր նախարարական տուները ջնջել Հայաստանէ, մանաւանդ որ Սմբատ Բագրատունի կիւրապաղատին դէմ ոխ ունէր և անոր գոյութիւնը՝ իր գրաւած երկիրներուն համար մշտական սպառնալիք կը նկատէր։ Սմբատ այս բոլորն իմանալով՝ Բիւզանդիոնէ օգնութիւն խնդրեց, և հռոմ զօրքի աջակցութեամբ Արաբացւոց վրայ յարձակեցաւ, բայց պարտութիւն կրելով փախաւ։ Ասոր վրայ Նախճաւան նստող արաբ ոստիկանը Կասմ՝ արիւնկզակ Մահմեդի հրամանով՝ Հայերէ վրէժ լուծելու համար հայ նախարարները Նախճաւանի ու Խրամի եկեղեցիները հաւաքեց. յետոյ՝ վայրենաբար կրակի տուաւ շէնքերը, որոնց մէջ այրեցան ճենճերուեցան Հայերը (705), որուն նմանը մէյ մըն ալ Կարմիր Գազանի օրով կրկնուեցաւ Եդեսիայի եկեղեցիին մէջ, «քաղաքակիրթ» կոչուած «քրիստոնեայ» պետութիւններու աչքերուն առջև և անոնց բարեհաճ կամքով իսկ...։

ԱՅՍ ՇՐՋԱՆԻՆ ՄԷՋ
ՅՈՒՆԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐԻՉՆԵՐՈՒ ՑՈՒՑԱԿԸ

1. Յովհան Պատրիկ (Հայ)
591

2. Հերակլ (Հռոմ). Զօրավար.
594

3. Սուրէն (Պարսիկ?). Զօրավար.
604

. . . . ?

4. Մժէժ Գնունի (Հայ). Զօրավար.
630—635

5. Դաւիթ Սահառունի (Հայ). Կիւրապաղատ.
635—638

6. Թէոդորոս Ռշտունի (Հայ). Զօրավար և Պատրիկ.
641—646

7. Թումա (Հռոմ ?)
646—646

8. Վարազտիրոց Բագրատունի (Հայ). Կիւրապաղատ.
646—646 †

9. Սմբատ որդի Վարազտիրոցի (Հայ). Կիւրապաղատ.
646—656 ?

10. Թէոդորոս Ռշտունի (կրկին անգամ). Զօրավար.
646—653

11. Մօրիանոս (Հոռոմ). Զօրավար.
653

12. Պոռկոպ (Հոռոմ). Զօրավար.
653

13. Համազասպ Մամիկոնեան (Հայ). Կիւրապաղատ և Պատրիկ
658—661 †

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

14. Սմբատ Բագրատունի, որդի Սմբատայ (Հայ). Կիւրապաղատ
(Նախկին ոստիկան)
703—705

Արաբացիք բոլորովին տէր կը դառնան Հայաստանի

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

ԺԱՄԱՆԱԿԱՒՈՐ ԽԱՂԱՂՈՒԹԻՒՆ, ԲԱՅՑ ՆՈՐԷՆ ՀԱԼԱԾԱՆՔ ԵՒ ԿՐԿԻՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

Աբդլազիզ.—Արաբիա գերի տարուած Հայերն ետ կը դառնան.— Հեշմ ամիրապետ և Մրուան ոստիկան. — Աշոտ Բագրատունի. — Իսահակ.— Գրիգոր Մամիկոնեան.—Մուշեղ Մամիկոնեան.—Աբբասեանց չարութիւնները.—Ջաֆարի անգթութիւնները. — Եզիդ Ա. —Սահակ Բագրատունի.—Հայերու քաշած տառապանքը.— Բագար կամ Պաքար. — Հասան վայրագ. — Հայք ապստամբութեան կը դիմեն.—Արտաւազդ Մամիկոնեան.—Արճէշի ու Բագրեւանդի կոտորածները.—Հայաստանի նոր ոստիկանները։

Արաբացւոց Վլիթ Ա. ամիրապետն իր մարդոց կատարած բարբարոսութիւններն իմանալով՝ պաշտօնանկ ըրաւ զանոնք, և անոնց տեղը Հայաստան ղրկեց Աբդլազիզ անունով նոր ոստիկան մը (706—725?)։ Ասիկա խիստ խաղաղասէր մէկն ըլլալով՝ Հայաստանի մէջ խաղաղութեան նոր շրջանի մը սկիզբը դրաւ, և կործանած շէնքերը մանաւանդ Դուին քաղաքը վերաշինեց։ Իսկ երբոր արաբական գահը բարձրացաւ Օմար Բ. (717—720), արիւնկզակ Մահմեդի կողմէ գերի տարուած բոլոր Հայերն ազատ արձակուեցան և իրենց քաղաքները վերադարձան։

Հեշմի ամիրապետութեան ժամանակ (724—743) Հայաստանի խաղաղութիւնն այն աստիճանի հասաւ, որ արաբ ոստիկանը Մրուան՝ ամիրապետին հրամանով պատրկութեան աստիճան տուաւ Վասակ Բագրատունի իշխանի որդւոյն՝ Աշոտի, որուն հետ Մրուան՝ Հոնաց

դէմ պատերազմի գնաց և իրեն օգնական անուանեց։ Իսկ երբ Հեշմի յաջորդող Վլիթ Բ. ամիրապետն սպաննուեցաւ (744) *և գահը կռուախնձոր դարձաւ, Մրուան՝ ամիրապետութիւնը ձեռք անցուց* (745—750)*. այս առթիւ Հայոց վրայ ոստիկան դրուեցաւ Իսահակ անունով Արաբ մը, որդի Մսլիմի* (745—750)*։*

Իսահակի ոստիկանութեան օրով և Աշոտ զօրավարի Ասորւոց երկիրը գտնուած միջոցին՝ Հայոց զօրավար կարգուեցաւ նախ Գրիգոր Մամիկոնեան, իսկ յետոյ՝ անոր Մուշեղ եղբայրը։

Մրուանի իշխանութեան և Օմմեան հարստութեան վերջ գտնելով՝ երբոր Աբբասեանները գործի գլուխ անցան (750)*, Արաբացւոց հայահալած քաղաքականութիւնը նորէն սկսաւ իր աւերը գործել Հայաստանի մէջ։ Աբբասեան հարստութեան հիմնադիրը՝ Աբուլ-Աբբաս-Աբդալլահ իր Աբու-Ջաֆար-Աբդալլահ եղբայրն երբոր Հայաստան ղրկեց, այս արիւնկզակ հրէշն իր խժդժութիւններով ամէն կողմ սարսափ տարածեց։ Իսկ երբոր Ջաֆար մեկնեցաւ, Հայաստանի ոստիկան դրուեցաւ Ուսադի որդի Եզիդ Ա.ը* (751—760?)*, որ Հայոց զօրավար անուանեց Աշոտի ազգականներէն Սահակ Բագրատունի իշխանը։*

Եզիդ Ա.ի ժամանակ Հայոց վրայ դրուած հարկերը շատցան, և խեղճ ժողովուրդը յետին ծայր չքաւորութեան մատնուելով՝ անկարող գտնուեցաւ վճարել հարկերը. ուստի՝ արաբ պաշտօնեաներն սկսան անգութ կերպով չարչարել Հայերը, նեղել, տանջել և մինչև իսկ կախաղան բարձրացնել։ Ասոր վրայ Հայերէ ոմանք գաղթականութեան դիմեցին, ոմանք ալ լեռներու, այրերու և փապարներու մէջ պահուըտեցան։ Վերջապէս Հայոց Տրդատ Ա. կաթողիկոսին (741—764)*, Սա-*

հակ Բագրատունի զօրավարին և ուրիշ իշխաններու բողոքները հասան մինչև ամիրապետ, որ Եզիդը պաշտօնէ ձգեց, և տեղը դրաւ Բագար կամ Պաքար (=*Պէքիր*) *անունով Արաբ մը, որդի Մսլիմայ* (760?)*. բայց ասիկա հազիւ թէ տարին բոլորեց, իրեն յաջորդեց Հասան որդի Կահաթրայ* (762?—775) *անուն Արաբը, որ միւսներէն աւելի վայրագութիւններ գործել սկսաւ Հայաստանի մէջ։ Արդ՝ Հայերը ստիպուեցան ապըստամբութեան դիմել այս անգամ։ Ապստամբութեան առաջին նշանը տուաւ Արտաւազդ Մամիկոնեան իշխանը, որ Շիրակի Կումայրի* (=*Գիւմրի*=*Ալեքսանդրոպօլ*) *աւանին մէջ նստող արաբ հարկահաւաքն սպաննեց, և բոլոր հարստութիւնն ու արքունի գանձն յափշտակելով փախաւ Վրաստան։ Ասոր օրինակին հետեւեցաւ Մուշեղ Մամիկոնեան, Հրահատ կոմսի որդին, որ հայ նախարարներէ ոմանց հետ միանալով՝ արաբ հարկահաւաքներն ու ոստիկանական պաշտօնեաներն սպաննեց և երկիրն ազատեց անոնց ճիրաններէն։ Յետոյ՝ գրեթէ բոլոր հայ նախարարները միանալով Կարնոյ քաղաքին վրայ յարձակեցան և պաշարեցին զայն։ Այս միջոցին Արաբացիք Հայաստանի հարաւային կողմէն Արճէշի վրայ յարձակեցան և ահագին ջարդ մը տուին Հայոց։ Այս յաջողութենէն խրախուսուած՝ աւելի՛ յառաջացան Արաբացիք, և Բագրեւանդ գաւառին մէջ՝ Կարնոյ պաշարումէն վերադարձող հայ բանակին հանդիպելով՝ երկրորդ և աւելի սաստիկ կոտորած մը տուին Հայոց* (775)*։ Երկրորդ կոտորածին մէջ նահատակուող գըլխաւոր նախարարներն էին՝ Սմբատ Բագրատունի սպարապետը, Սահակ Բագրատունի զօրավարը, Մուշեղ Մամիկոնեան զօրավարը, Սամուէլ տէր Մամիկոնէից, Վահան Գնունի իշխանը և ուրիշներ. իսկ ժողովրդէն*

նահատակուած այրերու թիւը կը հասնէր երեք հազարի . . .

Այս միջոցին Հայաստան ղրկուեցաւ Եզիդ Բ. անունով նոր ոստիկան մը (775—788?), որուն յաջորդեցին Օթման (780?—785), Ռոհ (785—785), Խազմ (785—786), Եզիդ Գ. որդի Մզդէի (786-787), Աբդուլքբիր (787—787), Սուլէյման (787-790), Եզիդ Դ. (790—795), Խուզիմա (796-806) և Հօլ (807—847)։

ԳԼՈՒԽ ԺԹ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԵՐՋԻՆ ՈՍՏԻԿԱՆՆԵՐԸ

Սեւադայ Պարսիկն Հայոց հետ կը միանայ և Պարսից դէմ կ'ապստամբի, բայց կը պարտուի.—Ապուսէթ.—Եուսուֆ.—Եուսուֆի չարութիւնները. — Սասունցիք կ'սպանեն Եուսուֆը.—Բուղա.—Բուղայի կատարած վայրագութիւնները. — Աշոտ Արծրունի.—Հայք գերութեան և աքսորի կը դատապարտուին —Դուինի ուրացողներն ու նահատակները.—Աքսորական Հայք։

Հօլի ոստիկանութեան ժամանակ Սեւադայ անունով Պարսիկ մը, որ մեծ հողերու տէր էր և Բագրատունեաց ցեղէ Արուսեակ անունով կնոջ մը հետ ամուսնացած, Հայոց Սմբատ Բագրատունի սպարապետը, Սիւնեաց Սահակ իշխանն և ուրիշ հայ նախարարներ իրեն միացնելով Հօլի վրայ քալեց, որպէս զի կամ ձերբակալէ և կամ սպանէ զայն, և ինք՝ Հայոց իշխանութիւնը ձեռք անցունէ։ Հօլ՝ Հայոց Դաւիթ Բ. կաթողիկոսին (806—833) միջնորդութեան դիմեց նախ. իսկ երբ տեսաւ որ կաթողիկոսին միջնորդութիւնն ապարդիւն կը մնայ, 2000 հոգիով ապստամբներու վրայ յարձակեցաւ, և Հրազդան գետին եզերքը՝ Կուակերտ աւանին առջև Հայոց հետ զարնուելով, մաս մը ջարդեց և մաս մըն ալ փախուստի դատապարտեց, որով ապստամբութիւնը վերջ գտաւ (820?)։

Երբոր Արաբացւոց նոր ամիրապետը Ջաֆր կամ Ջաֆար էլ-Մօթավաքքիլ (847—861) գահ բարձրացաւ, Հայաստան ղրկեց Ապուսէթ անունով ոստիկան մը, որ սակայն՝ հազիւ թէ Հայաստան մտած էր, Տարօնի իշխան Բագարատ Բագրատունիի և Վասպուրականի

իշխան Աշոտ Արծրունիի հեռատես քաղաքականութեան շնորհիւ՝ Հայոց հարկերն ու նուէրները ժողվելով ետ դարձաւ։ Իսկ Ապուսէթի մեռնելէն ետք Հայաստանի ոստիկանութիւնը յանձնուեցաւ անոր տղուն՝ Յովսէփի (851—851), որուն պաշտօն տրուեցաւ Հայերը չարչարել և Բագարատ ու Աշոտ իշխանները ձերբակալելով ամիրապետին ղրկել։ Յովսէփ կամ Եուսուֆ՝ երկու իշխանները խաբէութեամբ իր քով հրաւիրեց։ Բագարատ Բագրատունի՝ Եուսուֆին ծուղակին մէջ իյնալով շղթայուեցաւ և ամիրապետին ղրկուեցաւ, իսկ Աշոտ՝ Եուսուֆի նենգութիւնն իմանալով փախաւ։ Ասոր վրայ Եուսուֆ ձմեռն անցունելու համար Մուշ գնաց, որպէս զի գարնան՝ Հայոց բոլոր ստացուածքները գրաւէ և ամբողջ ժողովուրդը գերի վարէ։ Բայց Սասունցիներն իրենց իշխանին ձերբակալման վրէժը լուծելու համար՝ անհագին բազմութեամբ Մուշի վրայ քալեցին, քաղաքը պաշարեցին, արաբ զօրքը սրէ անցուցին, և Եուսուֆի թաքստոցը գտնելով սպանեցին զայն (851)։

Ամիրապետը Հայոց այս «յանդգնութիւնը» լսելով բորբոքեցաւ, և Բուխա կամ Բուղա անունով դաժան զօրավար մը ղրկեց Հայաստան, յանձնարարելով այրել աւերել, քանդել քակել, գերել գերփել, նախարարները մանաւանդ Աշոտ Արծրունի իշխանը բռնելով իրեն ղրկել, երիտասարդները բռնի կերպով մահմեդականացնել, իսկ մնացածները ջարդել բնաջինջ ընել։

Արիւնկզակն Բուղա մտաւ Հայաստան, և իր տիրոջ հրամանը կէտ առ կէտ կատարե՛ց, ահ ու սարսափ տարածելով ամէն կողմ...։ Վանայ ծովին բոլորտիքը հոսած արիւնէն՝ ամբողջ ծո՛վը կարմրեցաւ...

Աշոտ Արծրունի իշխանը, որ Բուղայի ձեռքէն ազատուելու համար՝ իրեններով միասին Վասպուրա-

կանի Թոռնաւան գաւառին մէջ գտնուող Նկան բերդն ապաստանած էր, Արաբներէ պաշարուեցաւ։ Այս միջոցին Աշոտի և իր վիճակակից ընկերներուն միջև անհամաձայնութիւն ծագելով՝ ոմանք բերդէն դուրս ելան և անձնատուր եղան թշնամիին։ Աշոտ իր ընկերներուն անձնատուութեան վրայ՝ ինք ալ ստիպուեցաւ իր թագստոցէն դուրս ելլալ և ընտանիքով յանձնուիլ Բուղայի, որ բոլորն ալ շղթայի զարկաւ և արաբական ոստանը Սամառա [1] ղրկելով բանտարկել տուաւ (851)։ Բանտարկեալներու մէջ կը գտնուէին՝ Աշոտ Արծրունի իշխանէն զատ՝ իր որդին Գրիգոր, Վահան Արծրունի և որդին՝ Գագիկ, Վահանի եղբայրը՝ Մուշեղ, Հրանուշ տիկինն և ազնուականներէ ոմանք։

Այս բոլորը կատարելէ ետք Բուղա դէպի Դուին յառաջացաւ, մահ սփռելով ամէն կողմ։ Հայոց Սմբատ Բագրատունի սպարապետը տեսնելով որ Բուղայի ձեռքէն ազատում չկայ, հպատակութիւն յայտնեց և անոր արշաւանքներուն առաջնորդեց։ Բուղա Դուինի մէջ բոլոր գերիները բռնադատեց քրիստոնէութիւնն ուրանալ և մահմեդական դառնալ, հակառակ պարագային սպառնալով քրիստոնէութիւնը չուրացողին գլուխը կտրել։ Ոմանք սարսափած՝ հաւատքնին ուրացան, իսկ ոմանք իրենց ազգին ու կրօնքին սիրոյն նահատակուեցան։ Յետոյ Բուղա հայ երեւելիները խաբէութեամբ իր քով հրաւիրելով՝ բոլորն ալ շղթայի զարնել տուաւ և ամիրապետին ղրկեց։ Ասոնց մէջ կը գտնուէին Սմբատ սպարապետը, Գրիգոր Մամիկոնեան որդի Բարդկայ, Ատրներսեհ իշխան Աղուանից, Գրիգոր տէր Սիւնեաց, Մահլ որդի Սմբատայ և տէր Շաքէի, Վասակ

[1] Բաղդատի մօտ՝ դէպի հիւսիս կը գտնուէր Սամառա, որ արաբական դրամներու Սէրրամէնրա քաղաքն է։

տէր Վայոց Ձորոյ, Փիլիպպէ իշխան Սիւնեաց, Ներսեհ իշխան Գարիթայանից, ու Եսայի Ապումուսէ. իսկ Հայաստան մնացին Սմբատ սպարապետի որդին՝ Աշոտ, եղբայրը՝ Մուշեղ, և Աշոտի եղբայրը՝ Սմբատ, իբրև արաբասէրներ։

Շղթայակապ Հայերն երբոր ամիրապետին քով բերուեցան, Ջաֆր հրամայեց բոլորն ալ բանտարկել։

ՑՈՒՑԱԿ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՍՏԻԿԱՆՆԵՐՈՒ

1. *Թէոդորոս Ռշտունի (Հայ)*
Նախկին զորավար Յունահայոց
654—658
2. *Մուշեղ Մամիկոնեան (Հայ)*
658—660
3. *Գրիգոր Մամիկոնեան (Հայ)*
661 † 685
4. *Աշոտ Բագրատունի (Հայ) Պատրիկ*
685—688
5. *Սմբատ Բագրատունի, որդի Սմբատայ (Հայ)*
688 – 703
Մահմեդ Զորավար
6. *Աբդլլա (Արաբ)*
703—705
7. *Կասմ (Արաբ)*
705—706
8. *Աբդլազիզ (Արաբ)*
706—725 ?
9. *Սեթ Հարաշի (Արաբ)*
726 ? — 727 ?
10. *Մրուան (Արաբ)*
728?—744

Աշոտ Բագրատունի (Հայ) Պատրիկ

11. *Իսահակ, որդի Մսլիմի (Արաբ)*
745—750

Գրիգոր Մամիկոնեան (Հայ) Զորավար

Մուշեղ Մամիկոնեան (Հայ) Զօրավար

12. Եզիդ Ա. որդի Ուսադի (Արաբ)
751—760?
Սահակ Բագրատունի, որդի Բագարատայ (Հայ) Զօրավար

13. Բագար կամ Պաքար (=Պէքիր) որդի Մսլիմայ (Արաբ)
760?—761?

14. Հասան որդի Կահաթբայ (Արաբ)
762?—775
Սմբատ Բագրատունի, որդի Աշոտոյ (Հայ) Սպարապետ
†775

15. Եզիդ Բ. (Արաբ)
775—780?

16. Օթման (Արաբ)
780?—785
Բագարատ Բագրատունի (Հայ) Սպարապետ

17. Ռոհ (Արաբ)
785—785

18. Խազմ=Խուզիմա? (Արաբ)
785—786

19. Եզիդ Գ. որդի Մզդէի (Արաբ)
786—787

20. Աբդալքբիր (Արաբ)
787—787

21. Սուլէյման (Արաբ)
787—790

22. Եզիդ Դ. (Արաբ)
790—795

23. Խուզիմա (Արաբ)
796—806

24. Հօլ (Արաբ)
807—847
Սմբատ Բագրատունի (Հայ) Սպարապետ
Բագարատ Բագրատունի (Հայ) իշխան Տարաւնի
Աշոտ Արծրունի (Հայ) իշխան Վասպուրականի

25. Ապուսէթ (Արաբ)
847 - 851

26. Յովսէփ կամ Եուսուֆ որդի Ապուսէթի (Արաբ)
851—851
Բուղա կամ Բուխա (Արաբ) Զօրավար
851
Աշոտ Բագրատունի որդի Սմբատ սպարապետի (Հայ)
Սպարապետ (856) և Իշխանաց իշխան (861).

Բագրատունեաց հարստութիւն
885

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԱՇՈՏ Ա. ԹԱԳԱՒՈՐ

Սմբատ Բագրատունի ու Հռիփսիմէ Արծրունի կը նահատակուին։ Ե կը կոչուին «Խոստովանող»։ — Գրիգոր-Դերենիկ իշխան Վասպուրականի. Աշոտ «Իշխանաց իշխան»։—Աբաս սպարապետ Հայոց։— Վասակ Գաբուռ նախարար Սիւնեաց։ — Հայ պատգամաւորութիւն ամիրապետին քով։ — Ամիրապետը թագաւորական թագ ու զգեստներ կը ղրկէ Աշոտին։ — Թագադրութիւն Աշոտի։ — Սկզբնաւորութիւն Բագրատունեաց հարստութեան։ — Աշոտ՝ Հռոմայ Վասիլ Ա. կայսրէն թագաւորական նուէրներ կ'ստանայ։ — Աշոտ Բիւզանդիոն կ'այցելէ։ — Մահ Աշոտի

Արաբացւոց ամիրապետ Ջաֆրի կողմէ Սամառայի մէջ բանտարկուած հայ գերիները՝ վեց տարի չարչարուելէ ետք՝ վերջապէս ազատ արձակուեցան (857)։ Անոնց մէջ չկային սակայն Հայոց Սմբատ Բագրատունի սպարապետն ու Վասպուրականի Հռիփսիմէ Արծրունի բամբիշը, որոնք Ջաֆրի կողմէ մասնաւոր ճնշումներու ենթարկուեցան և բռնադատուեցան մահմեդականութիւնն ընդունիլ, բայց անոնք իրենց հաւատքին վրայ հաստատ մնալով՝ հոն նահատակուեցան և «Խոստովանող» մակդիրն ստացան։

Ջաֆր՝ ազատուած Հայերէն Աշոտ Արծրունիի Գրիգոր-Դերենիկ որդին Վասպուրականի իշխան անուանելով իր երկիրը ղրկեց, ինչպէս որ նահատակուած Սմբատ Բագրատունիի Աշոտ որդին՝ տարի մը առաջ հօրը տեղ Հայոց սպարապետ կարգած էր։ Քիչ ժամանակէն Աշոտի գործունէութեան լուրն ու բարի համբաւը մինչեւ արքունի պալատ հասնելով, ամիրապետն իր պաշտօնեաներէն Ալի Արմանի անունով մէկը Հայաստան ղրկեց և Աշոտը Իշխանաց իշխան անուանելով՝ ամբողջ Հայոց վրայ կառավարիչ դրաւ (861)։

Արդ, Աշոտ՝ այս փափուկ և պատասխանատու պաշտօնը բարձրանալուն պէս՝ իր Աբաս եղբայրն սպարապետ անուանեց և բանակին բոլոր հոգերն անոր յանձնեց. իսկ ինք՝ երկրին բարեկարգութեան և բարեզարգութեան ետեւէ եղաւ, գոհ ձգելով Հայաստանի ամբողջ ժողովուրդը։ Վասպուրականի Գրիգոր-Դերենիկ իշխանին հետ ալ խնամութիւն հաստատեց, իր Սոփի աղջիկը հարս տալով անոր. իսկ իր Մարիամ աղջիկը՝ Սիւնեաց Վասակ Գաբուռ իշխանին տուաւ, և՝ ամիրապետին հրամանով՝ Սիւնեաց վրայ նախարար դրաւ Վասակը։ Այսպէսով Աշոտ իր ձեռքերն ամէն կողմ տարածեց։

Աշոտ իր ազնիւ ձիրքերով ու քաղցր բնաւորութեամբ՝ ժողովրդին այնքան հաճելի եղաւ, որ հայ իշխաններն ու նախարարները ժողով գումարելով՝ որոշեցին ամիրապետին դիմել և իրենց վրայ թագաւոր խնդրել Աշոտը։ Հայոց պատգամաւորը՝ Յիսէ՝ ամիրապետին ներկայանալով, Հայոց փափաքը հաղորդեց։ Նոր ամիրապետը՝ Ահմէդ էլ-Մօթամիդ (870—892) Աշոտի բարի համբաւը շատոնց լսած էր. ուստի՝ առանց ընդդիմութեան՝ Հայոց խնդիրքը կատարեց, և Յիսէի միջոցով թագաւորական թագ ու զգեստներ, ինչպէս նաև զանազան զարդեր և ուրիշ պարգեւներ ղրկեց Աշոտին։ Ասոր վրայ հայ ժողովրդին ուրախութիւնը չափ և սահման չունէր. ամէն տեղ տեսակ տեսակ հանդէսներ կը սարքուէին ի պատիւ Աշոտի և ամիրապետի։ Այս հանդէսներու և խրախճանութիւններու միջոցին

Բագարանի մայր եկեղեցիին մէջ կատարուեցաւ Աշոտի թագադրութեան և օծման ցանկալի արարողութիւնը (885), *որուն կը նախագահէր Գէորգ Բ. կաթողիկոսը* (878—898)։

Աշոտ Ա. թագաւորելով՝ հիմը դրուեցաւ Բագրատունեաց Հարստութեան (885), *որ մեր պատմութեան մէջ ծանօթ է եթէ ոչ մեծամեծ յաղթութիւններով գէթ իր պանծալի յիշատակարաններով, որոնց հետքերը մինչեւ հիմա կը մնան։*

Աշոտ՝ Արաբացիներէ թագաւորական թագ ու պատիւ ստանալէ ետք, Հռոմոց Բարսեղ կամ Վասիլ Ա. Արշակունի կայսրէն ալ (867—886) *թագ ու թագաւորական նուէրներ ստացաւ, որոնց համար քանի մը տարի ետք Բիւզանդիոն գնաց Աշոտ, անձամբ շնորհակալութիւն յայտնելու Վասիլի յաջորդ և որդի Լեւոն Զ. Իմաստասէր կայսեր* (886—912), *որմէ շատ պատիւներով ընդունուեցաւ։ Այս ուղեւորութենէ վերադարձին դեռ Հայոց մայրաքաղաքը չհասած՝ Աշոտ հիւանդացաւ*

Վասիլ Ա. Արշակունի

և ճամբան մեռաւ (890). *ուստի՝ մեծ հանդէսներով մարմինը տարին թաղեցին Բագարանի մէջ։*

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՍՄԲԱՏ Ա. ԵՒ

ԱՐԾՐՈՒՆԵԱՑ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Սմբատ Ա.ի գահակալութիւնը. — Լեւոն Զ. կայսեր նուէրները. — Արաբ ոստիկան Աֆշինի կասկածներն ու ձեռք առած միջոցները. — Սմբատ կ'ապահովէ Աֆշինը. — Բագրատունեաց երկրին ընդարձակումը. — Աֆշին նորէն կը կասկածի Սմբատէ և Հայոց վրայ կը քալէ. — Կաթողիկոսին միջամտութիւնն և շղթայակապ բանտարկուիլը. — Հայոց յաղթութիւնը. — Հայաստանի հարաւային երկիրներու նուաճումը Սմբատէն. — Գագիկ Աբումրուան Արծրունիի դաւաճանութիւնն և Խաչիկ-Գագիկէ պատժուիլը. — Աֆշինի նոր յարձակումը. — Կարսի գրաւումը. — Հայոց արքայական ընտանիքին գերութիւնը.-- Աֆշին ու Սմբատ կը հաշտուին. — Աֆշին կը մեռնի և տեղը կ'անցնի արինկզակն Յուսուփ. — Գագիկ Արծրունի և Արծրունեաց թագաւորութեան սկիզբը. — Գագիկի զղջումը. — Յուսուփի վերջին անգթութիւնը. — Սմբատի գլխատումը։

Աշոտ Ա.ի մեռնելէն ետք՝ իր Աբաս եղբօր և Սմբատ որդւոյն միջեւ գահակալութեան իրաւունքի մասին թշնամութիւններ ու կռիւներ տեղի ունեցան. բայց վերջապէս Սմբատ գահ բարձրացաւ (890) *և ամիրապետին կողմէ ղրկուած թագով ու Գէորգ Բ. կաթողիկոսի օծմամբ՝ Շիրակաւանի (այժմ՝ Բաշ Շէօրէգէլ) մէջ Հայոց թագաւոր պսակուեցաւ* (892)։

Սմբատ Ա.ի գահակալութեան երրորդ տարին՝ Հռոմոց Լեւոն Զ. կայսրը մեծամեծ պարգեւներ ու պատիւներ ընծայեց Սմբատի. բայց Ատրպատականի Աֆշին անուն արաբ ոստիկանը (890—901), *որուն ձեռքէ՛ն ընդունած էր Սմբատ՝ ամիրապետին ղրկած թագը, ափ-*

կա լսելով կասկածեցաւ, որ չըլլայ թէ Հայերն ու Հոռոմներն իրարու հետ միանալով Արաբացւոց վրայ յարձակին. ուստի՝ այս միացման առջեւն առնելու համար բազմաթիւ զօրքով Հայոց վրայ քալելու պատրաստուեցաւ: Սակայն Սմբատ՝ Ափշինի պատրաստութիւնները իմանալով՝ անոր ընդառաջ գնաց և շողոմիչ խօսքերով բարկութիւնն իջեցուց ու կասկածները փարատեց: Ասկէ ետք Դուին գալով՝ քաղաքին ապստամբները

Լեւոն Զ. Իմաստասէր

նուաճեց և երկու գլխաւորները — Մահմեդ և Ռւմայի — ձերբակալելով շղթայի զարկաւ և Լեւոն կայսրին ղրկեց: Յետոյ՝ կամաց կամաց իր պետութիւնն ընդարձակեց հիւսիսէն մինչեւ Եգերացւոց սահմաններն ու Սեւ ծով մէկ կողմէ, և միւս կողմէ մինչեւ Ալանաց դուռը, ուսկից հարաւային արեւելք իջնելով գրաւեց մինչեւ Տփղիս, Հնարակերտ և Շամքոր:

Ափշին՝ Սմբատի յաջողութիւններն ու յաղթական նուաճումները լսելով նախանձեցաւ, և կրկին պատրաստութեամբ Սմբատի վրայ քալեց, որուն առջեւն առնելու համար Հայոց կաթողիկոսն Ափշինի գթութեան դիմեց. բայց Ափշին՝ կաթողիկոսը շղթայի զարնելով բանտարկել տուաւ, և ինք Հայոց հետ ճակատեցաւ. որուն մէջ սակայն Հայերը յաղթող հանդիսացան և Ափշինի զօրքին մէկ մասը ջարդեցին, իսկ մնացածն ալ փախուստի դատապարտեցին: Ասոր վրայ Ափշին ստիպուեցաւ Հայոց հետ հաշտուիլ, և իր երկիրը վերադառնալ, բայց չմոռցաւ հետը տանիլ կաթողիկոսը, զոր ետքէն դրամով փրկեցին Հայերը:

Սմբատ իր երկիրը խաղաղեցնելէ ետք Տարաւնի և Աղձնեաց կողմերը գնաց, այն կողմերն ալ նուաճելու և իր իշխանութեան կցելու համար: Այն ժամանակներ Աղձնեաց վրայ բռնի կերպով կը տիրապետէր Ահմատ անունով արաբ իշխան մը, որ Ասորւոց Միջագետքէն մինչեւ Պաղեստին՝ իրեն հնազանդեցուցած էր: Երբոր Սմբատի և Ահմատի բանակները իրարու զարնուեցան, Արաբացիք լեղապատառ փախիլ սկսան: Բայց Սմբատի բանակին մէջ գտնուող Գագիկ Աբումրուան Արծրունեաց իշխանը, որ գաղտնի կերպով Ահմատի հետ միացած՝ Հայոց դէմ կը դաւաճանէր, պատերազմին արդիւնքը տեսնելով՝ բանակին մէջ շփոթութիւն մը յառաջ բերաւ և իր մարդոց հրամայեց իր վրանը ժողվել և հեռանալ: Միւսներն ալ Գագիկի օրինակին հետեւեցան: Թագաւորը տեսնելով որ այլեւս անկարելի է շարունակել պատերազմը, ետ դարձաւ և Բագրեւանդ գաւառին մէջ դադար առաւ: Իսկ դաւաճան Գագիկ ուրախութեամբ Վան մտաւ և արքունական զգեստներով փողոցները պտըտիլ սկսաւ: Խաչիկ-Գագիկ Արծրունի

իշխանն իր անուանակցին ազգադաւ արարքը վարձատրելու համար՝ երկու Ամատունի համախոհներու ընկերակցութեամբ դաւաճանին վրայ յարձակեցաւ, և փողոցին մէջտեղը փռեց անոր դիակը (893)։

Ատրպատականի Աֆշին ոստիկանը՝ Հայոց մէջ ինկած խռովութիւնն ու բանակին փախուստը լսելով, յարմար առիթ սեպեց նորէն յարձակիլ Սմբատի վրայ։ Բայց Սմբատ՝ Աֆշինի յառաջանալն իմանալով՝ Տայոց լեռները քաշուեցաւ։ Արդ՝ Աֆշին գիտնալով որ չպիտի կրնայ թագաւորը ձերբակալել, Վանանդ գաւառի Կարուց բերդին վրայ քալեց և պաշարեց զայն, որպէս զի գոնէ թագուհին ու թագաւորական գանձը ձեռք բերէ։ Բերդին պահապանը՝ Հասան Գնթունի չկրնալով դէմ դնել Աֆշինի զօրութեան, իրենց կեանքին ապահովութեան համար երդում առնելով Աֆշինէ՝ բերդին դըռները բացաւ վերջապէս։ Աֆշին՝ թագաւորական ընտանիքն ու ազնուական տիկիններէ մի քանին, ինչպէս նաև Հասան Գնթունին ու հոն պահուած գանձերը հետն առնելով Դուին գնաց։ Հասան ետ ղըկուեցաւ․ բայց միւսները վար դրուեցան։

Այս դէպքերէ ետք՝ Աֆշինի ու Սմբատի միջև հաշտութեան բանակցութիւններ տեղի ունեցան. և Սըմբատ—Աֆշինի պահանջքին վրայ—իր մեծ որդին՝ Աշոտ իշխանն ու եղբօրորդին՝ Սահակը պատանդ տալէ ետք միւս եղբօր աղջիկն ալ կնութեան տուաւ արաբ ոստիկանին, որով հաշտութիւնը կնքուեցաւ։ Իսկ ժամանակ մը ետք Կարսի մէջ ձերբակալուածներն ու պատանդ տրուած Աշոտ իշխանը՝ Աֆշինի ներքինապետին միջոցով փախցուեցան և Սմբատի յանձնուեցան։

Այս միջոցներուն Աֆշինի բանակին մէջ սոսկալի համաճարակ մը մտաւ, և ոստիկանն ու իր զօրքէն

շատերը քիչ օրուան մէջ կոտորեց տարաւ (901)․ ուստի՝ Ատրպատականի ոստիկանութիւնը յանձնուեցաւ Աֆշինի եղբօր Յուսուփի (=Եուսուֆ), որ Աֆշինէն աւելի արիւնարբու մէկն եղաւ և մեծ անգթութիւններ գործեց Հայաստանի մէջ։

Սակայն Հայաստանի վրայ եկած աղէտներուն ամենէն սոսկալին և ամենէն վնասակարը՝ ներքին թշնամիներու կողմէ պետութեան դէմ եղած հարուածներն էին։ Այսպէս՝ Վասպուրականի Գագիկ Արծրունի իշխանը, որ Սմբատ Ա․ի քեռորդին էր, թագաւորէն ուզեց որ Նախիջևան քաղաքն իրեն տայ․ բայց որովհետև Սմբատ անկէ առաջ Սիւնեաց իշխանին նուիրած էր զայն, Գագիկի խնդրանքը մերժեց։ Ասոր վրայ Գագիկ դիմեց Յուսուփին, և Սմբատի մասին չարախօսութիւններ ըրաւ։ Յուսուփ Հայոց ուժերը բաժնելու և անոնց մէջ թշնամութեան ու խռովութեան որոմ ցանելու համար Գագիկին գլուխը թագ դնելով Վասպուրականի թագաւոր անուանեց (908—937), և այս անգամ միացած ուժերով յարձակեցաւ Հայաստանի վրայ, աւերեց շէն քաղաքներն ու գիւղերը, ջարդեց կոտորեց անմեղ ժողովուրդը, թալանի տալով այդ խեղճերուն բոլոր ստացուածքը, այնպէս որ ամբողջ Հայաստան աւերակ դարձաւ։

Գագիկ՝ Հայաստանի ողբալի վիճակը տեսնելով՝ խիղճը շարժեցաւ և Սմբատի հետ հաշտուիլ ուզեց․ բայց Սմբատ այն տեսակ անգութ դաւաճանի մը բարեկամութիւնն իրաւամբ մերժեց։ Ասոր վրայ Գագիկ իր մեղքերը քաւելու համար Աղթամարի հոյակապ եկեղեցին շինել տուաւ իր ծախքով։

Յուսուփի կատարած վերջին անգթութիւնն եղաւ հետևեալը․

Երբոր Սմբատ՝ Յուսուփի ձեռք չիյնալու համար լեռնէ լեռ կը թափառէր, յանկարծ Երասխաձոր գաւառի Կապոյտ բերդ կոչուած անառիկ ամրոցին մէջ պաշարուեցաւ։ Նախ և առաջ դիմադրութիւնը սաստիկ էր, և Սմբատի կողմէ արձակուած նիզակները մեծ կորուստ կը պատճառէին Յուսուփի մարդոց. բայց Սմբատ տեսնելով որ Յուսուփի բանակին յառաջապահ գունդը քրիստոնեաներէ կը բաղկանայ, սիրտը չարժեցաւ, և զուր տեղը քրիստոնէի արիւն չթափելու համար անձնատուր եղաւ։ Յուսուփ—հակառակ իր տուած խոստման– Սմբատը նախապէս կեղծ պատիւներով ընդունելէ ետք՝ չղթայակապ բանտարկել տուաւ. և երբոր Երնջակի բերդին մէջ ապաւինած հայ իշխաններն ու իշխանուհիները չկրցաւ ձեռք բերել, բոլոր բարկութիւնը Սմբատի վրայ թափեց, ամենախիստ չարչարանքներու ենթարկելով զայն. իսկ յետոյ՝ ի լրումն ամենեցուն՝ խեղճ թագաւորը գլխատել տուաւ, և անոր մարմինը փայտի վրայ տարածելով՝ խաչաձև գամել տուաւ ու ցուցադրեց Դուինի մէջ (914)։ Ասկէ ետք՝ Յուսուփ նորէն յարձակեցաւ Երնջակի վրայ, և զայն առնելով՝ մէջինները սրէ անցուց, իսկ իշխանուհիները Դուին տարաւ ու չարչարելով բանտարկեց։

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԱՇՈՏ Բ. ԵՐԿԱԹ

Աշոտ ու Աբաս արքայազունք Արաբացւոց դէմ.— Աշոտի թագաւորելը.—Արաբական նոր արշաւանք.—Հայոց ներքին վիճակը.—ՅոյնևՀայ յարաբերութիւններ.—Աշոտ Բ. ի Կ. Պոլիս.—Աշոտ սպարապետն Արաբներէ Հայոց թագաւոր կը պսակուի.—Աշոտ ու Վասակ Գնթունի եղբայրները Հայոց թագաւորէն կ'ապստամբին և Արաբացւոց օգնութեան կը դիմեն.—Աշոտ սպարապետ-թագաւորին շահատակութիւնները.—Աբասի ապստամբութիւնն ու դաւադրութիւնը.—Վրաց Գուրգէն իշխանին ու Հայոց միջև կատարուած կռիւները.—Աշոտ Բ. «Շահանշահ» տիտղոսը կ'ընդունի արաբ ոստիկանէ.—Նըսր.—Աշոտ թագաւորը Սևան կղզին կը քաշուի.—Գէորգ Մարզպետունի.—Աշոտ «Երկաթ»։

Երբոր Արաբացիք Հայաստանը աւերակ դարձնելու ետևէ էին, Սմբատ Ա.ի Աշոտ ու Աբաս որդիներն անոնց յարձակումներուն դէմ կը մաքառէին արդէն։ Իսկ երբ այս երկու քաջ հարազատներն իրենց հօր նահատակութիւնն իմացան, անոր վրէժը լուծելու համար Արաբներու վրայ յարձակեցան, և ամէն տեղ անխնայ ջարդ տալով անոնց՝ Հայաստանէ դուրս քշեցին։ Ասոր վրայ հայ նախարարներն ու Հայոց դաշնակից Վրաց թագաւորը միանալով՝ Սմբատ Ա.ի երէց որդին Աշոտը Հայոց թագաւոր պսակեցին (914)։

Աշոտ Բ.ի թագաւորութեան ժամանակ Արաբները նորէն յարձակեցան Հայաստան, և եօթը տարի չարունակ քանդեցին երկիրը։ Դժբախտաբար այս յարձակումներու դիմադրող ուժ չէր մնացած Հայաստանի մէջ, վասն զի նախարարներն իրարու դէմ լարուած և իշխանները թագաւորին դէմ դաւաճան դիրք մը բռնած էին, բոլորն

ալ իրենց անձնական շահերէն ու փառասիրութենէ մղուած։ Այս ներքին խռովութիւններու և արտաքին կռիւներու դէմ դնելու միշտ պատրաստ մշակ դասակարգն ստիպուած էր իր գութանը ձգել և գիշեր ցերեկ զէնքի տակ մնալ, որով արտերը մնացին երեսի վրայ, մշակութիւնը դադրեցաւ, և հետևանքն եղաւ՝ սոսկալի սով մը, այնպէս որ շատերն անօթութենէ մեռան, հարուստներն հացի համար իրենց ունեցածը ծախելով վերջին ծայր աղքատացան, և երբ այլ ևս ուրիշ բան չգտան ուտելու՝ սկսան իրար մորթել և մարդկային մսով սնանիլ...

Կոստանդնուպոլսի Նիկողայոս Ա. յոյն պատրիարքը (894—905 և 910—924) Հայաստանի թշուառ վիճակն իմանալով՝ մեր Յովհաննէս Ե. կաթողիկոսին (899—931) մխիթարական թուղթ մը ղրկեց և յորդորեց, որ Հայերն իրարու հետ սիրով ապրին և ամբարիշտ թշնամիին դէմ միաբանութեամբ մարտնչին։ Յունաց պատրիարքը յոյս կուտար նաև, որ եթէ Հայերն իր խորհուրդը մտիկ ընեն՝ իրենց կայսրն ալ պատրաստ է զօրքով օգնելու Հայոց։ Այս աւետաբեր թղթին վրայ մեր կաթողիկոսը սաստիկ ուրախացած՝ սիրտ առաւ, և բոլոր ջանքը թափեց կուսակցութիւններու բաժնուած Հայերը միացնելու։ Եւ երբոր տեսաւ, թէ Արաբներն իրենց խժդժութիւնները կը շարունակեն, Հռոմոց Կոստանդին Է. Պերփիւռուժէն կայսրին (913—959) օգնութեան դիմեց։ Կայսրը՝ Հայոց կաթողիկոսն ու թագաւորը Կ. Պոլիս հրաւիրեց, անձամբ խօսելով կարգադրութիւն մը ընելու համար. բայց կաթողիկոսը չկրցաւ երթալ, այլ Աշոտ Բ. առանձինն եկաւ գնաց կայսրին քով, և անկէ մեծ պատիւներով ընդունուեցաւ։ Կայսրն ամէն բանի վրայ մանրամասն տեղեկութիւն առնելէ ետք՝ Աշոտին գունդ մը յունական զօրք տալով Հայաստան ղրկեց։

Յուսուփ՝ որ իր շահերուն հակառակ կը գտնէր այս մերձեցումը, Հայոց մէջ նոր երկպառակութիւն մը ձգելու համար Աշոտ Բ.ի Շապուհ հօրեղբօրորդին՝ Աշոտ սպարապետը՝ արքայական թագով պսակեց եւ Հայոց թագաւոր անուանելով Հայաստան ղրկեց։ Նախարարներն երկու կուսակցութեան բաժնուեցան. և կռիւն սկսաւ ու տարիներ տևեց. հազիւ թէ կաթողիկոսին միջնորդութեամբ երկու կողմերը հաշտուեցան և խաղաղութիւնը տիրեց երկրին մէջ։

Այս առժամեայ խաղաղութեան ժամանակ Աշոտ Բ. Թագաւորը լսելով որ Գուգարաց նահանգին Շամշուլդէ բերդին պահապան Աշոտ ու Վասակ Գնթունի եղբայրները, որոնք նոյն նահանգին վերակացու դրուած էին, ապստամբած են իրմէ, իր զօրքն առնելով հոն գնաց։ Բայց որովհետև զօրքին համար հարկ եղած պաշարը կը պակսէր հոն, զանոնք մօտակայ գաւառները ղրկեց, իսկ ինք՝ իր Աբաս եղբօր ու 250 հոգիով Սակուրէթ ամրոցին մօտերը դադար առաւ։ Աշոտ ու Վասակ առիթ տեսնելով՝ դրացի Արաբներէ օգնութիւն խնդրեցին, և 4000 հոգիով Աշոտ Թագաւորը պաշարեցին։ Թագաւորը վտանգին մեծութիւնը տեսնելով՝ ինքզինքը ժողվեց և մէկ յարձակումով թշնամին ճեղքեց, և ձեռք անցուցած Արաբներէն մէկ մասին ականջներն ու քթերը կտրեց, միւս մասն ալ սատկեցուց. իսկ քրիստոնեաները խնայելով՝ անոնց ունեցածը գրաւելէ ետք թոյլ տուաւ որ հեռանան։

Այս յաղթանակէն ետք Աշոտ Թագաւորն իր Աբաս եղբօր հետ Վրաստան անցաւ։ Բայց հոն իմացաւ որ յուսուփընտիր բանակալը՝ Աշոտ սպարապետ իր երդումը դրժելով նորէն ապստամբած է և Վաղարշապատի կողմերը գրաւած. արդ՝ Թագաւորը յանկարծակի բռ-

նակալին ապստամած Վաղաւեր գիւղին վրայ յարձակեցաւ և Աշոտը մինչև Դուին հալածեց: Այս անգամ՝ երկու մրցակիցներու միջև տեղի ունեցած հակառակութիւնն ու արիւնհեղութիւնը — հակառակ Յովհաննէս կաթողիկոսի անընդհատ միջամտութեան — երկու տարի տևեց. բայց վերջապէս կաթողիկոսին աղաչանքները լսելի եղան, և հաշտութիւնը կնքուեցաւ:

Աշոտ բռնակալի ապստամբութեան լուրն ամէն տեղ տարածուեցաւ. և միւս իշխաններն ալ քաջալերուած՝ սկսան գլուխ վերցնել: Ասոնցմէ մէկն էր Ուտի գաւառին հրամանատար Մովսէս իշխանը, զոր Աշոտ թագաւորը մինչև Սիւնեաց կողմերը հալածեց, և ձերբակալելով՝ աչքերը հանել տուաւ: Իսկ միւս աւելի ծանր ապստամբութիւնը՝ իր հարազատ եղբօր Աբասի կողմէ կատարուեցաւ: Աբաս՝ որ Աշոտ թագաւորէն «Իշխանաց իշխան» կարգուած էր, և իբրև փոխարքայ՝ երկրին կը տիրէր, իր եղբօր բացակայութեան ժամանակ՝ Վրաց Գուրգէն իշխանին հետ միացած՝ թագաւորին կեանքին դէմ դաւադրութիւն մը պատրաստեց. և երբոր թագաւորը Շիրակաւան վերադարձաւ, իր եղբօր ընթացքին վրայ կասկածելով՝ եղբօրորդին հետն առաւ և Ուտի գնաց: Դաւադիրները թագաւորին հեռանալէն լուր չունենալով՝ Շիրակաւանի վրայ յարձակեցան, բայց իրենց չար ծրագիրը չկրցան յաջողցնել, այլ միայն քաղաքն աւարի տալով հեռացան: Ասոր վրայ երկու եղբայրներու միջև սաստիկ հակառակութիւն տիրեց. և երբոր Հայոց թագաւորը Գուրգէնը պատժելու համար Վրաց Ատրներսեհ թագաւորին հետ անոր վրայ պատերազմի գնաց, Գուրգէն՝ Աբասն ու Աշոտ բռնակալն իրեն օգնական առնելով թագաւորին դէմ ելաւ. բայց երեք ապիրատները շուտով հաշտութիւն խնդրել

ստիպուեցան: Այս միջոցին ուրիշ տեղերէ ալ ապստամբութեան լուրեր հասնելով՝ թագաւորն ապստամբները զսպելու համար զանազան տեղեր արշաւեց և պահ մը խաղաղեցուց երկիրը:

Երբոր Հայաստանի մէջ այս կարևոր դէպքերը կը պատահէին, անդին՝ Ատրպատականի Յուսուփ ոստիկանը իր ամիրապետէն ապստամբեցաւ: Բայց Յուսուփ ձերբակալուեցաւ և տեղը դրուեցաւ Ըսբուք անունով ուրիշ ոստիկան մը, որ Աշոտ Բ.ի հետ բարեկամանալով՝ Շահանշահ (= արքայից արքայ) տիտղոսը տուաւ անոր, զայն աւելի պատուելու և զանազանելու համար Հայաստանի միւս մանր թագաւորներէն:

Ժամանակ մը ետք երբոր Յուսուփ ներում ստացաւ և նորէն Ատրպատականի ոստիկան անուանուեցաւ, ասիկա՝ Նըսր անունով փոխանորդ մը ղրկեց Հայաստան: Նըսր շատ դէշութիւններ ըրաւ Հայոց, և մինչև իսկ Յովհաննէս կաթողիկոսը ձերբակալելու համար՝ անոր Բիւրական ապաստանարանը գնաց պաշարեց և կրակի տուաւ, սրէ անցունելով մէջի բնակիչները:

Աշոտ թագաւորը Հայաստանի գլխուն եկած այս չարիքները տեսնելով յուսահատեցաւ, և Սևան կղզին քաշուեցաւ: Բայց Նըսրի փոխարէն Յուսուփի կողմէ Հայաստան ղրկուած Բեշիր ոստիկանը՝ Հայոց թագաւորն իրեն հնազանդեցնելու համար մայրաքաղաքին վրայ քալեց, և երբոր պարապն ելաւ՝ սկսաւ ժողովուրդը ջարդել չարչարել: Աշոտի հաւատարիմ իշխաններէն Գէորգ Մարզպետունի, որ Հայաստանի ապահովութեան համար գաւառները կը շրջէր, Բեշիրի արարքներն իմանալով՝ անոր վրայ յարձակեցաւ և զայն փախուց հալածեց: Սակայն Բեշիր մեծ պատրաստութեամբ Գեղամայ ծովին եզերքն հասաւ և Սևանի վրայ յարձակելու

դիրք բռնեց։ Այս միջոցին՝ Աշոտ Թագաւոր 70 աղեղնաւորով կղզիէն դուրս ելաւ և ցամաքին մօտենալով՝ Արաբացիներու վրայ անձրեւի պէս թափած նետերու շնորհիւ բոլորն ալ ցրուեց փախուց։

Երբոր արաբական յարձակումները դադրեցան, Աշոտ՝ Սեւանէն դուրս ելաւ, և սկսաւ իր թագաւորութեան ղեկը ձեռք առնել. բայց քիչ ժամանակէն մահը վրայ հասնելով (929) չկրցաւ հանգստութիւն վայելել։

Աշոտ՝ իր արտակարգ ուժին և կատարած քաջութիւններուն պատճառով Երկաթ մակդիրն ստացաւ։

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԱԲԱՍ

Աբաս կը թագաւորէ. — Ափխազաց Բէր թագաւորին հետ ըրած կռիւը. — Բէրի յոխորտանքն և պատժուիլը. — Աբասի թագաւորութեան ժամանակ Հայաստանի մէջ շինուած նշանաւոր վանքերը։

Որովհետև Աշոտ Բ. անզաւակ մեռաւ, տեղն անցաւ իր եղբայրը՝ Աբաս (929—953)։

Աբաս՝ իր քաղցր բնաւորութեամբ և կրած ուժին զօրութեամբ Հայաստանը խաղաղեցնելէ զատ՝ երկրին վրայ արշաւող ասպատակներն ալ վանեց վռնտեց։ Այս ասպատակներուն գլխաւորն էր Ափխազաց թագաւորը՝ Բէր, որ մէկ օրուան մէջ բիւրաւոր զօրքով Կուր գետին ափը մօտեցաւ, անկէ Հայաստան անցնելու և Հայոց երկիրն անապատացնելու նպատակով։ Որովհետև Աբաս ամէն օր իր երկիրը շէնցնելու վրայ էր և Հայոց մայրաքաղաքը Շիրակաւանէն Կարս փոխադրելով՝ տեղւոյն սքանչելի Մայր Եկեղեցին հիմնարկած էր, Բէր՝ լուր ղրկեց Աբասին, որ եկեղեցիին օծումը հայկական ծէսով չկատարէ, այլ ինք Կարս պիտի գայ և օծումը քաղկեդոնական ծէսով կատարէ։ Աբաս այս լուրին վրայ իր զօրքը ժողվեց և Կուր գետին քով՝ Բէրի բանակին դիմաց բանակեցաւ։ Քիչ օրէն Բէրի զօրքը գետն անցնելով՝ Հայոց բանակը մտաւ, և մեծ շփոթութեան մատնեց զայն։ Ասիկա տեսնելով Աբաս՝ իր ձիուն վրայ ցատկեց և իր երկսայրի սուրը մերկացնելով թշնամի զօրքին մէջ մտաւ քաջաբար։ Թշնամին ջարդուելով կամ գետը թափուելով՝ հայ զօրքին միջոց

տուաւ ձերբակալել Բէրը, զոր առաջնորդեցին Կարս, ուր Հայոց Թագաւորը Մայր Եկեղեցին ցոյց տալով անոր ըսաւ. «Տե՛ս գեղեցկաշէն եկեղեցին. վասն զի այլ ևս տեսնելու չես»։ Եւ յետոյ հրամայեց անոր աչքերը փորել։ Ասոր վրայ Ափխազներն երդում ըրին այլ ևս չպատերազմիլ Հայոց հետ և մնալ մշտական բարեկամ։

Աբասի Թագաւորութեան ժամանակ նշանաւոր մի քանի վանքեր հաստատուեցան Հայաստանի մէջ, ինչպէս Անիի մօտ՝ Հոռոմոսի վանքը, Ուշտունեաց մէջ՝ Նարեկայ վանքը, Դերջան գաւառին մէջ՝ Խլաձորի վանքը, Կարնոյ մօտ՝ Հնձուց վանքը կամ Կարմիր վանք, Շիրակի մէջ՝ Դպրեվանքը, Վայոց Ձորի մէջ՝ Ցախաց քարի վանքը, Արշարունեաց գաւառին մէջ՝ Կամրջաձորի վանքը, և ուրիշներ, որոնք բազմաթիւ ուսեալ աշակերտներ հասցուցին։

ԳԼՈՒԽ Ե.

ԱՇՈՏ Գ. ՈՂՈՐՄԱԾ ԵՒ ԿԱՐՈՒՑ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Աշոտ Գ. կը թագաւորէ. — Աշոտի բարեգործութիւններն ու աղքատասիրութիւնը. — Աշոտ «Ողորմած». — Անի՝ մայրաքաղաք Հայոց. — Մուշեղ՝ Կարուց թագաւոր. — Կրօնական վէճեր. — Քաղկեդոնական կաթողիկոս. — Հակաթոռ կաթողիկոսութիւն. — Աբուսահլ-Համազասպ. — Կաթողիկոսն Աղթամար կ'աքսորուի։

Աբասի յաջորդեց իր երէց որդին Աշոտ Գ. (953—977)։ Ասիկա իր խաղաղասէր բնաւորութեամբ, խո-

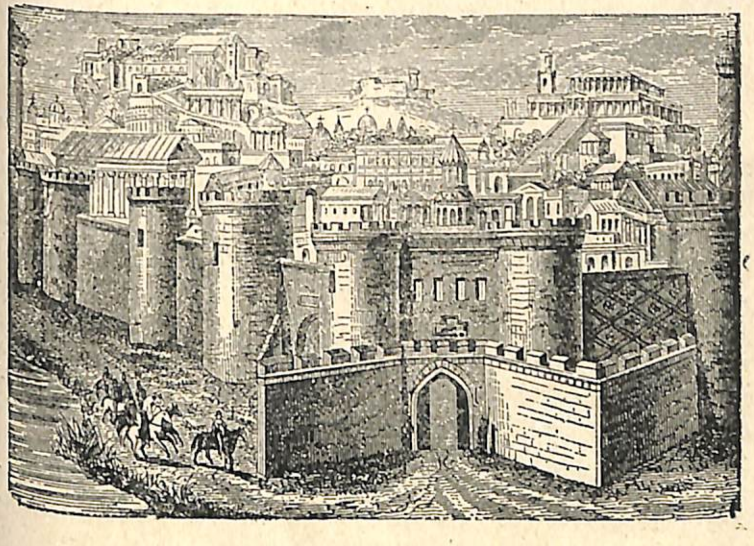

Անի քաղաք

(Վերականգնուած վիճակի մէջ)

նարհութեամբ ու ողորմածութեամբ նշանաւոր հանդիսացաւ։ Իր ուրախութեան օրերուն՝ իրեն սեղանա-

կից կ'ընէր գոնջացածները, կաղերն ու կոյրերը, որոնց այլ և այլ ատրիճաններ կը շնորհէր, ո՛ր մէկուն տալով «իշխան» և «իշխանաց իշխան» տիտղոսները, իսկ ուրիշներու՝ «կիւրապաղատ»ի տիտղոսը։ Սեղանի վրայ՝ իր անձնական բաժակը գինիով լեցնելով անոնց կը հրամցնէր։ Աղքատներու՝ այնքան առատաձեռնութեամբ կուտար, որ իր մահուան ժամանակ գանձատան մէջ դրամ մը չգտնուեցաւ։ Աշոտի այս բարի գործքերուն համար ազգը՝ Ողորմած մակդիրը տուաւ անոր։

Աշոտ Գ. Հայոց Թագաւորութեան մայրաքաղաքը Կարսէն Անի փոխադրեց, և 964ին Անիի շուրջը պարիսպներ քաշել տալով թշնամիներու արշաւանքներուն դէմ զօրաւոր պատուար մը կանգնեց։ Այս միջոցին Աշոտի փոքր եղբայրը՝ Մուշեղ իր կուսակիցներուն կողմէ Թագաւոր ձեռնադրուեցաւ Կարսի մէջ, որով սկիզբ դրուեցաւ Կարուց թագաւորութեան (962)։

Աշոտի Թագաւորութեան ժամանակ Անանիա կաթողիկոսին մահուամբ (965) Հայաստանի մէջ կրօնական ցաւալի վէճեր և թշնամութիւններ տեղի ունեցան։

Անանիայի յաջորդած էր Բագաց Ջուանշիր իշխանին որդին Վահանիկ, որ իր քաղկեդոնական միտումներուն համար Հայոց երեսէն ինկաւ և փախաւ (969) ապաստանեցաւ Վասպուրականի Աբուսահլ-Համազասպ Թագաւորին (958—968) քով։ Աշոտ Թագաւորը Վահանիկի տեղ կաթողիկոս ձեռնադրել տուաւ Սեւանի վանահայր Ստեփանոս եպիսկոպոսը (969)։ Ասոր վրայ երկու կաթողիկոսներն սկսան իրար նզովել և իրենց բոլոր կուսակիցները բանադրել։ Ստեփանոս Գ. կաթողիկոսն այս ցաւալի վիճակին վերջ տալու համար անձամբ գնաց Վասպուրական, բայց հոն Աբուսահլ-Համազասպ ու Վահանիկ միացած՝ առանց Ստեփանոսի գալստեան պատճառն իմանալ ուզելու և առանց իր երեսը տեսնելու՝ հրամայեցին Աղթամար կղզին աքսորել զայն։ Գժտութիւնն ա՛յն ատեն վերջացաւ, երբ Ստեփանոս ու Վահանիկ մի և նոյն տարուան մէջ վախճանեցան (971)։

ԳԼՈՒԽ Զ.

ՍՄԲԱՏ Բ. ՏԻԵԶԵՐԱԿԱԼ

Սմբատ «Տիեզերակալ». — Անիի ընդարձակումն ու բարեզարդութիւնը. — Սմբատի ու Մուշեղի կռիւները. — Արաբական նոր արշաւանք. — Աբաս՝ Թագաւոր Կարուց. — Սմբատ Բ.ի անօրինութիւններն ու անգթութիւնները։

Աշոտ Ողորմածի մահուանէն անմիջապէս ետք Հայոց արքայական գահը բարձրացաւ իր երեք մանչերէն անդրանիկը՝ Սմբատ Բ. (977—989), որ Տիեզերակալ անունով ծանօթ է։

Սմբատ Բ. իր Թագաւորութեան առաջին տարիներուն մէջ Անի քաղաքն ընդարձակեց, և Ախուրեան գետէն մինչեւ Ծաղկոցաձոր նոր պարիսպներով ու բարձր աշտարակներով ամրացուց, ինչպէս նաև Տրդատ [1] ճարտարապետին ձեռքով հիմը դրաւ նշանաւոր Մայր Եկեղեցիին, զոր սակայն չկրցաւ աւարտել։ Այսպէսով Սմբատ ինքզինքը տուած էր զանազան շինութիւններու և Հայաստանի խաղաղութեան. բայց իր հօրեղբայրը՝ Մուշեղ, Կարուց Թագաւորը, սկսաւ իր հանգիստն աւրել. ուստի Սմբատ ստիպուեցաւ Մուշեղի վրայ յարձակիլ, և անոր ձեռքէն առնել Ճակատք գաւառի Շատիկ բերդը։ Եւ սակայն Մուշեղ՝ Տայոց Նահանգի Դաւիթ Կիւրապաղատին († 1000) օգնութեան դիմելով՝ Դաւիթի աջակցութեամբ ետ առաւ բերդը։

(1) Ասիկա այն Տրդատն է, որու համար Ասողիկ (Գիրք Գ. Գլ. իէ.) կ'ըսէ թէ 989 թուականին Կ. Պոլսի գետնաշարժէն վնասուած Ս. Սոփիա (= Այա Սօֆիա) եկեղեցիին նորոգութիւնը կատարած է, որ շինուած է «պայծառ քան զառաջինն»։

Այս միջոցներուն (983 թուին) Գողթն գաւառի արաբ ամիրան Աբուսլուփ՝ Վասպուրականի վրայ յարձակեցաւ։ Արծրունեաց Աշոտ-Սահակ թագաւորը (968—990) անմիջապէս բոլոր զօրքը ժողվեց, և Աբլխարիբ իշխանաց իշխանին, Գրիգոր իշխանին ու Տիգրան Մարզպանին յանձնելով Աբուսլուփի դէմ ղրկեց։ Հայ իշխաններն եկան իջեւանեցան Ծուաշռոտ գաւառի Բակեար ըսուած տեղը, ուր իրենց ձիերը թող տուին արածելու։ Արաբացիք վրայ հասան, և Հայոց ձիերը գրաւելով՝ անոնց տէրերը պաշարեցին։ Երկար պաշարումէ ետք՝ Հայերը տեսնելով որ Արաբացիք իրենց կեանքին վնաս չհասցնելու երդում կ՚ընեն, անձնատուր եղան․ բայց անօրէններն իրենց երդումը դրժեցին, և բոլորը

Անիի Մայր Եկեղեցին

սրախողխող ըրին, բացի յիշեալ երեք իշխաններէ, որոնք մեծաքանակ փրկանք վճարելով՝ գլխատումէ ազատ մնացին։

Յաջորդ տարին (984) Կարուց Մուշեղ թագաւորը մեռաւ, և տեղն անցաւ իր որդին Աբաս (984—1029?)։ Ասիկա՝ թէեւ շատ երիտասարդ՝ ինքզինքը բարեգործութեան, աշխարհաշինութեան և երկրին ապահովութեան տուաւ, այնպէս որ Աբասի օրով Վանանդ գաւառին մէջ ոչ մէկ աւազակութիւն ու մարդասպանութիւն կը կատարուէր, մինչդեռ առաջները նոյն գաւառն ամէն տեսակ ոճրագործներու ապաստանարան եղած էր, և քաղաքին մէջ անգամ գողութիւնը պակաս չէր ամէն օր։ Իսկ Աբասի մայրն իր երկրին խաղաղութիւնն ուրախ սրտով տեսնելէ ետք՝ Թրին վանքը քաշուեցաւ, և հոն՝ իբրեւ կրօնաւորուհի՝ ինքզինքը բարեգործութեան ու հոգեւոր առաքինութեան նուիրեց։

Գալով Սմբատ Բ․ի, ասիկա երբոր արտաքին և ներքին հոգերէ ազատ մնաց այլ եւս՝ ինքզինքը կերուխումի և արբեցութեան տուաւ։

Սմբատի գործած անօրինութիւններէն մէկն այն էր, որ օր մը Անիի մէջ գտնուած իր հարուստ համբարանոցը կրակ կյնալով՝ արքունի խոտերն ամբողջովին այրեցան։ Ասոր վրայ խելքէն պակաս մարդ մը՝ օր մը եկեղեցիին մէջ աղօթած ժամանակ յանկարծ բուրվառն առնելով դուրս ելաւ։ Երբոր իրեն հարցուցին թէ ինչ պիտի ընէ, պատասխանեց որ պիտի երթայ թագաւորին համբարանոցն այրէ։ Թագաւորն իմանալով ասիկա՝ կարծելով որ իր համբարանոցը կրակի տուողն այս մարդն է, հրամայեց անոր աչքերը փորել և մարմինը ծղով ու եղեգով պատելէ ետք հրոյ ճարակ ընել։ Այս այսպէս կատարելէ ետք, այրած մարմինն ալ քա-

ղաքէն դուրս նետեցին։ Բայց մէկ քանի կրօնաւորներ այդ խեղճին մարմինը վերցնելով՝ քրիստոնէական կարգով թաղեցին։ Երբոր ասիկա իմաց տուին թագաւորին, սաստիկ բարկացաւ թագաւորը, և հրամայեց այրած մարմինը գերեզմանէն դուրս հանել և շներու առջեւ նետել։ Յիշեալ կրօնաւորներն ասիկա տեսնելով՝ անիծեցին թագաւորը, ըսելով նաև որ «Այսպէս իր ոսկորներն ալ գերեզմանէն դուրս հանուին». ինչ որ կատարուեցաւ. վասն զի մայրաքաղաքին մէջ կին մը լուր հանեց թէ երազին մէջ տեսած է Սմբատ թագաւորը, որ մեռած չէ, այլ գերեզմանին մէջ կենդանի է։ Այս լուրը դղրդեցուց քաղաքը։ Իր եղբայրը՝ Գագիկ, ժողովուրդը հանդարտեցնելու համար, Սմբատի մարմինը գերեզմանէն դուրս հանել տուաւ, և ամէնուն գոհացում տալէ ետք՝ նորէն թաղել տուաւ զայն։

Սմբատի գործած մէկ ուրիշ անօրինութիւնն ալ՝ հակառակ եկեղեցական օրէնքներու՝ իր քրոջ աղջկան հետ ամուսնանալն էր։ Բայց քիչ ժամանակէն նախ կինը մեռաւ, և յետոյ ինքը թագուհիին ետեւէն ընկերացաւ անոր և թաղուեցաւ Անիի մէջ (989)։

ԳԼՈՒԽ Է.

ԳԱԳԻԿ Ա. ՇԱՀՆՇԱՀ ԵՒ ԿԻՒՐԻԿԵԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Գագիկ Ա.ի թագաւորութիւնը. — Անիի Ս. Գրիգոր եկեղեցին. — Կատրանիդէ թագուհին կը շինէ Մայր Եկեղեցին.— Դաւիթ Անհողին՝ Աղուանից թագաւոր.— Կիւրիկեան թագաւորութիւն.— Կորիկէ կամ Կիւրիկէ.— Վերջ Կիւրիկեան թագաւորութեան.— Սենեքերիմ-Յովհաննէս և վերջ Արծրունեաց թագաւորութեան։

Սմբատ Բ.ի մեռած օրն իսկ գահ բարձրացաւ իր եղբայրը Գագիկ Ա. (989—1020)։

Գագիկ՝ Վայոց Ձորի, Խաչենի ու Փառիսոսի սահմաններուն մէջ շատ մը գաւառներու ու բերդերու տիրեց, և ո՛չ մէկէն երկիւղ կը կրէր, որովհետեւ թէ՛ սրամիտ և թէ պատերազմի մէջ քաջավարժ մէկն էր։ Ասոնցմէ դուրս՝ Գագիկ Ա. Անիի մէջ իր ծախքով շինած է Ս. Գրիգորի անունին նուիրուած հոյակապ և փառաւոր եկեղեցին, որուն աւերակներուն մէջէն վերջերս գտնուած է մեր պատկերին մէջ տեսնուած Գագիկի արձանը։ Իսկ Գագիկ Ա.ի կողակիցը Կատրանիդէ թագուհին իր ծախքով աւարտած է Սմբատ Բ.ի կիսատ թողած Մայր Եկեղեցին, որուն հարաւային պատին վրայ մինչեւ հիմա անեղծ մնացած է շինութեան արձանագրութիւնը։

Գալով Գագիկի Գուրգէն եղբօր (†989), ասոր որդիներէն մէկը՝ Դաւիթ Անհողին՝ Տաշրաց գաւառն ու Վրաստանի մէկ մասը գրաւելով ինքզինքն Աղուանից թագաւոր հռչակեց, և իրեն մայրաքաղաք ընտրեց Շամշուլտէ բերդաքաղաքը, իսկ Տփխիսի ամիրան ու քա-

Գագիկ Ա.ի արձանը
(Անիի աւերակներէն հանուած)

ղաքացիներն իրեն հնազանդեցան։ Դաւիթ Անհողինի հաստատած թագաւորութիւնը կոչուեցաւ նաեւ Կիւրիկ-

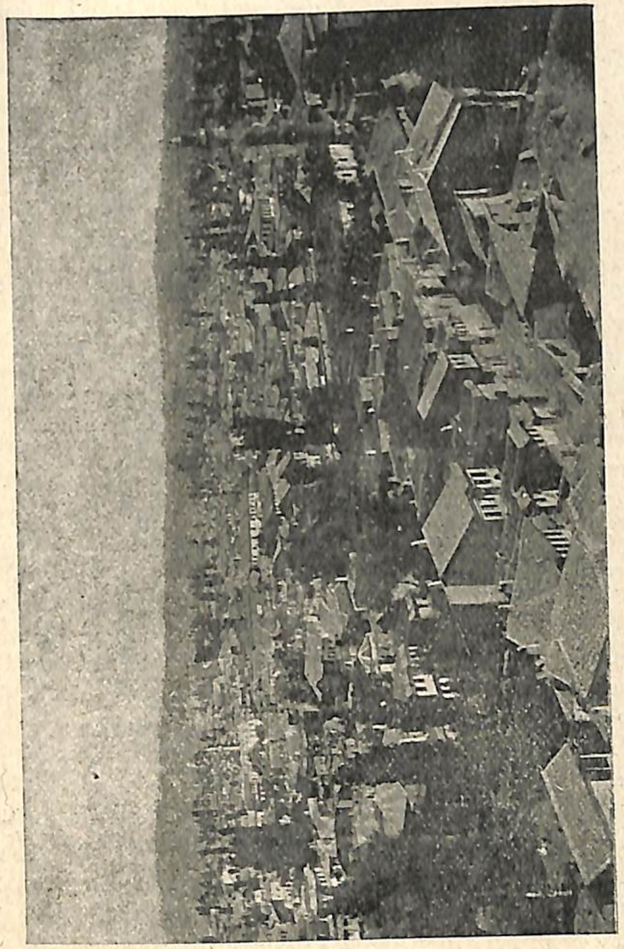

Սեբաստիա

եան թագաւորութիւն։ Երբոր Դաւիթ մեռաւ (1046), մարմինը թաղուեցաւ Սանահնի վանքը, իր հօր գերեզ-

մանին քով (1), և Թագաւորութիւնը ժառանգեց իր որդիներէն Կորիկէ կամ Կիւրիկէ, որ մայրաքաղաքը Լոռի փոխադրեց։ Ասոր մեռնելէն ետք Կիւրիկեան առժամեայ Թագաւորութիւնն ալ վերջ գտաւ (2). վասն զի իր երկու մանչ զաւակները՝ Դաւիթ ու Աբաս՝ Վրացիներու հալածանքներէն ազատելու համար իրենց հայրենի երկիրը ձգելով փախան հեռացան, և հաստատուեցան Ուտի։

Այս վիճակին մասնուեցաւ նաև Վասպուրականի Թագաւորութիւնը. վասն զի Արծրունեաց վերջին Թագաւորը՝ Սենեքերիմ-Յովհաննէս՝ Թուրքերու յարձակումներէն ազատելու համար իր երկիրը Հոռոմոց Վասիլ Բ. հայ կայսրին (976—1025) տուաւ և փոխարէն առաւ Յունաց երկրէն Սեբաստիա քաղաքն ու շրջակայ գիւղերը (1016), ուր գնաց հաստատուեցաւ իր 14,000 այր մարդով, առանց հաշուելու կիներն ու մանուկները (3)։ Այսպէսով վերջ գտաւ նաև Արծրունեաց Թագաւորութիւնը։

---

(1) Թէև Գուրգէնի գերեզմանը մինչև հիմա կանգուն կը մնայ հոն, և վրան գրուած է հետևեալ պարզ արձանագրութիւնը. «Այս է հանգիստ Գուրգէնայ որդւոյ Աշոտայ ողորմածին». բայց դժբախտաբար Դաւիթի տապանաքարը կորսուած է։

(2) Կորիկէ Թագաւորը Թաղուած է Հաղբատի վանքին մէջ։

(3) Սենեքերիմի և իր մարդոց գաղթականութեան Թուականը Թովմա Արծրունի պատմիչը (եր. 346) կը դնէ ՆՀ, այսինքն 1021, որ սակայն սրբագրութեան կարօտ է, վասն զի յոյն պատմիչները ճիշտ կերպով կը դնեն 1016։ Հմմտ. Hist. du Bas-Empire, հտ. ԺԴ. եր. 209։

ԱԶԳԱՑՈՒՑԱԿ
ԱՐԾՐՈՒՆԻ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐՈՒ

Գրիգոր-Դերենիկ
Իշխան Վասպուրականի, † 887
(կինը՝ Սոփի, † 889)

1. ԽԱՉԻԿ-ԳԱԳԻԿ
914—943

2. ԴԵՐԵՆԻԿ-ԱՇՈՏ
943—958

3. ԱԲՈՒՍԱՀԼ-ՀԱՄԱԶԱՍՊ
958—968

4. ԱՇՈՏ-ՍԱՀԱԿ
968—990

5. ԳՈՒՐԳԷՆ ԽԱՉԻԿ
990—1003
Անձեւացեաց Թգւր.

6. ՍԵՆԵՔԵՐԻՄ-ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ
990—1016
Ռշտունեաց Թգւր.
† 1026 ի Սեբաստիա

7. Դաւիթ
Թգ. ի Սեբաստիա
1027—1037

Ա. Ա. (աղջիկ)
(այրը՝ Գագիկ Բ. Բագրատունի)

8. Ատոմ
Թգ. ի Սեբաստ.
1037—1080

9. Աբուսահլ
Թգ. ի Սեբաստ.
1037—1080

ԳԼՈՒԽ Ը.

ՍՄԲԱՏ Գ. ԿԱՄ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍՄԲԱՏ ԵՒ ԱՇՈՏ Դ.

Գագիկ «Շահնշահ». — Յովհաննէս Սմբատի և Աշոտի կռիւները. — Աբխազաց Գորգի թագաւորին միջամտութիւնը. — Հայոց թագաւորութիւնն երկուքի կը բաժնուի. — Սմբատ Գ.ի վատութիւնը. — Հռոմոց Վասիլ Բ. կայսրն իր հովանաւորութեան տակ կ'առնէ Հայաստանը. — Կոստանդին Թ.ի վեհանձնութիւնը. — Կիրակոս չքահանային դաւաճանութիւնը։

Գագիկ Ա. իր երկիրը շատ մը տարիներ խաղաղութեամբ կառավարելէ և Շահնշահ տիտղոսին արժանանալէ ետք երբոր մեռաւ (1020), իր Աշոտ ու Յովհաննէս Սմբատ որդիներուն միջեւ գահաժառանգութեան կռիւներ տեղի ունեցան, այնպէս որ կաթողիկոսին ու նախարարներուն միջամտութիւնը հազիւ թէ քիչ մը խաղաղեցուցին այս երկու հակառակորդները, և երբոր խնդիրն աւելի ծանրացաւ, այն ատեն Աբխազաց Գորգի թագաւորը Հայաստան գալով՝ երկու կողմերը հաշտեցուց, Սմբատի երկիրը բաժնելով երկուքի, որուն մէկ մասը տուաւ Աշոտի։ Բայց որովհետեւ Գորգիի հեռանալէն ետք իշխաններէ ոմանք չուզեցին հնազանդիլ Աշոտի, ասիկա Հռոմոց Վասիլ Բ. կայսրին դիմեց, և անկէ օգնական զօրք առնելով Հայաստան վերադարձաւ. այսպէսով՝ ինչպէս Գորգի կարգադրած էր, Աշոտ Դ. Հայաստանի ծայրագաւառներուն օրինաւոր թագաւորը ճանչցուեցաւ, իսկ Սմբատ Գ.ի մնաց ամբողջ Շի-

րակ գաւառը, Անիով միասին, ինչպէս նաև Շիրակի շրջակայ երկիրները։

Սմբատ Գ.ի ու Աշոտ Դ.ի թագաւորութեան երկրորդ տարին (1021) Վասիլ Բ. կայսրն Աբխազաց երկիրն արշաւեց։ Սմբատ՝ Վասիլի մօտենալն իմանալով՝ սկսաւ վախնալ։ Եւ որովհետեւ Սմբատ՝ Աբխազաց թագաւորէն կը նեղուէր, Պետրոս Ա. Գետադարձ կաթողիկոսին (1019—1036 և 1038—1054) միջոցով թուղթ մը ղրկեց կայսրին, խոստանալով իր մեռնելէն ետք Հռոմէներու տալ իր թագաւորութիւնը, եթէ կայսրը զինքը պաշտպանէ իր նեղիչներէն։ Այս առաջարկն ուրախութեամբ ընդունեց կայսրը, և Հայաստանն առաւ իր հովանաւորութեան տակ (1022)։

Վասիլ Բ. կայսրի եղբայրն և յաջորդը Կոստանդին Թ. (1025—1028), որ առաջուընէ իր եղբօր գահակից ըլլալով՝ Հայոց երկրին մէջ բոլոր պատահածներուն ծանօթ էր մօտէն, իր մահուան անկողնին մէջ իր հայութիւնը յիշելով և իր ցեղակիցներուն վիճակին խղճալով՝ քովը գտնուող մարդերուն հրամայեց հայ մը գտնել և իրեն բերել։ Անոնք ալ գացին Կիրակոս անունով քահանայ մը բերին, որ Հայոց Կաթողիկոսարանի հիւրընկալն էր։ Կոստանդին կայսրը Սմբատի կողմէ իրեն ղրկուած յանձնառութեան թուղթը Կիրակոսին տալով ըսաւ. «Այս թուղթը տա՛ր, Հայոց թագաւորին տո՛ւր և ըսէ, թէ որովհետեւ բոլոր հողածիններու նման պէտք է որ մենք ալ մեռնինք հիմա, ա՛ռ քու գիրդ և թագաւորութիւնդ տո՛ւր քու զաւկիդ, և անիկա ալ իր զաւակներուն թող տայ մինչեւ յաւիտեան»։ Խղճի այս վեհ պարտականութիւնը կատարելէ ետք՝ գոհ սրտով մեռաւ Կոստանդին (1028). բայց Կիրակոս անարժան քահանան ոչ միայն Կոստանդնի վերջին կամքը չկատա-

րեց. այլ և այն յանձնառութեան թուղթը վեց տարի քովը պահելէ ետք՝ 1034ին բարձր գնով վաճառեց Միքայէլ Դ. Նորընտիր կայսրին (1034—1041)։

Այս յուդայական վաճառումէն ութ տարի ետք Աշոտ Դ. ու Սմբատ Գ. մի եւ նոյն տարուան մէջ մեռան կորսուեցան (1042)։

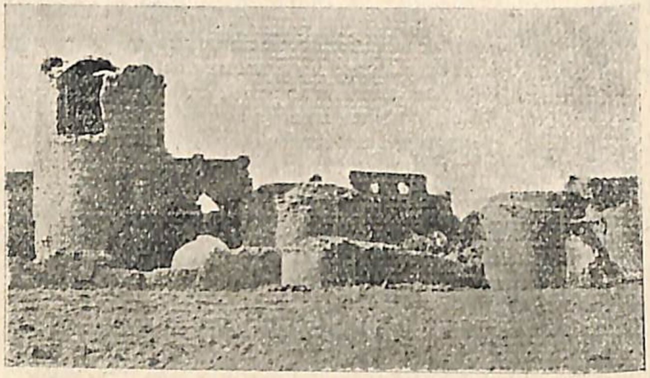

Անիի պարիսպները

Արտատպուած՝ Անիի յիշատակ ալբոմէն

(Աւագ դուռը)

ԳԼՈՒԽ Թ.

ԳԱԳԻԿ Բ. ԵՒ ՎԵՐՋ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ

Հոռոմներն Անին Հայոց ձեռքէն առնելու կաշխատին.— Վեստ Սարգիս Հայոց թագաւոր պսակուելու համար ամէն միջոց ձեռք կառնէ.— Վահրամ Պահլաւունիի դիմադրութիւնը.— Գագիկ Բ. թագաւոր կ՚օծուի.— Վ. Սարգսի փախուստը.— Սարգիս կը ձերբակալուի և Անի կը բերուի.— Հոռոմներն Անիի վրայ կը յարձակին, բայց ետ կը մղուին — Հոռոմները խարդախութեամբ Գագիկը կը համոզեն և Կ. Պոլիս կը ղրկեն — Վերջ Բագրատունեաց հարստութեան։

Երբոր Յովհաննէս Սմբատի մեռնելուն լուրը Կ. Պոլիս հասաւ, Հոռոմոց Միքայէլ Ե. կայսրը (1041—1042) Անին ու շրջակայ երկիրները Հայոց ձեռքէն առնելու հոգ տարաւ, իբրև իր սեպհական ժառանգութիւնը։ Իսկ Հայոց գլխաւոր իշխաններէն Վեստ Սարգիս, որ Սմբատ Գ.ի մահուան ժամանակ քովը կը ծառայէր, արքունի պալատին մէջ գտնուած բոլոր գանձերը հաւաքելով՝ իր քով պահեց, և նկատելով որ Սմբատ Գ. անզաւակ մեռնելուն՝ ուղղակի ժառանգ չունի, Շիրակի ու շրջակայ գաւառներու վրայ տիրապետելու և Հայոց թագաւոր պսակուելու ջանքեր ըրաւ։ Բայց Վահրամ Պահլաւունի սպարապետը, որ հզօր, անուանի և շատ բարեպաշտ մէկն էր, իր մարդիկը Վեստ Սարգսի շարժումներէն զգուշացուց, և իր կուսակից իշխանները ժողվելով՝ Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսն ու Աշոտ Դ.ի երիտասարդ որդին Գագիկը հրաւիրեց և թագաւոր օծել տուաւ վերջինը (1042)։ Այս բոլոր եղելութիւնները տեսնելով Սարգիս՝ գողցած թագաւորական գանձերն առնելով Անիի միջնաբերդը փախաւ ապաստանեցաւ.

բայց Գագիկ Բ. շուտով դուրս հանեց Սարգիսը, որ այս անգամ Սուրմառի (այժմ՝ Սիւրմէլի կամ Սուրմալու) բերդաքաղաքը քաշուեցաւ, ուր Սարգիս որոշեց իր բոլոր ունեցած բերդերն ու հարստութիւնը Հոռոմներուն տալ և անոնց երկիրն երթալ բնակիլ։ Իսկ Գագիկ թագաւորը Սարգսի ետեւէն երթալով՝ ձերբակալեց և Անի բերաւ զայն։

Այս միջոցներուն՝ Անին գրաւելու համար Հոռոմոց զօրքը չորս անգամ իրարու ետեւէ Հայաստան արշաւեց, և բոլոր երկիրը սուրի ու կրակի մատնելով՝ մաս մըն ալ գերեց անմարդաբնակ դարձուց զայն, առանց սակայն կարենալ գրաւելու Անի մայրաքաղաքը, որ հերոսական դիմադրութեամբ ետ մղեց թշնամին։

Հոռոմները տեսնելով որ չպիտի կրնան իրենց նպատակին հասնիլ բռնութեամբ՝ խարդախութեան դիմեցին, և Աւետարանի ու Խաչի վրայ սուտ երդում ընելով՝ Գագիկ Բ.ը համոզեցին որ Կ. Պոլիս երթայ և կայսրը տեսնելէ ետք նորէն Հայաստան դառնայ։ Հակառակ Վահրամի ու միւս հաւատարիմ իշխաններու տուած բարի խորհուրդներուն՝ Գագիկ թագաւորը նենգաւոր Սարգսի խօսքին անսալով՝ Անիի բանալիներն ու Հայաստանի բոլոր հոգերը Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսին յանձնեց և ինք Կ. Պոլիս գնաց (1045), ուր Կոստանդին Ժ. Մոնոմախոս կայսրին (1042—1052) կողմէ վար դրուեցաւ, որով Բագրատունեաց հարստութիւնն ալ վերջ գտաւ(1)։

---

(1) Հետաքրքրական է այս մասին Բագրատ Այվազեանցի գրած «Անիի կործանումը» պատմական վէպը, զոր կ'արժէ կարդալ։

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ԳԱԳԻԿ Բ.Ի ԳԵՐՈՒԹԻՒՆՆ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ

Անիի մասին Կոստանդին Մոնոմախոսի առաջարկը. — Գագիկի մերժումը. — Գրիգոր Մագիստրոս. — Հայ իշխաններու խորհրդակցութիւնը. — Պետրոս Գետադարձի դաւաճանութիւնը. — Հոռոմները կը տիրեն Հայաստանի. — Հայաստանի հոռոմ կառավարիչը՝ Ասի — Կամենաս կը յաջորդէ Ասիտի. — Պետրոս Գետադարձ կ'աքսորուի Արծն. — Յետոյ կը բանտարկուի Խաղտոյառիճի մէջ. Իսկ անկէ ետք Կ. Պոլիս կը տարուի.—Գագիկ Բ. ի Պիզու.—Գագիկի վատաբար սպանումը. — Բանիկի ազնուութիւնը. — Հոռոմներու բուն նպատակը. - Տուղրիլի ձեռքով կատարուած աւերն ու կոտորածները. — Թաթուլի քաջութիւնը. — Ալփասլանի չարագործութիւնները. — Գագիկ Աբասեան ի Ծամնդաւ. — Հայերը գաղթականութեան կը դիմեն. — Շունի մը պատմութիւնը։

Կոստանդին Ժ. Մոնոմախոս կայսրը տարաբախտ Գագիկ Բ. թագաւորը ծուղակը ձգելէ ետք՝ հանդարտ սրտով առաջարկեց անոր իրեն տալ Անին, փոխարէնը խոստանալով Մելիտինէն ու շրջակայ գաւառները։

Գագիկ յանձն չառաւ։

Այս միջոցին Վահրամ Պահլաւունի սպարապետին եղբօրորդին, այսինքն Բջնիի տէր Վասակ Պահլաւունի իշխանի գիտնական որդին Գրիգոր՝ Կ. Պոլիս գնաց, և տեսնելով որ Հայոց թագաւորը վար դրուած է հոն եւ մէյ մըն ալ Հայաստանի երեսը տեսնելու չէ, Բջնիի բանալիներն ու իր հայրենի միւս երկիրները — Կայեան ու Կայծոն — կայսրին տուաւ, որոնց փոխարէն Կոստան-

դին կայսրէն մագիստրոսութեան պատիւ ու Միջագետքի մէջ ընդարձակ կալուածներ ստացաւ[1]։

Գալով Անիի իշխաններուն, ասոնք երբոր իմացան թէ իրենց թագաւորը Յունաստանի մէջ վար դրուած է, ըսկըսան Անին կա՛մ Արծրունեաց Սենեքերիմ թագաւորին Դաւիթ որդւոյն և կամ Ափխազաց Բագարատ թագաւորին յանձնելու խորհրդակցութիւններ կատարել. բայց Պետրոս կաթողիկոսը փոխանակ հայ իշխաններու հետ միանալու՝ Սամուսատի հռոմ իշխանին թուղթ մը գրըկեց և ըսաւ. «Թագաւորին յայտնէ՛, որ ինչ կուտայ ինձ փոխարէն, եթէ այս քաղաքն ու Հայաստանի միւս բերդերն անոր տամ։» Սամուսատի իշխանն այս թուղթն անմիջապէս հաղորդեց կայսրին, որ շատ գանձեր ու պատիւներ տալով Պետրոսին՝ Անիի ու ամբողջ Հայաստանի տիրեց։ Ասոր վրայ կայսրն Անիի կառավարիչ անուանեց Ասիտ անունով հռոմ իշխան մը, որ կայսրութեան արեւելեան նահանգներուն կառավարիչն էր։ Ասիտ՝ Վահրամ Պահլաւունի իշխանին հետ Դուինի ճակատամարտին մէջ մեռաւ, և տեղն անցաւ Կամենաս [2] անունով մէկը, որ Պետրոս կաթողիկոսին դէմ դաւադրելով՝ Կարնոյ գաւառի Արծն գիւղաքաղաքն աքսորեց. բայց ժամանակ մը ետք Պետրոս նորէն ձերբակալուելով՝ նախ Խաղտոյառիճ (այժմ՝ Բաղդառիճ) բերդին մէջ բանտարկուեցաւ, իսկ յետոյ Կ. Պոլիս տարուեցաւ։ Ասանկով իր արժանի վարձքը գտաւ Պետրոս։

Այսպէս Անին ու Հայոց թագաւորութիւնը վերջ-

---

(1) Այս անձը մեր մատենագրութեան պատմութեան մէջ ալ շատ ծանօթ է Գրիգոր Մագիստրոս անունով, և մեռած է 1058 թուին։

(2) Արիստակէս Լաստիվերտցիի Կամենաս արդեօք նո՞յն է Մատթէոս Ուռհայեցիի Պառակամանոսին հետ։

նականապէս ձեռք անցընելէ ետք՝ կայսրը Գագիկին տուաւ Կապպադովկիայի Պիզու քաղաքն ու շրջակաները, խստիւ արգիլելով ոտք կոխել Հայաստան։ Այս աքսորավայրին մէջ Գագիկ Բ. օր մը Կիզիստրա բերդը (այժմ՝ Դէվէլի Ղարահիսար) դիտելու գացած էր. և սակայն բերդին հռոմ տէրերը, այսինքն Մանդալէ իշխանին երեք որդիները, վատաբար Գագիկը բռնելով խեղդեցին սպանեցին (1079)։ Վեց ամիս ետք Բանիկ անունով մէկը Գագիկի մարմինը գողնալով Պիզու տարաւ և յանձնեց Հայերու, որոնք նոյն իսկ Գագիկի շինել տուած վանքին մէջ թաղեցին զայն, ի Պիզու։

Հռոմները Հայոց թագաւորութեան վերջ տալով ու Անին գրաւելով կը յուսային բոլորովին տէր դառնալ Քրիստոնեայ Արեւելքի ամբողջ երկիրներուն։ Բայց այս հաշիւը սխալ ելաւ. վասն զի Պարսից Սելջուկեան հարստութեան հիմնադիր Տուղրիլ թագաւորն (1037—1063) իր վայրենութեան ու բարբարոսութեան նմոյշներն ըսկըսած էր ցուցնել Հայոց, և երբ Հայաստան առանց թագաւորի մնաց՝ յարձակումներն աւելցուց. մէկ կողմէ մինչեւ Բասեն յառաջացաւ, իր ճամբուն վրայ հանդիպած գիւղերն ու քաղաքներն այրելով աւերելով անխնայ. յետոյ արշաւեց Տայոց նահանգին վրայ, ինչպէս նաև Խորձեանք, Անձիտ, Դերջան, Եկեղեաց և ուրիշ գաւառներ, բոլորն ալ ամայացնելով, քանդելով, մոխիր դարձնելով։ Մանազկերտի առջեւ միայն պարտուեցաւ արիւնկզակ գազանը. բայց իր վըրէժն առաւ Արծկէի անմեղ բնակիչներէն։

Այս պատերազմներու ժամանակ Տուղրիլի բանակն երբոր Կարուց վերջին թագաւոր Գագիկ Աբասեանի (1029—1064) վրայ քալեց և անոր զօրքը ջարդելով՝ բազմաթիւ գերիներ տարաւ, ասոնց մէջէն Թաթուլ ա-

նունով մէկը — որ Պարսից Արսուրան ամիրային որդին մահացու կերպով վիրաւորած էր — Տուղրիլի առջեւ հանուեցաւ։ Տուղրիլ՝ Թաթուլը տեսնելով ըսաւ. «Եթէ ան (ամիրային որդին) ապրի, քեզ կ՚ազատեմ. իսկ եթէ մեռնի, կը հրամայեմ զոհել քեզ անոր»։ Թաթուլ կարճ և կտրուկ կերպով պատասխանեց. «Եթէ իմ ձեռքովս զարնուած է, չապրիր. իսկ եթէ ուրիշի ձեռքով է, անիկա չեմ գիտեր»։ Քիչ օրէն՝ վիրաւորը մեռաւ. Թաթուլ ալ սպանուեցաւ. որուն աջ բազուկը կտրել տալով Արսուրանին ղրկեց Տուղրիլ, և զայն մխիթարելու համար ըսաւ, թէ «Քաջ մարդու ձեռքով մեռած է որդիդ։»

Տուղրիլին յաջորդեց իր եղբօրորդին՝ Ալփասլան (1064—1072), որ իր վայրագութիւններով քար հանեց Տուղրիլի։

Ալփասլան ամենէն առաջ Անին գրաւեց և բնակիչները սրէ անցընելով կործանեց քաղաքը (1064). յետոյ պատրաստուեցաւ Կարսի վրայ երթալ. բայց Կարուց թագաւորը՝ Գագիկ՝ վարպետ միջոցի մը դիմելով ազատեցաւ փորձանքէն, և իր ազգականներն ու հաւատարիմ պաշտօնեաները ժողվելով գնաց վերջնականապէս հաստատուեցաւ Հռոմոց երկրին մէջ (1064), Ծամնդաւ բերդաքաղաքը, ուր և մեռաւ 1080 թուականին ([1])։

([1]) Ծամնդաւի դիրքը մինչեւ հիմա ճշտուած չէ։ Ամենայն հաւանականութեամբ Ծամնդաւ կը գտնուէր արդի Զամանդի գետին աղբերականց մօտերը, հոն ուր կը գտնուի հիմա Վիրանշէհիր, Կեսարիայի հիւսիսային արեւելեան կողմը։

Կիրակոս պատմիչ (տպ. Վենետիկ, եր. 57) Կարուց Գագիկ թագաւորին համար կ՚ըսէ, թէ անիկա երբոր Հռոմոց կայսրին տեսութենէն կը դառնար, Կեսարեա հանդիպեցաւ. ուր իմացաւ որ նոյն վիճակին յոյն մետրապոլիտը՝ Մարկոս՝ Հայերն անարգելու համար իր շան անունն «Արմէն» (= Հայ) դրած է։ Արդ՝ Գագիկ առիկա

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Гос. Библиотека
ՀՍՍՌ-Арм. ССР
им. А. Мясникяна
Ա. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ

ծաղարդ ու քարտխաւոր ալբօմը։

ԱԶԳԱՑՈՒՑԱԿ
ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐՈՒ

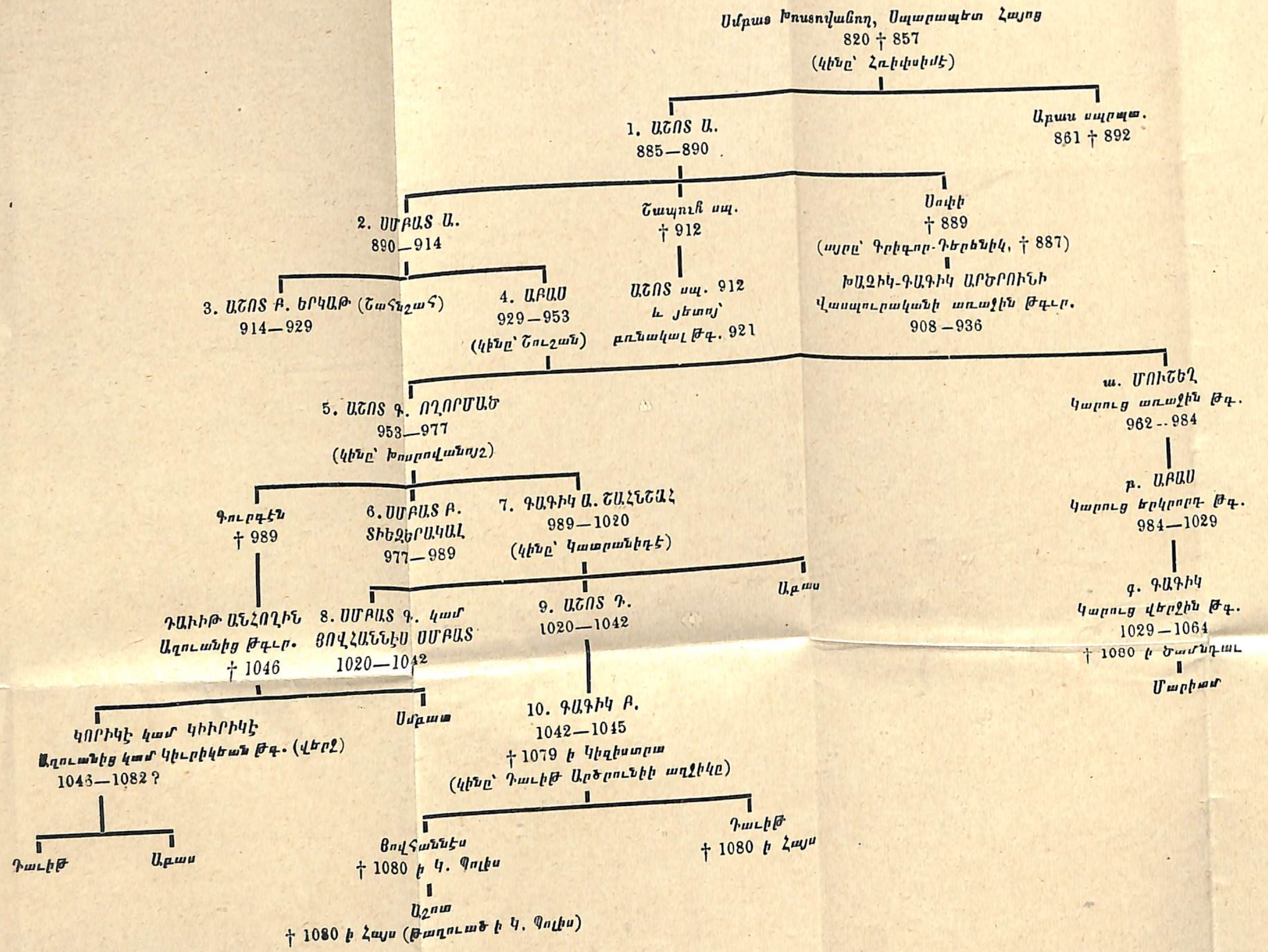

նունով
մահացի
հանուէ
ան (ա
մեանի
և կոր
զարնո
նիկա
թուլ
Արսուլ
մար ը
Տ
(1064
Տուղր
Ս
ները
պատր
թագա
զատե
տարի
պէս
մընդա
կանի

(1)
հաւան
տին ա
կեսարի
Կի
գաւոր
թենէն
վճճակ

էր չան անունն «Արմէն» (= Հայ) գրած է։ Արդ՝ Գագիկ սոսկա

Այս պարագաներու տակ՝ Հայ ժողովուրդն իր կեանքը փրկելու համար ստիպուեցաւ հազարներով գաղթել Հոռոմոց իշխանութեան տակ գտնուող զանազան գաւառներ, անցնիլ նոյն իսկ աւելի հեռու տեղեր, հաստատուիլ Մոլդավիա, Հունգարիա, Լեհաստան, եւ ուրիշ երկիրներ(1)։

անձամբ ստուգելու համար մետրապոլտին հիւր գնաց, և ուզեց շունը տեսնել իսկ երբոր տեսաւ թէ ճիշտ է, իր քովի թիկնապահներուն հրամայեց շունն ու մետրապոլիտը միասին պարկի մը մէջ դնել և ծեծել շունը, որ՝ կատաղութենէն՝ իր տէրը խածատելով պատառ պատառ ըրաւ։ — Մատթէոս Ուռհայեցի (տպ. էջմիածին, Բ. տպ. եր. 180) այս դէպքն Անիի Գագիկ Բ թագաւորին կ'ընծայէ։

Բագրատունեաց և ի մասնաւոր Անիի պատմութեան մասին կը յանձնարարենք կարդալ Հ. Ղ. Ալիշանի «Շիրակ» տեղագրութիւնը. իսկ Անիի տեսարաններու, տեղագրութեան ու պատմութեան համար՝ Կ. Յ. Բասմաջեանի «Անիի յիշատակ» պատկերազարդ ու քարտիսաւոր ալբոմը։

ՌՈՒԲԵՆԵԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՌՈՒԲԷՆ Ա. ՈՒ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԻՇԽԱՆՆԵՐ ԵՒ ԽԱՉԱԿԻՐՆԵՐԸ

Կիլիկիայի հայ գաղութը.— Ռուբէն Ա. կը գործակցի Գող Վասիլի, Ապլղարիպի, Օշինի և այլոց հետ.— Ռուբենեան հարստութեան հաստատումը.— Ռուբէնի կատարած դերը.— Ռուբէնի կը յաջորդէ Կոստանդին.— Խաչակիրներու բանակը — Խաչակիրներու քաշած նեղութիւններն և Հայոց օգնութիւնը.— Խաչակիրներու արշաւանքներուն արդիւնքը.— Փոքրիկ իշխանապետութիւններ.— Անգլիայի Ռիչարդ Ա. թագաւորը։

Արաբական, պարսկական ու թրքական հալածանքներուն երեսէն գաղթականութեան դիմող Հայերէ ոմանք Կիլիկիայի զանազան կողմերը գացած հաստատուած էին։ Այս գաղթականներուն ամենէն նշանաւորներն էին Գող Վասիլ, Ապլղարիպ ու Լամբրոն բերդին տէր Օշին իշխանները։ Արդ՝ Ռուբէն անունով իշխան մը, որ հաւանականաբար Բագրատունեաց ցեղէն էր, Հոռոմներու կողմէ վատաբար սպանուած Գագիկ Բ. Բագրատունի թագաւորին վրէժը լուծելու համար՝ Կիլիկիայի մէջ հաստատուած յիշեալ երեք իշխաններու և ուրիշ խումբ մը քաջերու հետ միացաւ, և Հոռոմներու դէմ ապստամբելով՝ 1080 թուականին Կիլիկիայի բարձունքներուն վրայ փոքրիկ բայց բոլորովին անկախ իշխանութեան մը հիմը դրաւ, իրեն մայրաքաղաք ընտրելով Բարձրբերդ ամուր աւանը։ Այս իշխանութիւնն իր հիմնադրին անունով Ռուբենեան հարստութիւն կոչուեցաւ։

Ռուբէնի հիմնած այս փոքրիկ իշխանութիւնը՝ տարիներու ընթացքով մեծցաւ ընդարձակուեցաւ, և կամաց կամաց Հայոց ձեռքը անցաւ ամբողջ Կիլիկիա։ Իսկ բուն Հայաստան, այսինքն Մեծ Հայք, անդառնալի կերպով օտարներու բաժին ինկաւ։

Ռուբէն Ա. Հոռոմոց երկիրներուն մէջ տասնհինգ տարի չարունակ երկրակալական յարձակումներ կատարելէ և յաղթանակներ տանելէ ետք՝ գոհ սրտով մեռաւ (1095), իրեն յաջորդ ձգելով իր Կոստանդին որդին (1095 – 1099)։

Կոստանդին իշխանի ժամանակ Երուսաղէմ՝ հիմակուան պէս մահմեդականներու ձեռք կը գտնուէր, որոնք հոն գացող ուխտաւորները սաստիկ կը նեղէին։

Եւրոպայի քրիստոնեաներն Երուսաղէմ կատարուած բռնութիւններու վերջ մը դնելու համար մասնաւոր բանակ մը կազմեցին, և մտան Կիլիկիա (1096)։ Այս բանակը կոչուեցաւ՝ Խաչակիրներու բանակ, որուն վրայ ուրիշներ ալ աւելցան ետքէն։

Խաչակիրներն երբ Կիլիկիա մտան, արդէն յոգնած և իրենց պաշարն սպառած էր, այնպէս որ՝ ուտելիքի կողմէ շատ նեղութիւն կը կրէին։ Այս լուրը Հայոց ականջը հասնելով՝ սկսան ամէն կողմէ ուտելիք հաւաքել և ղրկել անոնց։ Ասկէ զատ՝ Կոստանդին իր զօրքով գնաց միացաւ Խաչակիրներու բանակին, և Անտիոքի պաշարման ժամանակ օգնեց անոնց։ Ասոր վրայ Հայերն ու Ֆռանկները սրտանց կապուեցան իրարու, և խնամութիւններ հաստատեցին իրենց մէջ։

Սակայն Խաչակիրներու արշաւանքներէն ո՛և է օգուտ չքաղեց հայ ժողովուրդը, այլ իրենք — Խաչակիրները — միմիայն այս Առաջին Խաչակրութեան իբր արդիւնք՝ կէս միլիոնի մօտ անձի կորուստ պատճառելէ և

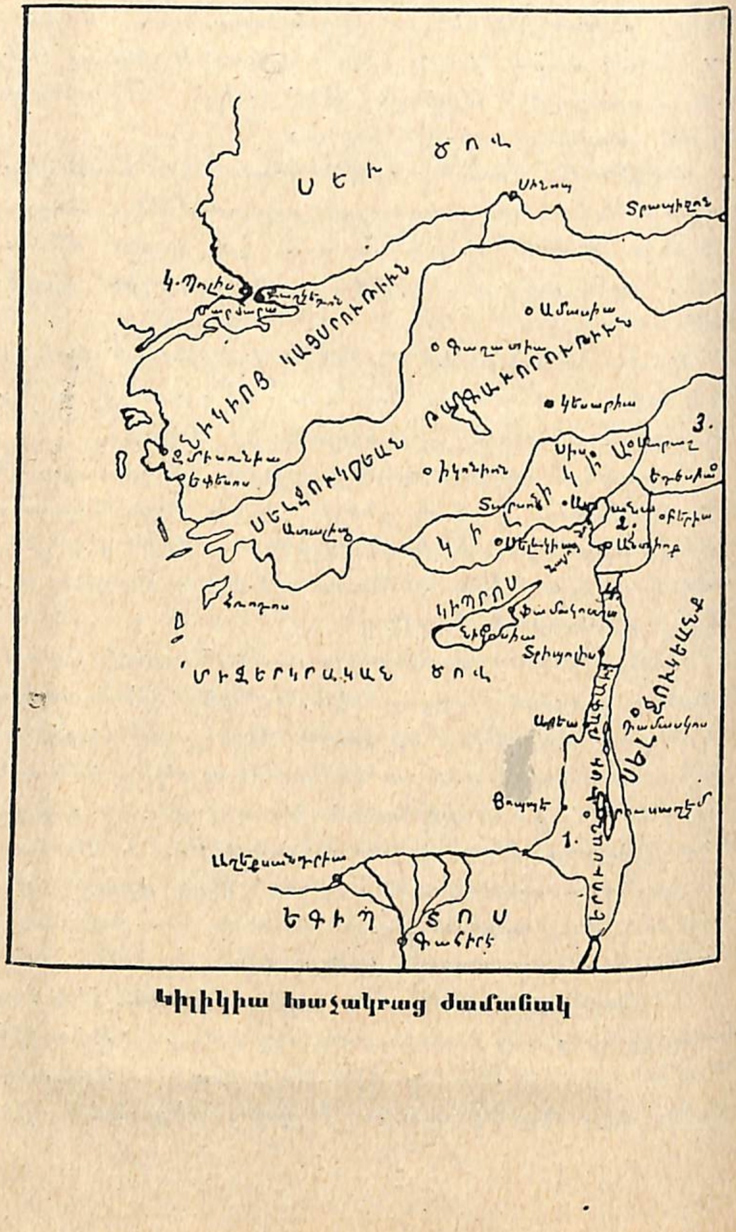

Կիլիկիա խաչակրաց ժամանակ

երկրին մէջ ի նպաստ իրենց չորս առանձին իշխանապետութիւններ հաստատելէ զատ բան չըրին։ Այս չորս իշխանապետութիւններն էին՝ 1) Երուսաղէմի Թագաւորութիւնը, 2) Անտիոքի իշխանապետութիւնը, 3) Եդեսիայի կոմսութիւնն ու 4) Տրիպոլսի կոմսութիւնը։ Ետքէն ասոնց վրայ աւելցան նաև ուրիշներ, ինչպէս և Աքեայի կոմսութիւնն ու Կիպրոսի Թագաւորութիւնը։ Երկու ետքինները հաստատեց Անգլիայի Ռիչարդ Ա. Թագաւորը, որ մի և նոյն տարուան մէջ Աքեան ու Կիպրոսը գրաւելով (1191), Կիպրոս կղզին նախ Տաճարականներու՝ ետքէն ալ Երուսաղէմի գահազուրկ Թագաւոր Գուիտոն Լուսինեանի ծախեց։

ԳԼՈՒԽ Թ.

ԹՈՐՈՍ Ա. ԻՇԽԱՆ

Թորոս Ա. — Պարսիկ Սելջուկներու Կիլիկիա արշաւելը. — Գող Վասիլի դիմադրութիւնն ու յաղթութիւնը. — Սելջուկներու կրկին յարձակումը. — Իրենց սուլտանին ու իշխաններուն՝ Հայոց ձեռք գերի իյնալը. — Թորոս Կիզիստրան կը պահանջէ Հռոմներէ, որոնք կը մերժեն. — Հայ զօրքը Կիզիստրայի վրայ կը յարձակի և կը գրաւէ. — Թորոսի յաղթական մուտքն ի Կիզիստրա. — Գագիկ Բ.ի զգեստն ու թուրը. — Գագիկի վրէժը կը լուծէ Թորոս, և Կիզիստրայի գանձերը Վահկայ բերդը կը փոխադրէ. — Մահ Թորոսի.

Կոստանդնի մեռնելէն ետք իրեն յաջորդեց իր երէց որդին՝ Թորոս Ա. (1099—1129)։ Ասոր իշխանութեան ութերորդ տարին Սելջուկեան Պարսիկները տասներկու հազար զօրքով Տաւրոս լեռներն անցան և Թորոսի երկիրներն աւարի մատնելէ ետք՝ Գող Վասիլի իշխանութեան տակ գտնուող Ջահան գաւառն հասան։ Վասիլ իր զօրքը ժողվելով Պարսիկներու վրայ յարձակեցաւ, որոնց մեծ մասն անխնայ ջարդեց կոտորեց, իսկ միւս մասը հալածեց հեռացուց իր երկրին սահմաններէն։

Բայց յաջորդ տարին (1108) Պարսիկները Վասիլէն իրենց պարտութեան վրէժը լուծելու համար՝ կրկին անոր հողերը մտան։ Այս անգամ Պարսիկներու թիւն էր վեց հազար, որոնց գլուխը կը գտնուէր իրենց սուլտանը՝ Մօհամմէդ Ա. (1105—1115)։ Գող Վասիլ՝ Պարսիկներու յանդգնութիւնը վարձատրելու համար հինգ հարիւր հայ կտրիճներով անոնց վրայ խոյացաւ, և ահագին ջարդ մը տալէ ետք՝ պարսիկ սուլտանն ու բազմաթիւ իշխաններ գերի բռնելով իր քաղաքը՝ Քեսուն տարաւ յաղթութեամբ։

Թորոս՝ Հայոց այս յաղթութիւններէն քաջալերուած՝ հետը քիչ մը զօրք առնելով Կիզիստրա բերդին մօտերը գնաց. և որովհետև Մանդալէի արքայասպան որդիքը դեռ ողջ էին, և նոյն երեք եղբայրներէն մէկը Թորոսի հետ խնամութիւն հաստատելով՝ խոստացած էր Կիզիստրան իրեն տալ, Թորոս՝ բերդին իշխաններուն լուր ղրկեց և իր քով հրաւիրեց։ Անոնցմէ մէկը՝ Թորոսին գալն իմանալուն պէս՝ թանկագին ընծաներով վազեց գնաց դիմաւորեց զայն, որ ընծաներն առաւ, և կերակուրի նստան միասին։ Սեղանն երբոր լմնցաւ, Թորոս՝ Հռոմ իշխանին դառնալով ըսաւ. «Դուք բերդին համար խօսք տուած էք ինծի. ուրեմն տուէ՛ք. իսկ փոխարէնը՝ իմ երկիրներէս ո՛ր տեղն որ ուզէք, առէք»։ Բայց Հռոմն իր խոստումը դրժելով պատասխանից, թէ «Չենք կրնար բերդը տալ. վասն զի անիկա մեր հայրենի ժառանգութիւնն է և ազգային տեղ մը»։ Թորոս անոնցմէ խափուած ըլլալն զգալով՝ բերուած ընծաներն ետ տուաւ և բարկութեամբ մը ըսաւ. «Ել տունդ գնա, և ասկէ ետք պատրաստ եղէք»։ Այսպէս երկուքն ալ իրարմէ բաժնուեցան հեռացան. բայց երբ մութը կոխեց, Թորոս իր զօրքն առնելով՝ կամացուկ մը բերդին մօտեցաւ, և հետևակները հոն դարանակալ ձգելէ ետք՝ ձիաւորներով միասին գնաց Հռոմոց երկիրն ասպատակելու։ Առտուան լուսնալուն՝ երբոր բերդին բնակիչները դուրս կ՚ելլային, դարանակալ սպասող հայ զօրքին հանդիպելով՝ լեղապատառ փախան. իսկ հայ զօրքը բերդին վրայ կատաղի կերպով յարձակիլ սկսաւ։ Բերդին պահապաններն անմիջապէս դռները գոցեցին և խիստ դիմադրութիւն ցոյց տուին. բայց Հայերը դրսէն կրակի տուին դուռը. որով ներսիններն ստիպուեցան իրենց կեանքն ազատելու համար ուրիշ

կողմէ ելք մը բանալով փախիլ: Հայերն ասիկա տեսնելով՝ նախ բերդէն ներս խուժեցին և գրաւեցին զայն. իսկ ետքը փախստականներու ետեւէն վազելով՝ բոլորն ալ ձերբակալեցին, և Թորոսին իմացուցին իրենց արարքը: Թորոս անոնց քաջութեան ու յաջողութեան վրայ հիանալով՝ մեծ ուրախութեամբ բերդը մտաւ, ուր Մանդալէի որդիներուն հրամայեց իր առջև բերել սպանուած Գագիկ Բ.ի զգեստն ու թուրը: Հոռոմ իշխաններն երբոր Թորոսին ուզածները բերին, Թորոս ու իր զօրքը զանոնք տեսնելով՝ սաստիկ յուզուեցան և սկսան դառնապէս լալ: Ասկէ զատ՝ Թորոս հրամայեց նաև ցոյց տալ բերդին գանձերը. բայց Հոռոմներն ասիկա մերժեցին. ուստի՝ Թորոս իր մարդերուն հրամայեց չարչարել իշխանները, այնպէս որ անոնցմէ մէկն ինքզինքը բարձրութենէ մը վար նետելով անձնասպան եղաւ. իսկ երկրորդը՝ Թորոսին վախ տալու համար սա լեզուն գործածել սկսաւ. «Դուն հայ մարդ մը ես, իսկ մենք հոռոմ իշխաններ ենք. արդ՝ ի՞նչ պատասխան պիտի տաս Հոռոմոց թագաւորին»: Այս լիրբ խօսքը բոլորովին զայրացուց Թորոսը, որ ձեռքը հաստ գաւազան մը առնելով՝ անոր վրայ յարձակեցաւ և չարաչար հարուածներ իջեցնելով ըսաւ. «Դուք ո՞վ էիք, որ Հայոց օծեալ և հզօր թագաւորն սպանեցիք, և կամ ի՞նչ պատասխան տուիք Հայոց ազգին»: Եւ հարուածներու սաստկութենէն Հոռոմ իշխանն անշնչացաւ մեռաւ հոն. իսկ Թորոս՝ Գագիկի վրէժը լուծած ըլլալուն համար գոհանալով՝ փառք տուաւ Աստուծոյ: Յետոյ՝ բերդին բոլոր գանձերը ժողվեց և Մանդալէի միւս որդին հետն առնելով Վահկայ բերդը տարաւ:

Այստեսակ գործերէ ետք Թորոս Ա. իշխանը հանդարտ սրտով աչքերը փակեց, իր երկիրը ձգելով իր Լեւոն եղբօր:

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0412168

6368